

2)

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - चरित्र

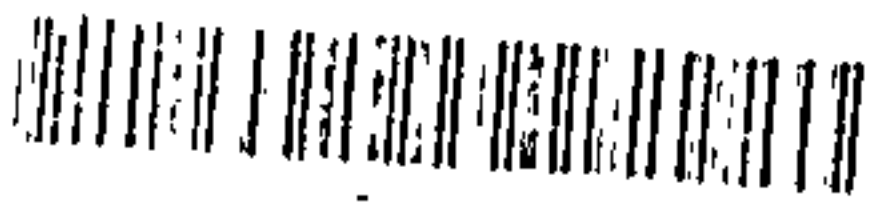
सं.सं. ३३३

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा

पुस्तक - चरित्र व विवेचन

REFBK-0001912

म. गु. १५५

मंगलाचरण

REFBK-0001912

(वसुधैव कुटुम्बकम्)

लाऊनियां नेत्रपार्ती । हृदयीं चिंतिली कृष्णमूर्ती ।
 म्हणे “ धांव धांव गा श्रीपती ! । ये आकांती स्वामिया ॥ १२१ ॥
 पाय स्पर्शोनियां मुरारी । शिळा केली दिव्य नारी ।
 तिये अहल्येचिये सरी । मज उद्धरी श्रीरंगा ! ॥ १२७ ॥
 सहस्र व्याघ्रांमाजी गाय । सांपडतां जेवीं बोभाय ।
 तेवीं तूनें मोकलिली धाय । कृष्णा धावे म्हणवूनी ॥ १२८ ॥
 कृष्णा ! तूंचि जनक जननी । वित्त गोत्र चक्रपाणी ।
 तुजेवगळा न दिसे कोणी । मज निर्वाणी सोइरा ॥ १३१ ॥
 कौरवसभापाणीथडी । नक्रदुःशासनें घातली आढी ।
 काया करोनि कडोविकडी । ओढीताढी पीडेयेले ॥ १३३ ॥
 तयालागिं तूं घाल गा उडी । फेडीं दीनार्चीं सांकडीं ।
 धावे पावे गा ! तांतडी । कृपालुवा गोविंदा ॥ १३४ ॥
 दुःशासनशंख वहिला । स्मरतां संतोषखेद हारविला ।
 कौरवसागरीं बुडविला । तो कवणाते न काढवे ॥ १३५ ॥
 मत्स्यरूपिया नारायणा ! । धावे पावे मधुसूदना ! ।
 विभांडूनि याचिया वचना । समाधान मज द्यावे ॥ १३६ ॥
 माझा स्वधर्ममंदरागिरी । कौरवसमुद्रीं पडिला फेरीं ।
 तथा बुडतया उद्धरीं । कांसव होई केशवा ॥ १३७ ॥
 कांसवट्टी विलोकावे । माते पाठीसीं घालावे ।
 पाय पोटीं न धरावे । धावे पावे ये काळीं ॥ १३८ ॥
 माझी लाज हे धरित्री । रसातळा नेतो वैरी ।
 यज्ञवराहरूपिया हरी । दाढे धरी प्रतापे ॥ १३९ ॥

माझा भाव तो प्रन्हाद । निष्ठुरीं गांजितां पावला खेद ।
 शत्रुअहंकार—स्तंभभेद । करुनियां प्रगटे पा ॥ १४० ॥
 कौरवअहंता महीतळी । वामनरूपिया वनमाळी ।
 दाटी त्रिपादपायांतळीं । बळीबंधना पावावे ॥ १४१ ॥
 माझा भाव आणि मक्ती । तेचि जमदग्निरेणुकासती ।
 कुशब्दशस्त्रीं कौरवदैत्यां । संत्रासिली अवनिये ॥ १४२ ॥
 ते निवटूनि धराभारा । फेडी भार्गवपरशुधरा ।
 द्रौपदीसती वसुंधरा । पांडवद्विजां अर्पीं का ॥ १४३ ॥
 लाज हरिली दुःशासनं । तेचि सीता या रावणें ।
 हरिली ते तुवां रघुनंदनं । प्रतापरुद्रें रक्षावी ॥ १४४ ॥
 आतां कृष्णा ! आठविया । तूंच आमुच्या विसांविया ।
 कौरवअहंकार—काळिया । पायांतळीं रगडीं पा ॥ १४५ ॥
 बौद्धरूपिया जगदीशा । कौरवीं मांडिली माझी हिंसा ।
 करुणाकरा कृष्णा परेशा । प्राणरक्षक मज होई ॥ १४६ ॥
 वळंघोनि प्रतापाचा घोडा । परजीं सुदर्शन काळखंडा ।
 कौरवम्लेंच्छ वघूनि होडा । निष्कळंक मज करीं ॥ १४७ ॥
 कौरवदुरुक्ती शिळाधारीं । मेघवृष्टी होतसे भारी ।
 अचळकृपेचा गोवर्धनगिरी । मजवरी धरीं गिरिधरा ॥ १४९ ॥
 माझे मानससरोवर । प्रेमकल्हारीं सुमनहार ।
 राजहंसरुक्मिणीवर । सदास्वानंदें क्रीडतु ॥ १५० ॥
 सगुणउपासकाचे पूजे । कीं योगियांचे समाधिसेजे ।
 विश्रामलीस ह्मणोनि माझे । स्मरण तूतें नव्हेचि ? ॥ १५३ ॥
 घांवा करितां तुझा । हृदयस्फोट झाला माझा ।
 कठं शोषला अधोक्षजा । तुज बाहतां आकांतीं ॥ १५४ ॥
 तरी आतां नोव्हेसी माये ! । सांग आतां मी करूं काये ! ।
 प्राण सांडूं द्वारावतिये ? । प्रेत ओपूं पापिया ? ॥ १५५ ॥
 सर्वीं सर्वत्र तुझे कान । सर्वदेखणे तुझे नयन ।
 आज नायकसी वचन । एवढें व्यसन देखसी ! ॥ १५६ ॥
 कृष्णा ! तूं स्नेहाळ माउली । तूंचि कृपेची साउली ।

तुवां उपेक्षा जरी केली । तरी मग जिणें कायसें ? ॥ १५८ ॥
वस्त्रें हिरोनियां अवकळा । येथें झालिया गोपाळा ।
तुझे पाय याचि डोळां । कोण्या मुखें विलोकूं" ॥ १६२ ॥

* * * * *

ऐसा द्रौपदीमुखयंत्राचा । यंत्रगोळा उप्तळला साचा ।
करुणातेजें सुतेजाचा । बाळभानू ज्यापरी ! ॥ १६३ ॥
तो झगटोनि कृष्णश्रवणीं । आदळला हृदयभुवनीं ।
तेणें सुखनिद्रेचिये सदनीं । जागरोनी खडतरला ॥ १६४ ॥
वैराग्यवसंताचें स्थान । चिन्मयप्रकाश दैदीप्यमान ।
श्रीकृष्ण स्वानंदाचें सदन । जेवीं कां मन शिवाचें ॥ १६६ ॥
मंगळाचें मंगळागार । कीं सुकृततरुचा सुखागार ।
मुक्तिदासी राखिती द्वार । तें मंदीर हरीचें ॥ १६७ ॥
तेथें सुखनिद्राविश्रामें । पहुडे श्रीकृष्ण आरामें ।
शांतिरुक्मिणी पायपद्मे । संवाहितां विश्रामली ॥ १६९ ॥
अंगीं चंदन सुपरिमळें । तळवा लोपूनि पाणितळें ।
मर्दन करितां कुचयुगुळें । सुखानंदें निवतसे ॥ १७४ ॥
इंद्रगोपवर्णीवास । चांदवा दावी सुप्रकाश ।
झळकती मुक्ताफळांचें घोंस । कृत्तिकापुंजासारिखे ! ॥ १७५ ॥
उद्धव भक्तराज जवळा । अवलोकून चरणकमळा ।
विश्वरूप घनसांवळा । अभेदभक्तो अर्चितु ॥ १७६ ॥
ब्रह्मवर्षा ब्रह्मकुमर । घेऊनि नाद ब्रह्माकार ।
निःशब्दीं गायन सुस्वर । ब्रह्मानंदा रिझवित ॥ १७८ ॥
निजभाव एकनिष्ठे । गरुड सर्वदा सादर तिष्ठे ।
तंव द्रौपदीकरुणेचा झगटे । नाद श्रवणीं पडियला ॥ १७९ ॥
कीं ते सुशब्दराजहंसी । उड्याण करुनि चिदाकाशीं ।
रिघोनि कृष्णाच्या मानसीं । निद्रामृत डहुळलें ! ॥ १८० ॥
बाप ! भक्तांची आवडी मोठी । लगवग धांविन्नला जगजेठी ।
मदंत म्हणोनि परते लोटी । मना आणि गरुडातें ॥ १८६ ॥

मन पवन गरुड तिघे । सत्वर करिती पाठिलाग ।
तरी नाटोपे श्रीरंग । टाकोटाकीं पातला ! ॥ १८७ ॥

—सभापर्व अ० १५.

२

गोपाळाची भूपाळी.

उठिं रे गोपाळा ! उघडी स्वरूपलोचना ।
सरलि अविद्याराती उदय झाला रविकिरणा ॥
इंद्रियगोधने नेई निर्गुणकानना ।
सुटलीं मानसवत्सें तुजविण नाकळतो कोणा ॥ ३० ॥
प्रबोधपहांट झाली सरलें तिमिरतमरज ।
गुरुकृपेचा अरुण दावी सुरंगसम तेज ।
आत्मादिनकर पाठी प्रकटे तात्काळिक सहज ।
जिवचंद्राचें मंडळ तेंण झालें निस्तेज ॥ १ ॥
दृश्यभासचांदणिया असते ठायिंच लेपलिया ।
लिंगदेहकमळिंचे मधुकर सुटले आपसया ।
बुद्धिबोधचक्रवाकें भिनलीं आपणिया ।
देहबुद्धिकुमुदिनी सुकोनि गेलीसे विलया ॥ २ ॥
योगविद्येच्या पंथें साधकवृंदें चालियलीं ।
उपनिषद्भागार्थ शब्द केला कोकिळीं ।
वाग्वादाचे उलूक निघती मौनाच्या ढोलीं ।
विकल्पअटवी साहीं चोरीं सांडियलीं ॥ ३ ॥
विरागरश्मीजवळीं धरितां चित्तरविकांत ।
आत्मावन्हि प्रकटे विषयवन हें जाळीत ।
तृष्णेच्या श्वापदावरी प्रळय अद्भूत ।
विश्व हें लटिके मूढां मृगजळवत ॥ ४ ॥
आरव्यसनीं झाला जिव हा उदमीं सुविचार ।
वासनाकुंठिणिचा सहजे खुंटला व्यापार ।
लीलाविश्वंभरस्वामी उटला सत्वर ।
चाले मुक्तीश्वर संगीं घरूनियां कर ॥ ५ ॥

प्रस्तावना

—***—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासुच ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ १ ॥

१ कविश्रेष्ठ मुक्तेश्वराच्या सुधामधुरवाणीचा प्रथम परिचय मला इ०स० १८९५ साली झाला. फर्ग्युसन कॉलेजचा विद्यार्थी असतांना त्यावर्षी महाराष्ट्रकाव्यार्णवांत मी पहिली बुडी मारली व या पहिल्या बुडीत रामदास तुकाराम व मुक्तेश्वर हीं तीन सत्कविरत्ने माझ्या हाताला लागलीं. त्याच्या आधीं चार दोन वर्षे कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट व जगन्नाथ पंडित ह्या संस्कृत कवीश्वरांच्या संगतींत सरस्वतिविलसिताचा रसास्वाद मी कॉलेजांत व घरी बराच घेतला होता. आमच्या फर्ग्युसन कॉलेजाच्या डिबेटिंग क्लबांत मराठी भाषेचा प्रवेश करण्यासाठी दोन शनिवार मी माझे विद्यालयीन सुशील मित्र (आतां शिक्षणखात्याचे दिवाण, नामदार) रघुनाथराव परांजपे यांच्याशीं झगडलों व शेवटीं माझ्या पक्षाला यश येऊन क्लबाच्या व्याख्यानमालेत मराठीचा शिरकाव झाला ! त्याप्रसंगीं ' कालिदास व भवभूति ' या विषयावर १५ दिवसांत मी शंभर पृष्ठांचा निबंध लिहून वाचला होता. आमचे सर्व कॉलेज लोटले होते व त्या निबंधामुळे कॉलेजांत बरीच चळवळ झाली व माझ्या विद्यालयीन व बाहेरच्याही अनेक तरुणांच्या स्नेहाचा मला लाभ झाला. ही गोष्ट १८९४ च्या अखेरीस झाली असावी. शेक्सपीअर, मिल्टन, बायरन, शेले, वर्डस्वर्थ, टोनिसन इ०प्रसिद्ध कवींच्या काव्यांवर माझ्या इतर तरुण मित्रांप्रमाणे तेव्हां मीही झुलत होतो. तथापि कळू लागल्यापासून माझा जीवात्मा जे अनिर्वाच्य सुख शोधीत होता ते मला महाराष्ट्र सत्कवींच्या संगतींत मिळेल असे वरील तीन मराठी सत्कविरत्ने प्रथम हाताला लागल्यापासून वाटू लागले. संस्कृत व इंग्रजी ललित वाङ्मयावर माझे तेव्हां प्रेम होते व अजूनही मी त्या वाङ्मयाची गडी फू केली नाही. त्यांतही अनेक प्रकार-

च्या मौजा आहेत, तथापि १८९५ सालीं मराठी कवितेवर माझे जें प्रेम जडलें तें उत्तरोत्तर वाढतच गेलें. कॉलेजच्या अभ्यासाला हा मराठीचा अभ्यास परिपोषक होता असें नाहीं, उलट या छदामुळे तिकडे दुर्लक्षच झालें ! माझ्या विद्यार्थीबांधवांना मराठी कवींचीं नांवांवेही माहित नव्हतीं व कॉलेजांत नेमलेल्या पुस्तकांबाहेर पाहण्याची प्रवृत्ति विद्यार्थ्यांत सामान्यतः कमीच, किंबहुना मुळीच नाहीं, असा प्रकार तेव्हां असे. कॉलेजांत जीं पुस्तके शिकविलीं जात किंवा ज्यांच्या वाचनापासून परीक्षेचे प्रश्न अधिक चतुराईने सोडविण्यास साध्य होण्याचा संभव असे तेवढींच पुस्तके विद्यार्थ्यांच्या हातीं दिसायचीं असा प्रकार तेव्हां होता व अजूनही आहे. परंपरा खंडित झालेली, दारिद्र्य वाढत चाललेलें, समागमाचा अभाव, कोणत्याच प्रकारचें प्रोत्साहन नाहीं, अशा प्रतिकूल परिस्थितींत पोटार्थी विद्यार्थ्यांचा सर्वत्र सुकाळ असायचा यांत नवल नाहीं. विद्येची साहजिक आवड, ज्ञानार्जनाची तृष्णा, जन्मसाफल्याचा मार्ग शोधण्याची बुद्धि व तशा प्रकारचा समागम या गोष्टी सर्वकाळीं दुर्लभच आहेत. रामदास, तुकाराम, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, वामन यांचे ग्रंथ माझ्या अभ्यासाच्या खोलींत इतस्ततः विखुरलेले, व त्यांच्या निवडक वचनांचे बोर्ड खोलींत भिंतीला टांगलेले असायचे. त्यांच्यातील मनोहर पद्ये आपल्या मनाशींच गुणगुणत पाठीमागील बागेत किंवा खोलींत मो आनंदानें स्वेच्छ विहरत असे. हे प्रकार पाहून प्रेमामुळे माझ्या मित्रांना माझी कीव येई, रागही येई व क्वचित् उपहासबुद्धीचीहि छटा त्यांच्या चेहेऱ्यावर उमटे. अशा मित्रांपैकीं आमचा एक मित्र 'बाबा' एकदां मजकडे आला व ह्मणाला 'कायरे ! तूं मूर्ख तर नाहींस ?' मी विनोदानें उत्तर केलें: 'मूर्खपणाचे पुष्कळ प्रकार मजजवळ आहेत; पण त्यांतला कोणता मूर्खपणा तुला त्रास देत आहे हें तर सांगशील !' यावर मराठी ग्रंथांकडे तिरस्कारानें पाहत बाबा म्हणाला:—“ह्या मराठी ग्रंथांत आहे काय वाचण्यासारखें ? तो गोसावडा रामदास कीं शिवाजी राजा शिष्य मिळाल्यामुळेच ज्याचें नांव थोडेसें ऐकूं येतें, तो बायकापोरांना उपाशीं ठेवून टाळ कुटीत डोंगरावर मटकणारा तुकाराम, तो भाषांतल्या मोरोपंत, तो यमक्या वामन—छट् ! कसले हे मराठी कवि ! या बेढ्यांना काव्यशास्त्र म्हणजे काय हें तरी माहित होतें ? हें कांहीं तरी बडबडले

आणि तुझ्यासारख्या भोळ्या बावळट लोकांनीं यांचे देव्हारे माजवून ठेवले ! या गाथ्यांतून कांहीं ज्ञान आहे कां कवित्व आहे, कां सृष्टिवर्णन आहे, कां मनुष्यस्वभावाचे नानाविध प्रकार आहेत, कां आहे तरी काय ? शेले, बायरन, वर्डस्वर्थ, शंक्रुस्पीअर हे खरे कवि. या भोळवटांची कविता वाचण्यांत दिवसरात्र घालवून तूं आपलें आयुष्य मात्र व्यर्थ वालवीत आहेस. परीक्षेला यांतलें कांहीं उपयोगी पडायचें नाहीं व यांत कांहीं अर्थही नाहीं ! ” बाबाचें वक्तृत्व आणखीही बरेंच वाहवले. मीं त्यास विचारलें “ बाबा ! अरे ! तू मराठी कवितेचीं दहा पाने तरी वाचलीं आहेस रे ! घडाकून मत ठोकून मोकळा होतोस, पण इंग्रजीबरोबर थोडी मराठी कविता रोज वाचीत राहण्याचा तूं कांहीं वर्षे अभ्यास ठेवशील तर तुझे हे पूर्वग्रह पुष्कळसे पालटतील व मराठी कवितेंतले अनेक गुण तुला कळून येतील. परीक्षेला मराठी ग्रंथ नेमल्याशिवाय तुम्ही कांहीं ते वाचणार नाहीं ! इंग्रजी कवितेंतले अनेक सुंदर प्रकार तुझ्याप्रमाणें मलाही आल्हादप्रद वाटतात, पण मराठी कविता नादान व टाकाऊ नाहीं इतकेंच काय पण कांहीं बाबतींत तीं इंग्रजी कवितेवरही ताण करील असें मला वाटतें. इंग्रजी कवितेंतले कांहीं रचनाविशेष मराठींत नाहींत, तर मराठींतलेही विशेष प्रकार इंग्रजींत नाहींत. पाश्चात्यांच्या व आपल्या समाजरचनेंत, धर्मसमजुतींत, राहणींत सर्वच बाबतींत अतिशय फरक असल्यामुळें त्यांचे वाङ्मय त्यांच्या दृष्टीनें वाचावें व आपलें वाङ्मय आपल्या दृष्टीनें वाचावें हा न्याय नाहीं का ? त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या संस्कृतीचे निदर्शक आहेत, आपले ग्रंथ आपले विचार घेऊन उठले आहेत. तूं आपल्या दृष्टीनें आपले ग्रंथ वाच आणि मग तरी आपलें मत बनीव. ” असें म्हणून मीं बाबाला मुक्तेश्वराच्या आदिपर्वांतले चार दोन उतारे वाचून दाखविले. ते त्याला आवडलेसे दिसलें व एल. एल. बी. झाल्यावर मी मराठी ग्रंथ अवश्य वाचीन असें तो म्हणाला. या गोष्टीस २७ वर्षे झालीं आहेत, पण त्याच्या राहणीवरून त्यांनीं चार दोन तरी मराठी ग्रंथ वाचले आहेत असें दिसत नाहीं. वकीलीच्या धंद्यावर बाबाचें आज पोट वाढलेलें आहे व याबद्दल मला समाधानही वाटतें; पण ‘विद्यार्थी-दशेंत असतांना विद्येची गोडी जर लागली नाहीं तर संसारचक्रांत सांप-

ढल्यावर ती लागण्याचा संभव फार कमी ' या न्यायास बाबा कांहीं अपवाद नाही. बाबा बूट, स्टॉकिंग, नेकटाय, तीन डझन सदरे व दोन डझन शर्ट यांच्या व्यवस्थेतच दंग आहे! मीही इकडे मराठी कवितेच्या व्यासंगाने परमार्थाच्या मोकळ्या मैदानांत उतरलो असून परमात्मसुखाविलासांत दंग होऊं पाहत आहे. बाबासारखेच माझे अनेक मित्र ' धर्मभोळेपणा व चिकित्सक बुद्धीचा अभाव ' याबद्दल माझा उपहास करणारे तेव्हां होते व आज अशा सुशिक्षितांची संख्या गणितश्रेढीने वाढलेली दिसत आहे! मला मात्र माझ्यांत हा भोळसरपणा अजून पुरा बाणला नाही याबद्दलच खेद वाटत असून चिकित्सकपणा वगैरे अनेक बुद्धिगुणांचा—पंढरीच्या वाळवंटांत प्रेमपंडिभराने लोळण घेत असतांना—पूर्ण लय व्हावा असे मनापासून वाटत आहे! ! भक्तिभावाच्या पूर्णोदयांत बुद्धिगुणांची नक्षत्रे लोपावीत यापरतें दुसरें देवापाशीं कांहींच मागावयाचें उरलें नाही. ज्या ब्रह्मगिरीच्या उत्तुंग शिखरावरून महाराष्ट्रकाव्यतरंगिणीचा उदय झाला त्यावर आरूढ होऊन त्या मूलनिर्झरांत स्नानदानपानादि सत्कर्म घडल्या-शिवाय कोणासही मराठी कवितेचें वर्म केव्हांही समजणार नाही. ज्या उच्च भूमिकेवरून ही दिव्य प्रासादिक कविता प्रसृत झाली त्या भूमिकेच्या समानांतर उंचीवर गेल्याशिवाय तिचें यथार्थ स्वरूप आकळतां यावें तरी कसे ? सत्कवि सद्वस्तूशीं तन्मय होऊन तिचें वर्णन करितो म्हणून या जातीचा तन्मयानंद हृदयांत नाचूं लागण्यासारखे हृदय पाहिजे तरच रसानुभव होईल, एरव्हीं होणार नाही. तन्मयतेचें सुख ज्यानें त्यानें आपल्या भाग्यानुसार भोगावयाचें आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम ह्या मुनिराजहंसांची कीर्ति महाराष्ट्रांत स्थिर झाली आहे. हजारों मुमुक्षु जीवांस त्यांनीं आपल्या प्रासादिक वाणीच्या बळावर मूळ निर्झराजवळ नेऊन सोडलें आहे. त्यांच्या दृष्टीनें मुक्तेश्वरकवीचा अधिकार किती होता हें समजण्यास पुरसे साधन नसलें तरी ह्या नाथांच्या नातवाच्या वाणीला परतःस्पर्श झालेला आहे यांत सशय नाही. मुक्तेश्वराची जी कविता उपलब्ध झाली आहे त्या कवितेवरून त्याची महाकविति गणना करण्यास कोणतीच हरकत नाही व अनेक रसिकांनीं व कवींनीं ती केलेलीही आहे. जगांत परमश्रेष्ठ कवींत मुक्तेश्वराची

पदवी थोर गणली गेली आहे व महाकवि या दृष्टीनेच मी पुढील प्रबंधांत त्याकडे पाहणार आहे. आमच्या ' बाबा ' सारखे बाबा अजून पुष्कळ आहेतच व ' बाबावाक्यं प्रमाणं ' हा न्याय प्रसिद्धच आहे ! तथापि मुंबई युनिव्हर्सिटीने नुक्ताच कॉलेजच्या शिक्षणक्रमांत मराठी भाषेचा प्रवेश होऊं दिल्यामुळे पुढील १० | १५ वर्षांत मराठीच्या संघट्टणाने तरुण-विद्यार्थ्यांच्या विचारांतही इष्ट क्रांति होण्याचा संभव आहे. तरुण विद्यार्थ्यांस व सर्वसाधारण वाचकांस मुक्तेश्वराची व त्याची कवितेची ओळख करून द्यावी व आपण ह्या थोर सत्कवींच्या ऋणांतून अंशतः मुक्त व्हावे अशा दुहेरी हेतूने प्रस्तुत प्रबंध मी महाराष्ट्रीयान्स सादर करित आहे.

२ मुक्तेश्वरी भारताचीं चार पर्वे इ० स० १८९३ ते ९८ पर्यंतच्या पांच वर्षांत प्रसिद्ध काव्यभक्त वामनरावजी ओक यांनीं मार्मिक व विपुल टीपा देऊन प्रसिद्ध केलीं. १८९८ सालीं फिरतीवर असतां सिंहगडच्या पांयथ्याशीं असलेल्या कोंडणपूर गांवीं जुनीं दप्तरे शोधतांना मला मुक्तेश्वराच्या ' सौप्तिक ' पर्वाची एक हस्तलिखित प्रत सांपडली व मुक्तेश्वर आणि मोरोपंत यांचा कुलस्वामी जो ' सुवर्णपुरीचा भैरवनाथ ' त्याच्या गांवीं मुक्तेश्वराने रचलेल्या ५ | ६ आरत्या व ५ | ६ पदेही मिळालीं. ही सौप्तिक पर्वाची प्रत व त्या आरत्या आणि पदे मीं काव्यसंग्रहाकडे प्रसिद्धीसाठीं पाठविलीं व त्यांचा ' मुक्तेश्वराचीं स्फुटकाव्ये ' या पुस्तकांत काव्यसंग्रहाने उपयोग करूनही (१९०६) घेतला आहे. ' उठि रे गोपाळा उघडीं स्वरूपलोचना ' ही रूपकात्मक सुंदर भूपाळी ज्ञानेश्वराची म्हणून काव्यसंग्रहाने छापली होती, पण मला ती पंढरपुरास बडव्यांच्या जुन्या दप्तरांत मुक्तेश्वरनामांकित अशी सांपडली. मुक्तेश्वरी रूपकाचा ह्या भूपाळीवर उघड छाप आहे. मी प्रसिद्ध केल्यापासून ती सर्वांनीं मुक्तेश्वराची म्हणूनच स्वीकारली आहे. याप्रमाणे इ० स० १८९५ मध्ये मुक्तेश्वराच्या काव्य-भूमीची पाहणी झाल्यापासून ह्या रम्य भूमीकडे मनोविनोदार्थ वारंवार जाण्याचा मला मोह सुटला नाही. त्यांतील रम्य स्थळे पुनः पुन्हां पाहावीशींच वाटतात. त्या दिव्य भूमीचे थोडेफार संशोधनही १८९८ सालीं घडले. इ० स० १९०४ मध्ये ' महाभारताचे मराठी अवतार ' नामक छोट्यासा निबंध लिहून मी ' श्रीसरस्वतिमंदिर ' मासिकांत प्रसिद्ध केला.

त्यांत महाभारतावर मराठी भाषेत कोणी कोणी ग्रंथरचना केली ते सांगितले असून मुक्तेश्वरी भारताचे समीक्षण केले होते. मुक्तेश्वरी काव्यभूमीवर ही १८ वर्षांपूर्वी मी बांधलेली झोपडी अपुरी होती व तीही पडून झडून गेल्यामुळे आता तिच्या जागी तिच्या तिप्पट मोठे व अधिक रमणीय असे हे छोटेसे मंदिर उभारून आज सर्वांस खुले करित आहे !

३ महाराष्ट्रकवितादेवांचा भूप्रदेश अत्यंत विशाल, रमणीय, प्रशांत व परमपावन आहे. ह्या प्रदेशांत विविध रसांची सुंदर सरोवरे आहेत. सर्व रसांत भक्तिरसाचा दिव्य सुगंध मिसळून गेला आहे. ह्या प्रदेशांत निरंतर संचार करण्याचे व्यसन लागल्यामुळे सर्व कवींच्या काव्यभूमींचे विशाल पट्टे पाहण्यांत, संशोधण्यांत, त्यांची मशागत व लागवड करण्यांत आयुष्याची वर्षे मोठ्या आनंदांत जातात. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, वामन, श्रीधर, मोरोपंत व माहिपति व आणिकही संत आणि कवि यांच्या काव्यभूमींचे पट्टे एकमेकांला लागलेले असून सर्वांत सामस्याचे समाधान भरलेले पाहून संसारश्रांत जीवांना येथे विश्रांति मिळत असते. या प्रदेशांत ज्ञान, वैराग्य, भक्ति, अहिंसा, सत्य, आस्तिक्य, नैष्कर्म्य इ० देवी गुणांची मोठमोठाली दांगे लागून राहिली आहेत. येथे ब्रह्मविद्येचे साम्राज्य आहे तरी शृंगारवीरकरुणादि सर्व भावांना शारदादेवी सख्ख्या भावांप्रमाणे वागवीत आहे. येथे विरोधाचे नांव नाही. हिंसाद्वेषमत्सरादि कांटेरी कुंपणे कोठेही दिसत नाहीत. सर्वत्र धांवणारे निर्झरोदिकांचे पाट पाहून कोणालाही समाधान वाटते. येथे विशाल पर्वतांच्या दरी व उत्तुंग गिरिशिखरे दोन्ही असून स्वेच्छ संचार करण्याची सर्व जीवांस मोकळीक आहे. येथे भेद नाहीत पण कोणालाही अमर्यादेने वागण्याची बुद्धिच होत नाही. असुरांच्याही ठिकाणी येथे सद्भावनाच जागृत होतात. येथे विषयलंपटांना वैराग्य प्राप्त होते, मारूंचे वीर होतात. वद्धांचे मुमुक्षु, मुमुक्षूंचे साधक व साधकांचे सिद्ध बनविणाऱ्या मोठमोठ्या पाठशाळा येथे आहेत. अशा या दिव्य प्रदेशांत पूर्णभाग्योदयाने ज्ञानमक्तीचा सुगंध शीतळवारा खात निर्भ्रम होऊन स्वेच्छ म्रमण करण्याचा छंद सभाग्य जीवांना लागत असतो. वडिलांच्या पुण्याईने या पुण्यप्रदेशांत माझा प्रवेश झाला

आहे व माझ्या अनिरुद्ध संचारास कोणी प्रतिबंध करीत नाही; इतकेच काय पण संतसज्जनांच्या कृपापांगांमुळे, संतस मधुरस्मितामुळे, अधिक धिटाई करण्याचे बळ अंगी संचरत आहेसे वाटते ! माझ्या अपात्रतेचे स्मरण पूर्ण जागृत आहे. मुकाळू मनुष्यास श्रीमंतांच्या घरचीं नानाविध पक्वान्ने पाहून जसे वाटते तसे या सर्व प्रदेशांत संचार करीत असतांना मला “कित्ती खाऊं आणि कित्ती नाही ” असे होऊन जाते. ही ज्ञानेश्वरी, हे नाथभागवत, हा दासबोध, ही तुकोबांची अभंगवाणी, हे वामनीश्लोक, ही पंताची आर्या, ही मुक्तेश्वराची वाणी—हीं सारीं अविट पक्वान्ने आहेत. यांच्या ठायीं अलंबुद्धि होत नाही. पुन्हा जन्म घ्यावा आणि या संत-कवींच्या प्रदेशांत त्यांच्या मधुरध्वनीने अंतरांत प्रवेश करून आत्मरूपी जागृत केलेल्या मनोवृत्तिरूप तारांच्या समरसतेने उभ्या केलेल्या रासांत देहभान-विवर्जित होऊन अखंड नाचावे ! असो. ह्या महाराष्ट्र सत्कवींच्या रम्य प्रदेशांत रममाण होतां होतां प्रत्येकाच्या पद्व्यावर त्याच्या उपकाराचे अशतः उतराई होण्यासाठी त्यांच्या गौरवार्थ एकेक मंदिर उभारावे असे वाटून हीं चरित्रमंदिरांचीं कामे मी मोठ्या हौसेने व आवडीने चालविली आहेत. मोरोपंतांचे मंदिर १९०८ मध्ये उभारले गेले, ज्ञानेश्वरांचे १९१० मध्ये, नाथांचे १९१२ मध्ये, व तुकोबारायांचे १९२० मध्ये. याप्रमाणे चार सुंदर मंदिरे उभारलीं गेलीं असून आतां समर्थांच्या प्रांतांत पाहाणी सुरू झाली आहे, मालमसाला तयार होत आहे. दरम्यान मुक्तेश्वरांचे हे छोटे मंदिर आज सर्वास खुले होत आहे ! साधुसंतांच्या काव्यभूमीवर, त्यांच्याच साहाय्याने उभारल्या जाणाऱ्या या मंदिरांत माझ्या पदरचे फार काय असणार ? ‘सामुग्री अधनासि दे, करि धनी त्याच्या गृही भोजना ’ त्यांतलाच हा प्रकार आहे. या मंदिरांत उत्कृष्ट इंजिनिअरांच्या दृष्टीने कांहीं दोष असले किंवा वादक, निंदक व छलक हे पिछा पुरविण्यास पाठीशीं खडे असले तरी विद्वान् रसिक व भाविक पाथिकांना येथे थोडीफार विश्रांति मिळत आहे ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. ही सत्कवींची सेवा संतसज्जनांना मान्य होवो.

पुणे, मुमुक्षु कचेरी.

भीष्माष्टमी शके १८४३

} लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

१ मुक्तेश्वराचें चरित्र.

१ मुक्तेश्वराच्या चरित्राविषयी म्हणण्यासारखी माहिती उपलब्ध नाही. त्याने आपल्या स्वतःसंबंधाने आपल्या ग्रंथांत कोठेकोठे जे पुसट उल्लेख केले आहेत तेवढ्यावरच आपण समाधान मानून राहिले पाहिजे. मुक्तेश्वर हा पैठणचे सुप्रसिद्ध महाभक्त श्रीएकनाथमहाराज यांच्या मुलीचा मुलगा. 'मातृजनक जनार्दनी । एकनाथ नमियेला' असे त्यानेच स्पष्ट लिहिले आहे (आदि० १-७७). याचे उपनाव मुद्गल, सूत्र आश्वलायन, गोत्र अत्रि, गुरु लीलाविश्वंभर, उपास्य दत्त, वसतिस्थान पैठण—इतक्या गोष्टींचा त्याने आपल्या ग्रंथांत उल्लेख केला आहे. आपण मुक्तेश्वराच्याच तोंडून या गोष्टी ऐकूः—

(१) सुचिरसहजवासे गौतमीच्या तटाकीं
अतुट भजनपंथे पंथ टाकीत टाकी ।
द्विजवर कविनामा मुद्गलू अत्रिगोत्री
विमळवचनमुक्ते लेखी संतश्रोत्री ॥ ४७० ॥

—संक्षेपरामायण, उत्तरकांड.

गौतमीच्या तटाकीं ह्य० अर्थात् पैठणक्षेत्रीं—'सुचिर' ह्य० दीर्घकाल व 'सहज' ह्य० नाथांचा नातु असल्यामुळे नाथांनीं गाजविलेल्या महाक्षेत्रीं साहाजिकपणे—माझा वास झाला असे स्वतःमुक्तेश्वरकवि म्हणतो. दीर्घकाळ आजोळीं कोणी राहत नाही व राहिला तरी ते राहणे सुद्धां 'सहज' असत नाही; पण मुक्तेश्वराच्या बापाला—चिंतामणीला उर्फ विश्वंभराला—नाथांनीं वरजावई करून पैठणकर बनविल्यामुळे पैठण हेच मुक्तेश्वराचे गांव झाले. दुसरे असे कीं नाथासारखा गर्भश्रीमंत व सर्वत्र गाजलेला महापुरुष भाग्यानें पैठणास 'मातृजनक' या नात्यानें लाभलेला असतांना त्याचा सहवास सोडून मुक्तेश्वरासारखा रसिक, विद्वान् व प्रेमळ नातु त्याला किंवा त्याच्या दिव्यचारित्र्यानें भारलेल्या महाक्षेत्राला सोडून कोठे जाईल? या दोन्ही कारणांमुळे गोदातटाकीं माझा 'सहज' वास झाला असे तो

म्हणतो. मुद्रल हें आडनांव देशस्य ऋग्वेदी ब्राह्मणांत प्रसिद्ध आहे. कृष्ण-
दास मुद्रल नामक दुसरा एक मराठी कवि झालेला आहे. तोही याच
घराण्यांतला असावा. ' आमुची देशभाषा मराठी । वास्तव्य प्रतिष्ठान
गोदातटी ' असें त्यानें आपल्या रामायणाच्या युद्धकांडांत म्हटलें आहे.

(२) विश्वंभरश्रीगुरुच्या प्रसादे । आनंदवाचा वदलों विनोदे ।
भक्तीन मुक्तीश्वर सार बोले । आकर्णितां सज्जनचित्त डोले ॥

हा रामायणाच्या शेवटला श्लोक आहे. मुक्तीश्वर व मुक्तेश्वर एकच
होत, हस्तलिखित प्रतींत दोन्ही नावे सांपडतात. मुक्तेश्वरानें कोठें विश्वं-
भर, कोठें लीलाविश्वंभर या नांवानें गुरूला जागजागी वंदन केलें आहे
व तें दत्तभावनेनें केलें आहे. एकनाथ महाराजांना हरिशास्त्री नामक एक
पुत्र व गोदा व गंगा नांवाच्या दोन कन्या अशीं एकंदर तीन अपत्ये होतीं.
गोदा वडील व गंगा धाकटी. मौज अशी कीं गोदावरीचें सासरचें नांव
गंगाबाई हेंच होतें, व नाथ प्रेमानें तिलाच 'लीला' नांवानें संबोधित; म्हणजे
गोदा हें तिचें पाळण्यांतलें नांव, गंगा हें सासरचें नांव व लीला हें
नाथांनीं ठेवलेलें आवडीचें नांव. चिंतामणिशास्त्री यांस लीला दिली होती.
नाथांनीं चिंतामणिशास्त्री यांस घरजावई करून ठेवले होतें व तेच त्यांचा
परामर्ष घेत. पैठणास नाथांच्या वाढ्याशेजारीच चिंतामणिशास्त्री यांची
समाधि आहे व पैठणकर लोक अद्याप तिला ' ही नाथांच्या जावयाची
समाधि ' म्हणून ओळखतात. नाथांनीं आपल्या कन्येला भगवंताची
लीला आठवून ' लीला ' हें नांव ज्या परमार्थभावनेनें ठेवले त्याच
भावनेनें लीलेच्या पतीला ते ' विश्वंभर ' म्हणूं लागले. ' लीला
कोणाची? विश्वंभराची!' याप्रमाणें चिंतामणिशास्त्री यांचें नांव विश्वंभर पडलें।
याप्रमाणें मुक्तेश्वराच्या आईचें नांव लीला व बापाचें नांव विश्वंभर. चिंता-
मणि तेच विश्वंभर. या नांवाविषयी कोणाकोणाला शंका वाटते, पण शंका
बाळगण्याचें कारण नाहीं. आदिपर्वाच्या उपसंहारांत मुक्तेश्वरानें आपणांस
' चिंतामणिभूदेवकुमर ' असें म्हटलें आहे, व विश्वंभराच्या आरतींत
शेवटल्या चरणांत ' शरण मी तुज आतां । पार्यीं ठेवियेला माथा ।
संतोषे सुत रक्षी । गुरु विश्वंभरनाथा ॥ ' असे स्पष्ट सांगितलें आहे. या
दोन्ही उल्लेखांवरून चिंतामणि तेच विश्वंभर व तेच मुक्तेश्वराचे गुरु होते

याविषयीं संदेह राहत नाही. मुक्तेश्वराला दत्तोपासना त्याच्या पित्याकडूनच मिळाली. नाथांना दत्तोपासना त्यांचे गुरु जनार्दनस्वामी यांजकडून मिळाली होती व नाथांनींच आपल्या जावयाला दत्ताचा बीजमंत्र सांगितला असला पाहिजे. मुक्तेश्वरांनीं आपल्या ग्रंथांत 'लीलाविश्वंभर' पदाने आपल्या गुरूचा उल्लेख जागजागी केला आहे. यांत आई आणि बाप या दोवांच्याही नावांचा आयता उच्चार होतो. लीलाविश्वंभर हे गुरु व दत्त हे उपास्य. गुरु व उपास्य यांची अभिन्नता हे गुरुपरंपरेचे वर्म घ्यानीं आणतां लीलाविश्वंभरपदाने गुरूचा व दत्ताचा उल्लेख मुक्तेश्वराने केला आहे हे युक्तच आहे. आईबाप गुरुस्वरूपच आहेत, त्यांतही बापच संप्रदायगुरु असल्यामुळे आईबापांचाही नामोच्चार गुरुपदांत झाल्याने दुधांत साखर पडल्यासारखाच प्रकार झाला आहे.

(३) श्रीदत्तांघ्रिपद्मभ्रमर । विनवी कवी मुक्तेश्वर ।

ग्रंथ चाले तो बडिवार । संतमहंतकृपेचा ॥ आदि० अ० ११ ॥

(४) अवधूतपदजलसरोवरी । मुक्तेश्वर सप्रेम शफरी ॥ आदि. अ. २९

(५) चिन्मूर्ति लीलाविश्वंभर । दत्तात्रेय जगद्गुरु ।

त्याचेनि नामे मुक्तेश्वर । कथा बोले भारती ॥ आदि० अ० ॥ ३३ ॥

(६) लीलाविश्वंभर सद्गुरु । सकळ सिद्धांचे ईश्वर ।

बोलती तितुके मुक्तेश्वर । निरूपीत भारती ॥ आदि० अ० ४९

गुरुप्रेरणेने मी भारतग्रंथ बोलत आहे, येथे मी 'स्वतंत्र नोहे विचारा'

आदिपर्वाच्या उपसंहारांत कवि म्हणतो:—

प्रसिद्ध महाराष्ट्रदेशी । गोदावरीतटनिवासी ।

अत्रिगोत्र पवित्रवंशी । जन्म जाहला जयाते ॥ ६ ॥

तो चिंतामणिभूदेवकुमर । श्री दत्तांघ्रिपद्मभ्रमर ।

श्रोतया विनवी मुक्तेश्वर । क्षमा कीजे समस्ती ॥ ७ ॥

करवीरलक्ष्मी विष्णुभाजा । भैरव सुवर्णपुरीचा राजा ।

उभय कुळदैवतीं माजा । मस्तक पारीं स्पर्शिला ॥ ८ ॥

तेणे बळे परमसुखी । श्लाघ्यता पावलों उभयलोकीं ।

सद्गुरुकृपा—मातृअंकी । योग्य झालो बैसावया ॥ ९ ॥

येथे मुक्तेश्वराने महाराष्ट्राला 'प्रसिद्ध' म्हणून गौरविले आहे व रामायणां-

तही महाराष्ट्रभूच्या वीर्यवत्तेचा उल्लेख केला आहे, यावरून आपल्या महाराष्ट्रीयत्वाचा त्याला अभिमान वाटत होता हे स्पष्ट दिसते. शिवरायाचा प्रतापसूर्य क्षितिजावर येण्यापूर्वीचा हा कविकृत महाराष्ट्रगौरव इतिहाससंशोधकांनी विचार करण्यासारखा आहे. मला पवित्र वंशीं जन्म मिळाला, मी भगवत्प्रसादाने उभयलोकीं श्लाघ्यता पावलों, सद्गुरुप्रसादाला मी पात्र झालों असे जे उद्गार कवीने काढले आहेत ते ध्यानांत धरण्याजोगे आहेत. असे धन्यतेचे उद्गार त्याने अन्यत्रही काढले आहेत. मुक्तेश्वराच्या काव्यांत इतर रसांप्रमाणे शृंगाररसाचेही प्रसंगोपात्त वर्णन आहे. क्वचित् एकाद्या दुसऱ्या ओर्वीत किंवा वैराग्यवर्णनांत (शुकरंभासंवाद पहा) अधिकउणा शब्द आला असला तर तेवढ्यावरून कवीच्या व त्याच्या बापाच्याही उज्ज्वल चारित्र्यावर शिंतोडा उडविण्याची जी एक चमत्कारिक तऱ्हा अर्वाचीन चिकित्सकांत दिसते तिचा निषेधच केला पाहिजे (महाराष्ट्र सारस्वत पृ. १४९) रा. भावे यांनी तुकोबारायांच्या चारित्र्यावरही असाच अविचारमूलक आघात केला आहे (अस्सल गाथा भाग २ प्रस्तावना). मुक्तेश्वराच्या कवितेत दृग्गोचर होणाऱ्या दिव्य प्रतिभेचे, त्याच्या ग्रंथांत सर्वत्र विखुरलेल्या उज्ज्वल नीतितत्वांचे, पवित्राचार विभूर्तींवर असलेल्या त्याच्या निष्कामप्रेमाचे, पैठणक्षेत्रस्थ महानुभाव नाथमहाराज यांच्या सांनिव्याचे व तज्जनित पवित्र वातावरणाचे, स्वतः मुक्तेश्वराच्या विमलस्फूर्तीचे व भगवद्भक्तीचे—या एकंदर निष्पाप वृत्तसमुच्चयाचे स्मरण झाले म्हणजे त्याच्याविषयी अमंगल कल्पनाच कोणाही सज्जनाच्या मनांत वास्तविक येऊं नयेत. एखाद्याच्या मनांत त्या आल्याच तर हा त्या पुष्पाचा स्वभावदोष किंवा मतिविकार आहे असेच समजणे भाग आहे. तुकाराम काय किंवा मुक्तेश्वर काय महाप्रतिभावान् महापुरुष आहेत. त्यांच्यासारखी दिव्य प्रतिभा मलत्या भूर्मीत स्फुट व्हायची नाही. ' न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ' हे कालिदासाचे म्हणणे यथार्थ आहे. शुद्धाविषयी अशुद्ध कल्पना करणे हा महादोष आहे, हा विनिपात आहे. ' तपोधनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैवतस्य ' (अभि.शाकुंतल अंक ५) असे मुक्तेश्वराविषयीही म्हटले पाहिजे असो. सभापर्वाच्या मंगलाचरणांत कवीने आपली कुलस्वामिनी कोल्हापूरची महालक्ष्मी व कुलदेव सोनारीचा (बाशींजवळ) भैरव यांस सविनय वदन करून को-

ल्हापूरची विश्वजननी—‘तिचा लाहोनि वरदहस्त।संतसमेसी झालो स्वस्थ’ असें म्हटले आहे. लीलाविश्वंभर जो ‘ दत्तात्रय जगद्गुरु ’ त्यांस नमस्कार करितांना हरिहरविगणेशशारदा हे पंचायतन मी तद्रूपच पाहतो असें सांगितले आहे.

मुक्तेश्वराचा श्रीगुरु । दत्तात्रेय हा अवतार ॥ समा० ८-१६८ ॥
गुरुनामभजनाने पवित्र झालेल्या माझ्या पवित्र वदनांतून पवित्रकथाच निघत आहेत: ---

पवित्रकथानिरूपण । परिसती पवित्रांचे श्रवण ।

पवित्र मुक्तेश्वराचे वदन । विश्वंभरगुरुनामे ॥ समा० १४-१७१

समापर्वाच्या उपसंहारांत कवि म्हणतो:—

गोदावरीतटनिवासी । अत्रिगोत्री पवित्रऋषी ।

चिंतामणि गुणैकराशी- । पासाव जन्म जयाचा ॥ २ ॥

तो मुद्गल चिंतामणिसुत । लीलाविश्वंभर जगविख्यात ।

व्यासभारतीचा अर्थ । महाराष्ट्र बोलिला ॥ ३ ॥

२ मुक्तेश्वराविषयीं साक्षात् त्याच्याच ग्रंथांत जी माहिती मिळते ती एवढीच आहे. त्याचे शिक्षण पैठणांतच झाले. काव्यादर्शकार दंडी याने म्हटल्याप्रमाणे नैसर्गिक प्रतिभा, निर्मल श्रुत (ज्ञान) व आनंदाभियोग या गुणांच्या समुच्चयामुळे त्याच्याठिकाणीं काव्यशक्तीचा प्रादुर्भाव झाला. उपासनावळाने त्याच्या प्रतिभेला शुचित्व प्राप्त झाले. भव-मूर्तिप्रमाणेच मुक्तेश्वरही विद्वान् कवि होता. विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचे वांकडे आहे अशी कोणाकोणाची समजूत असते, पण ती यथार्थ नाही. जगांतील बहुतेक नामांकित कवि अत्यंत विद्वान् होते. मुक्तेश्वराचे शास्त्राध्ययन दांडगे होते, काव्यनाटकाप्रमाणेच वेदांतमीमांसादि शास्त्रे पैठणच्या विद्वत्समाजांत त्याने चांगली पाहिली होती. त्याच्या ठिकाणीं रसिकत्व उपजतच होते, यामुळे तो वेदाभ्यासजड झाला नाही. त्याची बुद्धि सूक्ष्म, प्रतिभा उज्ज्वल, व रसिकता ईश्वरदत्त अशी असल्यामुळे आणि त्यांतच काव्यनाटकादि ललितवाङ्मयाच्या व वेदांतादि गहनवाङ्मयाच्या अध्ययनाची व त्या काळीं सार्वत्रिक असलेल्या प्रवासप्राप्त व्यवहारज्ञानाची

मर पडल्यामुळे त्याच्या बुद्धीत महाकाव्योचित गुणांचा उदय झाला व त्यांचे सुंदर फळ महाराष्ट्र वाङ्मयास मिळाले.

रामायणाच्या उपोद्घातांत मुक्तेश्वर म्हणतो:—

श्रीमद्रामपदांबुजे हृदि सदा घ्यातुर्भवाब्धेर्भिया
मुक्तेशस्य विराजते सुरचिरा वाणी गुणग्राहिणी ।
नानानाटकभावपद्यरचना संदोहसांद्रीकृता
सुश्राव्या सुजनैर्मनोहरतरा संसारदुःखापहा ॥ १ ॥

संसारभगाने श्रीरामचरणांचे ध्यान करणाऱ्या मुक्तेश्वराची वाणी सुरचिरा आहे, गुणग्राहिणी आहे, काव्यनाटकादि पद्यरचनेच्या प्रेमांमुळे तो आर्द्रता व ह्यणून मनोहरता पावली असून सज्जनांना सुश्राव्य आहे; ती ज्यांच्या कानांवर पडेल त्यांच्या संसारदुःखांचे हरण होईल. कवीने पुढे शारदेला 'चातुर्यरत्नाकरराजहंसी । साहित्यशब्दाक्षरमुक्तराशी' अशा गोड विशेषणांनी आळविले आहे. येथे कवीने आपली साहित्यप्रीति सूचित केली आहे. महाभारताच्या मंगलाचरणांत त्याने 'नेटका वेदांती' व्यास, जैमिनीवसिष्ठादि मीमांसक, नैयायिक गौतम यांस 'सद्भावे दंडप्रणाम' केला आहे; सांख्य्याचार्य कपिलमुनि, शेषावतार पतंजलियांना वंदन केले आहे; शंकराचार्य व त्यांचे गुरु गौडपादाचार्य तसेच 'टीकाकारांमाजी चतुर' असे श्रीधर यांना 'गुरुरूपे नमस्कारिले' आहे (७३ ७५) मुक्तेश्वर वेदशास्त्रसंपन्न होता यावद्दल त्याच्या भारतांतहि अनेक प्रमाणे सांपडतात. प्रसंगाने त्याने—मूळभारतांत कांहींहि उल्लेख नसून—नैयायिक, मीमांसक, वैशेषिक, चार्वाक, सांख्य व वेदांती यांच्या मतांचे निदर्शन केले आहे (आदि० अ० १५). शुकंभासंवादही पहा. असो. प्राकृतकवीपैकी ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांना मुक्तेश्वराने वंदन केले आहे.

प्राकृतकवीश्वराचार्य । ज्ञानदेव ज्ञानैकवर्य ।

जयाचे बुद्धीचे गांभीर्य । अगाधसिंघूसारिखे ॥ ७६ ॥

त्याचे चरण चितिले मनी । तेणे पावन झाला जनी ।

मातृजनक जनार्दनी । एकनाथ नभियेला ॥ ७७ ॥ (आदि० अ. १)

वनपर्वाच्या मंगलाचरणांतहि नाथांवद्दल पुढील ओवी आली आहे:—

मुक्तेश्वरें एकनाथु । यातें साष्टांग प्रणिपातु ।

गुरुस्वरूप म्हणोनि हेतु । ग्रंथारंभीं वंदावा ॥ ४ ॥

३ मराठी संतकवीपैकीं त्यानें ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांशिवाय कोणा-
चाही नामोल्लेख केला नाही. त्याच्यापूर्वीं भारतावर मराठींत पद्यरचना
करण्या कवींचे त्यानें मोवम उल्लेख केले आहेत, पण कोणाचेही नांव
सांगितले नाही. ज्ञानेश्वरांना त्यानें ' प्राकृतकवीश्वराचार्य ' ही यथार्थ
पदवी देऊन त्यांच्या ' अगाधसिंधूसारख्या बुद्धिगांभीर्यांचे ' गौरव केले
आहे. त्यानें केलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या आरतींत ज्ञानेश्वर हे विष्णूचा अवतार
आहेत असें म्हटले असून कार्तिक वद्यंत आळंदीस भरण्या त्यांच्या
समाधिमहोत्सवाचा उल्लेख केला आहे. ' सकळ सिद्धगणांमाजी तूं श्रेष्ठ '
असें त्यांचे वर्णन करून ' मुक्तेश्वरीं न धरे प्रेमाचा लोट ' याप्रमाणें आ-
पल्या ज्ञानेश्वरभक्तीची उत्कटता व्यक्त केली आहे. मुक्तेश्वरानें एकनाथां-
वर २।३ आरत्या केल्या असून ९४ ओव्यांत त्यानें त्यांचे चरि-
त्रही गाइले आहे. चरित्रांत मुख्यतः ' श्रीखंड्याख्यान ' वर्णिलें असून
शेवटीं ' चरित्र देखोनि मुक्तेश्वर बोलिले देवभक्ताचा विचार ' असा उ-
द्गार काढला आहे. ' देखोनि ' या पदावर मी जरा स्तब्ध झालों. ना-
थांच्या चरित्रांतला तो दिव्य प्रसंग झाला तेव्हां मुक्तेश्वर ह्यात होते
काय ? त्यांनीं तो प्रसंग खरोखर ' देखिला ' होता काय ? नाथांचे प्र-
याण शके १५२० मध्ये साले हें, मी आपल्या श्रीएकनाथचरित्रांत सप्र-
माण सिद्ध केलें आहे. नाथांचा जन्म शके १४५० च्या सुमारास झाला,
म्हणजे त्यांचे सर्व चरित्र ७० वर्षांत घडून आलें. मुक्तेश्वराला कांहीं वर्षे
तरी नाथांचा सहवास घडला होता यांत शंकाच नाही. मुक्तेश्वर जन्मतः
मुका होता व त्याच्या आईनें तो ३ वर्षांचा झाला तेव्हां ' त्याला नाथां-
च्या पायांवर घालून ती सद्वदित वाणीनें ह्मणाली, ' साऱ्या जगावर तुम्ही
उपकार करतां, हजारों लोकांचे दुःखकेश निवारितां आणि माझ्या मुक्या
मुलाकडे मात्र पाहत नाहीं ! ' यावर नाथांनीं लीलेचा मुलगा जवळ घे-
तला, त्याच्या सर्वांगावरून आपला वरदहस्त फिरविला व म्हणाले,—
' लीले ! हा मुलगा बोलेल बरें, हा फार चांगले बोलेल व सारें जग
मान डोलवील असें बोलेल. ' लीलेला तें ऐकून समाधान झालें. लीले-

चा मुक्तेश्वर वैखरीने बोलुं लागला आणि वयांत आल्यावर इतकें उत्कृष्ट बोलला कीं त्याच्या बोलकेपणामुळेच आपल्याला त्याचें प्रस्तुत चरित्र गाण्याचा सुयोग आला आहे ! वरील आख्यायिकेला मुक्तेश्वराच्या नाथां-वरील एका आरतींत ' कोण मुक्याहार्तीं रामायण वदवी ? ' याप्रमाणे आधारही मिळत आहे. नाथांचा मुक्तेश्वराला किती वर्षे सहवास घडला होता हे जाणण्यास कांहीं गमक नाही, तथापि त्याचें ' मजा हो मजा माझ्या एकनाथासी ' हे पद बारकाईने पाहतां सदर पद नाथांच्या हयातींत झालें नसलें तरी नाथांच्या चरित्रांतल्या ठळक गोष्टी डोळ्यांसमोर घडत असल्याप्रमाणे मुक्तेश्वर येथे गात आहे असे वाटते. नाथांच्या प्रयाणकाळीं मुक्तेश्वर २५ वर्षांचा होता असे मानलें तर मुक्तेश्वराचा जन्म शके १४९५ च्या सुमारास येतो. शके १५६६ ते ७१ पर्यंतच्या तुकोबा, समर्थ व शिवाजी यांच्या संघट्टणाच्या काळापूर्वी मुक्तेश्वरी भारत झाले असावे असे खास वाटते. याची चर्चा पुढे होईलच. तूर्त एवढेच सांगणे अवश्य वाटते कीं, शके १५४०-५० च्या दरम्यान मुक्तेश्वरी भारत झाले असून शके १४९५ ते १५६० पर्यंतचा ६५ वर्षांचा काळ मुक्तेश्वराच्या हयातीचा दिसतो. पांच वर्षे आगेमागे धरिलीं तरी मुक्तेश्वराचें आयुष्य सुमारे ६० वर्षांचें असून महाराष्ट्र स्वराज्योन्मुख झाल्यावेळीं हा दैदीप्यमान तारा महाराष्ट्राच्या क्षितिजावर उगवलासे दिसते. नाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, व समर्थ यांच्या प्रासादिक वाणीचा प्रसाद महाराष्ट्राला एकामागे एक असा मिळाला. भगवत्प्रसादाची गंगा महाराष्ट्रावर लोटली ती या चार प्रभावशाली गायमुखांतून शें सव्वा-शें वर्षे सतत वाहत होती ! या सरस्वतीचा ओघ शके १४८० ते १५२० पर्यंत नाथांच्या मुखांतून, शके १५३० ते १५५० मुक्तेश्वरांच्या मुखांतून, १५५५ ते १५७१ तुकोबांच्या मुखांतून व शके १५७० ते १६०० समर्थांच्या मुखांतून वाहिला असा क्रम सांगितल्यास यांत बहुधा चूक न व्हावी असा मला भरंवसा वाटतो. हे शतक संतकवि व वीरमुत्सही यांनीं गजबजून गेलेले असे महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. असो, नाथांच्या घराण्यांत, नाथांच्या कृपाछत्राखाली वाढलेल्या मुक्तेश्वराचा नाथांविषयी अत्यंत प्रेमा प्रगट व्हावा यांत नवल नाही. नाथांच्या चरित्रांत ' शमदम-करुणेची सीमा । पूर्ण गरिमा वाढली ' ही गोष्ट विश्वविख्यात आहे.

नाम एकोवाचें गोड आवडे मना ।

नावडे आणीक मज कांहीं त्याविना ॥

थकलें माझे चित्त पुरलें मनिचे मनोरथ ।

थयथय नाचे मुक्तेश्वर ह्मणे मी जालों कृतार्थ ॥

याप्रमाणें नाथभक्ति कवीनें व्यक्त केली आहे. थकलें=थकित झालें, चमत्कारलें,
निर्मळ गोदातटीं मुनिराजहंस ।

निर्गुणप्रतिष्ठानीं केला रहिवास ॥

अशा त्या ' भक्तिभावे सकळांसी मैत्री करुनी ' पैठणास नांदणांच्या व सत्कीर्तीनें सारा ब्रह्मगोळ भरून टाकणाऱ्या गोदातीरस्थ मुनिराज-हंसाच्या पायीं ' मुक्तेश्वरें तेथें धरियेला प्रेमा ' यांत कांहीं नवल नाहीं. मुक्तेश्वराची बुद्धिमत्ता, प्रतिभा व कवित्वशक्ति एवढी दांडगी होती कीं त्याच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या मराठी संतकवींपैकीं ज्ञानेश्वर व एकनाथ हे दोघेच त्याच्या प्रेमादरास पात्र झाले. दोघांचाही त्याच्या विचारांवर व भाषेवर परिणाम झालेला त्याच्या कवितेवरून दिसतो. काव्यनाटकादि ललितदाब्ज्याच्या अभ्यासानें वाणीला मार्दव येतें व रसिकतेचे उद्दीपन होतें; वेदशास्त्राध्ययनानें भाषेला आणि विचारांला प्रौढी व गांभीर्य प्राप्त होतात; देशाटन केल्यानें बुद्धींतला एकलकोडेपणा जाऊन विविध प्रकृतींच्या लोकांशीं संघट्टण झाल्यामुळे व्यवहारचातुर्य उत्पन्न होतें आणि सत्सहवासापसून दयाक्षमाशांत्यादि सत्वगुण अंगीं जडून धर्मनीतींचीं रहस्ये उलगडतात व भगवंतीं अपार प्रेम जडते. मनुष्याचें शिक्षण पूर्ण होण्यास या चारही गोष्टी अवश्य आहेत. मनुष्य यांपैकीं एकाच अंगावर ज्यास्त टोकेल तर त्या अंगाच्याच गुणधर्माचा अधिक विकास होईल. मुक्तेश्वराचें शिक्षण या चारी अंगांनीं पूर्ण झाल्यामुळे त्याच्या परिपाकाचा संस्कार त्याच्या वाणीवर उत्कृष्ट झालेला आहे व म्हणून त्याची कविता सर्वांना मोहून टाकण्यासारखी सरस उतरली आहे.

४ मुक्तेश्वराचे वंशज कुरुंदवाडापासून एक मैलावर पंचगंगेच्या तीरीं तेरवाड येथें राहतात. ते तेरवाडचे इनामदार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मुक्तेश्वर दत्तोपासक असल्यामुळे कृष्णातीरीं असलेल्या नरसोबाची वाडी, व

औदुंबर ह्या दत्तक्षेत्रीं त्याचें जाणेंयेणें बरेंच होतें. एकवार असाच यात्रेच्या निमित्तानें तो इकडे आला असतां त्याचा तेरवाडास काल झाला. त्या ठिकाणीं त्याचें वृंदावन बांधलें असून त्यांत दत्तमूर्ति स्थापिली आहे. तेरवाडकर इनामदारांच्या घराण्यांत सोनारीच्या भैरवाला ओवरयात्रा नेण्याचा प्रघात अजून चालत आहे. राजवाडे यांनीं मुक्तेश्वराची वंशावळ व त्यापासून चौथा पुरुष मुक्तेश्वर (तेरवाडसंपादक) यास मिळालेल्या दोन सनदा इ० स० १९०२ सालीं ग्रंथमालेंत छापल्या आहेत. त्या दोन्ही कोल्हा-पूरच्या शम्भू छत्रपतीनें त्यास दिल्या होत्या. एक राजशक ५४ (इ० स० १७२८) व दुसरी राजशक ८५ (इ० स० १७५९) या सालची आहे.

वंशावळ.

मुजंगपंत (अत्रीगोत्री) एकनाथस्वामी.

↓
चित्तोपंत (विश्वंभर) = गोदा उर्फ गंगा उर्फ लीला.

↓
मुक्तेश्वर (कवि).

↓
निरंजन

↓
आकाण्णा गोसावी

↓
मुक्तेश्वर (तेरवाडसंपादक)

↓
निरंजन (तेरवाडसंपादक जो मुक्तेश्वर त्याची कन्या बकूबाई इचा मुलगा—(दत्तक)

पहिल्या सनदेंत “ राजश्री मुक्तेश्वर गोसावी विन्न आकाण्णा गोसावी, गोत्र अत्रि) वास्तव्य मौजे कुरुंदवाड—आपले पणजे राजश्री थोरले मुक्तेश्वर गोसावी हे श्रीएकनाथस्वामीची कन्या गगाबाईचे पुत्र यांचे वृंदावन मौजे तेरवाड येथें आहे ” अशीं अक्षरें आहेत. पुढील मजकूर मामुली आहे. दुसऱ्या सनदेंत अशींच अक्षरें आहेत, फक्त ‘गोत्र आश्वलायन’ अधिक आहे. हा सर्व मजकूर आपण पूर्वी दिलेल्या हकीकतीशीं जुळता आहे.

मुक्तेश्वराची कविता.

तो चातुर्याचा दिनकर । कां विवेकसागरीं पोहणाः ।

तो कवि प्रसिद्ध मुक्तेश्वर । त्यासी नमस्कार सद्भावे ॥

—महिपति.

१ मुक्तेश्वराची एकंदर कविता आज उपलब्ध आहे ती येणेप्रमाणे:—

१ संक्षेपरामायण (श्लोकबद्ध)—	संख्या	६६१
२ मुक्तेश्वरी महाभारत (ओवीबद्ध):...		
(मु) आदिपर्व		७१२३
(क्ते) सभापर्व		२७००
(श्व) वनपर्व		२७६५
(र) विराटपर्व		९९१
* * * * *		
(श्री) सौप्तिकपर्व		५००
		<hr/>
		१४०७९

३ स्फुट प्रकरणे:—

(श्री) हरिश्रंद्राख्यान	६०८
(द) शतमुखरावणवधाख्यान	१३३
(ता) मूर्खांची लक्षणें	११३
(त्र) भगवद्गीता	७०८
(या) शुकंभासंवाद	४६७
(य) किरकोळ ४।५ प्रकरणे	२७०
(न) श्रीएकनाथचरित्र	९४
(मः) पदे व आरत्या	१७
	<hr/>

एकूण १७१५०

२ याप्रमाणे पाहतां मुक्तेश्वराची एकंदर कविता सरासरीने १७ हजार आज उपलब्ध असून ती मुंबईच्या 'काव्यसंग्रहांत' प्रसिद्ध झालेली आहे.

मुक्तेश्वराच्या भारताचीं मात्र पांचच पर्वे उपलब्ध व प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्याचे संपूर्ण भारत अमुकाजवळ आहे, अमक्याने पाहिले आहे, शांतिपर्व अमुक गृहस्थ छापणार आहे, इ० गोष्टी आज २५ वर्षांत अनेकवार प्रसिद्ध झाल्या आहेत व ऐकण्यांत आहेत; पण त्या तूर्त जमेत धरण्यांत बिलकूल अर्थ दिसत नाही. मुक्तेश्वरी भारत कोणीं दुष्टाने मत्सराने जाळून टाकले व नाथांच्या सांगण्यावरून कवीने ते स्वतःच गोदावरींत बुडविले अशा दोन दंतकथा प्रचलित आहेत, पण त्या दोहींतही कांहीं राम आहे असें मला वाटत नाही. मुक्तेश्वराचे रामायण सामान्यांतले आहे, इतर स्फुटकवितेंतही दोन तीन प्रकरणांशिवाय विशेष स्वारस्य आहे असें नाही. ती बऱ्यापैकी आहे इतकेच म्हणतां येईल. मुक्तेश्वराची मुख्य कीर्ति त्याच्या भारतावर आहे व त्यांतही पहिलीं चार पर्वे हीं त्याच्या कीर्ति-मंदिराला आधारभूत आहेत. मुक्तेश्वराचे काव्यगुणसर्वस्व ह्या चार पर्वांत प्रगट झाले आहे व चार पर्वांपुरते पाहतां भारतीकथा लिहिणाऱ्या सर्वच महाराष्ट्र कवींत मुक्तेश्वर अग्रगण्य ठरतो यांत शंका नाही. कवित्वाचे सर्वोत्कृष्ट गुण ह्या चार पर्वांत पाहण्यास मिळतात व विद्वानांचीही मुक्तेश्वरावर जी प्रीति आहे ती याच चार पर्वांमुळे आहे. हरिदासांच्या भारती आख्यानांला मुक्तेश्वरी ओवी व मोरोपंती आर्या या दोन्हींचा सुंदर मिलाफ बसतो तो याच पर्वांमुळे. मुक्तेश्वराने आपले भारत पूर्ण केले नसावे असें म्हणतांच येत नाही. सौप्तिक पर्व ज्या अर्थी सांपडले आहे त्या अर्थी त्या पूर्वीचीं पर्वे त्याने लिहिलीं असलीं पाहिजेत व कदाचित् अधिक कसोशीने संशोधन झाले तर यापुढे तीं उपलब्धही होतील, नाही कोणीं म्हणावे ? विराटपर्वाच्या अखेरीस या पुढील कथाभाग 'करुणाकर संत परिसोत पुढे' असे आश्वासन दिले आहे. अठरापर्वांतले सौप्तिक पर्व हे अकरावे आहे व यावरून पाहतां पूर्वीचीं १० हीं पर्वे यथाक्रम झालीं असावीत असें दिसते. सौप्तिक पर्वाच्या आद्यंतीच्या ओव्या पहा किंवा पुढील २।३ ओव्या पहा:—

व्यासगुरूच्या कृपादृष्टी । मुक्तेश्वर अधिकार भारतसृष्टी ।

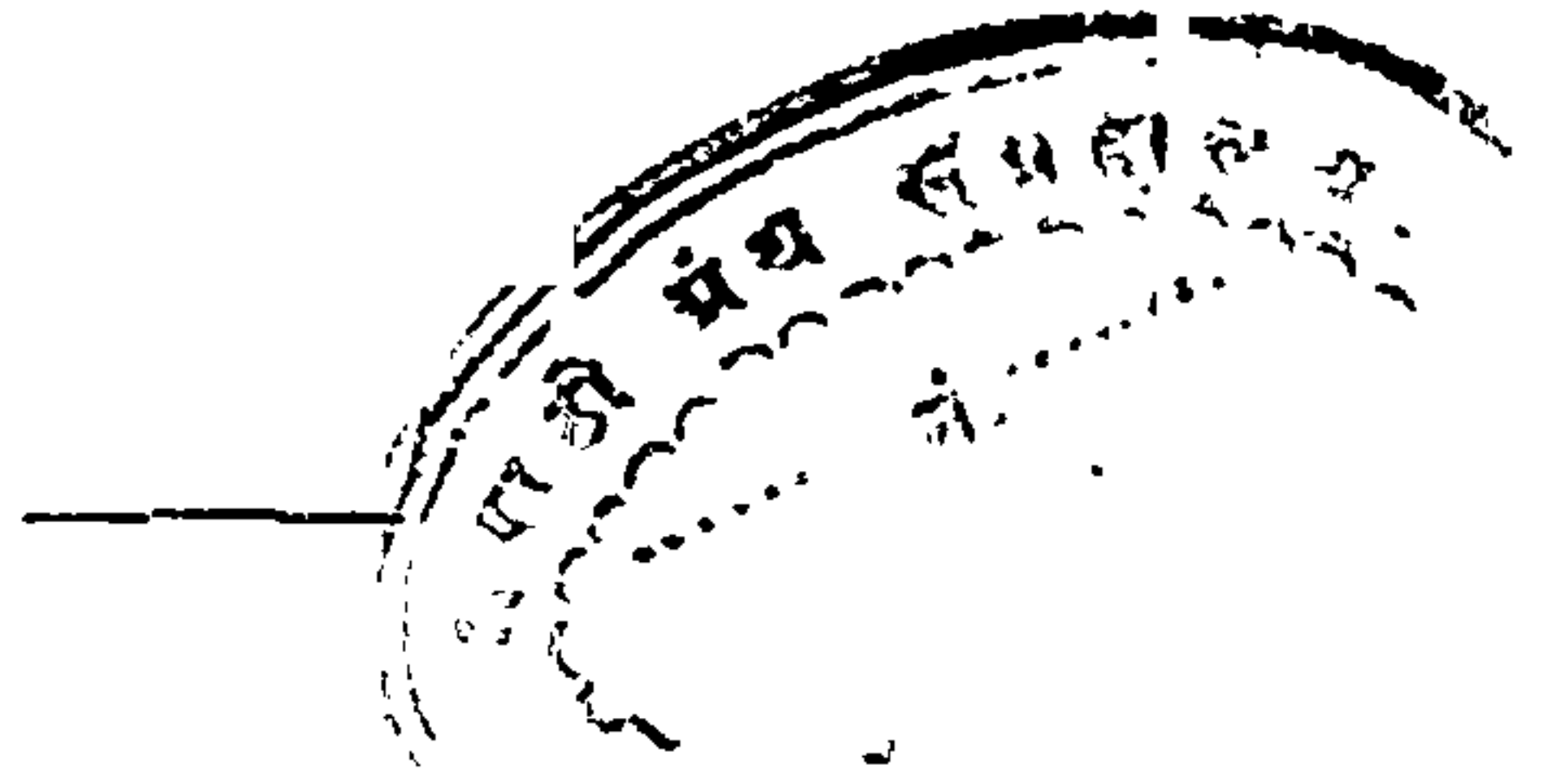
पावला, जैसा क्षीरार्णवतटी । उपमन्यू लाघे क्षीराते ॥ सौ० १--१३० ॥

नानंतरे निरूपण । अग्र (पुढील) प्रसंगा चामके ॥ सौ० २--१३७ ॥

विश्वंभरांघ्रिपदभ्रमर । विनवी मुक्तेश्वर कविकिंकर ।

कथा चाले तो बढिवार । संतसज्जनसंगतीचा ॥ सौ० ३-९८ ॥

यावरून ११ व्या सौप्तिक पर्वापर्यंत मुक्तेश्वरी भारतच्या रचनेला कांहीं खंड पडला होता किंवा विघ्न आले होते असे दिसत नाही. मग मुक्तेश्वरी भारताची बाकीची पर्वे गेली कोठे ? हे अजून तरी खरोखर कोडेच आहे. माझ्या प्रवासांत जेथे जेथे मुक्तेश्वरी भारताच्या पोथ्या माझ्या पाहण्यांत आल्या तेथे तेथे पाहेलीं चारच पर्वे आढळलीं किंवा कोठे पुढील पर्वे आढळलींच तर तीं दुसऱ्या कोणा कवीचीं आढळलीं. फक्त सौप्तिक पर्व मला अधिक सांपडले त्याचा उल्लेख प्रस्तावनेत केलाच आहे. सौप्तिक पर्वाची दुसरी एक प्रत प्रिं. राजवाडे यांसही मिळाली होती असे काव्यसंग्रहावरून दिसते. सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच कीं मुक्तेश्वराने संबंध भारत लिहिले यांत शंका नाही, तथापि पांच पर्वांशिवाय बाकीचीं पर्वे अजून उपलब्ध झालीं नाहीत, मग त्याचे काय झाले हे एक मोठे गूढच आहे. मुक्तेश्वराचे संपूर्ण भारत वाचण्याची मला अनेक वर्षांची अत्युत्सुकता आहे व ती अनेकांस असेल यांत शंका नाही. मुक्तेश्वराचे संपूर्ण भारत उपलब्ध होईल तर महाराष्ट्र वाङ्मयांतला कोहिनूर मिळाला असे सर्व रसिक काव्यभक्तांस वाटल्यावांचून राहणार नाही. आतां आपण मुक्तेश्वरी भारताचाच सर्वांगाने विचार करूं.

१ मुक्तेश्वरी महाभारत.

—***—

श्रीविश्वंभरलीलायोगो मुक्तेशभूतिमातनुते ।

याहि महाभारतरणसमुद्यमे प्राकृतान्सतृष्णयति ॥

विठोबा आण्णा.

१ महाभारताचे मराठी अवतार.

१. महाराष्ट्राच्या अर्वाचीनकाळच्या इतिहासांत म्हणजे एकनाथ-स्वामींच्या जन्मापासून तो मोरोपंतांच्या मृत्यूपर्यंत (शके १४५०-१७१६) सुमारे अडीचशे वर्षांच्या अवधीत आपल्या मराठी भाषेत लहानमोठे शे-दीडशे ग्रंथकार झाले आहेत. सामान्यतः असे म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक मराठी संत कवि आहे, पण प्रत्येक कवि मात्र संत नाही. पदे, अभंग, स्तोत्रे, आरत्या यांतून कांहीं सुद्धां ज्यानें मागे ठेविले नाहीं असा संत विरळाच सांपडेल. अभंग, पदे, श्लोक, स्तोत्रे, आरत्या, कटाव, पोवाडे, लावण्या, गाणी एवढाच भाग एकत्र छापला तर सुमारे दोन लाख मराठी कविता निघेल. ही बहुतेक कविता प्रासंगिक, अनुभविक, प्रेमळ व अगदींच स्वतंत्रपणे रचलेली किंवा हृदयवृत्तीच्या लाटांबरोबर बाहेर आलेली असल्यामुळे या कवितेची मातब्बरी मराठी वाङ्मयांत पुष्कळच मोठी गणली पाहिजे. मोठमोठे मराठी ग्रंथ, बहुधा रामायण, महाभारत व भागवत या तीन ग्रंथांच्या आधाराने झालेले आहेत, तरी तेही प्रायः स्वतंत्रबुद्धीने रचिलेले आहेत. या काळांत रामायणावर जे अनेक ग्रंथ झाले, त्यांपैकी एकनाथांचे भावार्थरामायण अत्यंत प्रासादिक व प्रेमळ असल्यामुळे आजमितीपर्यंत त्याच्याइतके कोणतेच रामायण लोकांच्या वाचनांत आलेले नाही. रामदासांचे रामायण त्रुटित पण वीररसात्मक आहे, त्यांत युद्धकांड व सुंदरकांड हीं दोनच कांडे आहेत. भागवतासंबंधाने पाहिले तरी एकनाथी भागवताची सर कोणालाही येणार नाही. भक्तिमार्गाचे प्रधान ग्रंथ दोन; गीता आणि भागवत. गीता ज्ञानेश्वरांनीं व भागवत एकनाथांनीं मराठीत आणून भागवतधर्माची भक्कम दुखांबी इमारत महाराष्ट्रांत उठविली. राहतां राहिले महाभारत, त्याचा थोडा विचार अंमळ विस्ताराने करूं.

२ महाभारतावर आजपर्यंत मराठीत १८-२०तरी ग्रंथ झालेले आहेत. शिवाजी महाराजांच्या पूर्वी ७५।८० वर्षांपासून महाराष्ट्रातील लोकांच्या मनांत स्वधर्म व स्वदेश याविषयीच्या कल्पना खास खेळत होत्या:—

गाई ब्राह्मणांसी जाण । पीडा करिती दारुण ।

क्षेत्रवित्तदाराहरण । स्वार्थे प्राण घेताती ॥ स्कंध १०-५८८ ॥

याप्रमाणे नाथांनी आपल्या भागवतांत मुसलमानी अमलाचे वर्णन केले आहे. रामदासांनी ७५ वर्षांनंतर—

तीर्थे क्षेत्रे तीं मोडलीं । ब्राह्मणस्थाने म्रष्ट झालीं ।

सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ २ ॥

अशीच ओरड शिवाजीरायापाशीं केली. नाथ-शहाजींच्या वेळीं जमीन भाजण्याचे काम चालले होते पण पेरणीची वेळ आली नव्हती, ती रामदास-शिवाजींच्या वेळीं आली. मालोजीच्या जन्मकाळापासून तो महादजी शिंदे यांच्या मृत्यूपर्यंत महाराष्ट्रांत वीरही अनेक निर्माण झाले. शिवाजीचे वडाल शहाजी राजे कांहीं सामान्य प्रतीचे वीर व मुत्सद्दी नव्हते. शहाजी, शिवाजी, तानाजी मालुसरे, मोरोपंत पिंगळे, बाजी प्रभु, धनाजी व संताजी, बाजीराव व राघोबादादा, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, रघूजी भोसले, गोविंदपंत बुंदेले, रत्नाकरपंत आप्पा, विठ्ठलराव विंचुरकर, महादजी शिंदे, पटवर्धन वगैरे पराक्रमी वीर या अडीचशें वर्षांच्या काळात निर्माण झाले. तसेच शहाजी, शिवाजी, रामचंद्रपंत व प्रल्हाद निराजी, बाळाजी विश्वनाथ, नानासाहेब, सखारामबापू, नाना फडणीस, रत्नाकरपंत आप्पा, पाटीलबोवा वगैरे बुद्धिवंत मुत्सद्दीही उत्पन्न झाले. वीरांचे हात व मुत्सद्दयांची डोकी, या तिनशें वर्षेपर्यंत राष्ट्रकार्य साधण्यांत गुंतली होती. सर्वच राष्ट्रास वीरश्री चढली होती. या मराठेशाहीच्या काळांत कार्यक्षम मंडळीला प्रेरणा करून त्यांच्या मनांत स्वधर्मबुद्धि नेहमीं जागृत ठेवणारे व सामान्य जनतेला कर्तृत्वाची दिशा दाखविणारे संतकविही निर्माण झाले. महाराष्ट्रांत वाग्वीर्य व बाहुवीर्य यांचा युगपत् उदय झाला. हा मुख्यतः स्वराज्योत्कर्षाचा—शौर्याचा व मुत्सद्दीपणाचा—काळ असल्यामुळे अशा काळाला धर्मप्रधान राजकारणाचे उत्कृष्ट शिक्षण देणारा हिंदुराष्ट्राचा महाग्रंथ महाभारत इकडे लोकांचे लक्ष गेले. द्रोणार्जुनांच्या पराक्रमाच्या गोष्टी व भीष्म-

कृष्णांच्या जनहितपर मुत्सद्दीपणाच्या गोष्टी प्राकृत भाषेत सामान्य जनसमूहास शिकविणारे राष्ट्रीय शिक्षक पाहिजे होते व ते भगवत्प्रेरणेने निर्माणही झाले. महाभारतातील शूरांच्या गोष्टी ऐकून शिवाजीमहाराजांना वीरश्री चढली; मिरजेच्या वेढ्यामुळे व एकंदर प्रतिकूल काळामुळे हताश झालेल्या गोपाळराव पटवर्धनाला धीर द्यायला आमच्या मुक्तेश्वराचे हरिश्रंद्राख्यान कारण झाले. मराठी कवींच्या वाणींत जीवंतपणा होता व त्याचा राष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांवरही परिणाम पुष्कळ झाला. मराठी संतकवींची वाणी, मराठी योद्ध्यांचे हात, मराठी मुत्सद्यांचीं डोकी हीं स्वधर्मस्वदेशस्वमाषांच्या अभिवृद्धयर्थ एकमताने काम करीत होती. असो; या तीनशे वर्षांत महाराष्ट्राच्या क्रियेत जो वीरसाचा पूर आला, त्यामुळे विंवप्रतिविंवन्यायाने मराठी कवींच्या ग्रंथांतही वीररसाला भरते चढले व मुख्यतः महाभारताकडे सार्वजनचित्त वेधले. वीरश्रीच्या काळांतच वीरश्रीच्या गोष्टी आवडतात. 'शूर मर्दाचा पोवाडा शूर मर्दाने ऐकावा' असे अगीनदास शाहंर तानाजीच्या पोवाड्यांत म्हणतो रावबाजीच्या वेळी लावण्यांत माश्यांना ऊत आला हेही स्वाभाविकच झाले ! महाभारतातील लहानमोठी आख्याने, व उपाख्याने वेऊन त्यांवर अनेक मराठी कवींनी काव्ये केली आहेत. पण संबंध महाभारत किंवा भारताचीं पर्वे यांवरही कित्येकांनी प्राकृत ग्रंथ केले आहेत महाभारताने मराठी पेहराव २० । २५ वेळ घेतले असे आपणांस मुकरर म्हणतां येते. पण यांपैकीं मुक्तेश्वरी भारताचीं चार पर्वे, श्रीधराचा पांडवप्रताप, व मोरोपंती भारत हीं मात्र आपल्या अंगच्या गुणांमुळे लोकांच्या वाचण्यांत फार आलीं आहेत. आज ज्यांचीं नांवेही कोणास माहीत नाहींत असे भारतग्रंथ यापुढेही कदाचित् उपलब्ध होतील, असा संभव आहे. जे ग्रंथ अजून प्रसिद्ध झाले नाहींत किंवा एखाद्या दुसऱ्या शोधकाजवळ असून सर्वांना माहीत झाले नाहींत, असे महाभारतवर कांहीं मराठी

* गोपाळरावांचे वडील त्यांस लिहितात, - 'हरिश्रंद्राख्यान प्राकृत आम्हीं पुण्याहून पांच अध्याय लिहून आणलें होतें. संग्रहीं होतें. तुम्हांस वाचावयास पाठविलें. पांच सात वेळ पारायण करणें. (इतिहासिक लेखसंग्रह. ले. १२८) हरिश्रंद्राख्यानाची प्राकृत पंचाध्यायी मुक्तेश्वराचीच होय याविषयीं शंकाच नको.

ग्रंथ आहेत. आजपर्यंत मला जे उपलब्ध झाले व माझ्या वाचण्यांत आले किंवा ऐकून व पाहून मला माहीत झाले असे मराठी भारतग्रंथ २०।२५ तरी आहेत. हे सर्व ग्रंथ छापले जातील, किंवा सर्वच छापण्यालायक आहेत असे म्हणवत नाहीं. ग्रंथांचीही शर्यत चालू असते, प्रासादिक ग्रंथ शर्यतीत पुढेच राहतात व किरकोळ ग्रंथ मागे पडतात.

खालील महाराष्ट्र भारतीयग्रंथ उपलब्ध आहेत:—

- १ मुक्तेश्वरी भारत (पहिली चार पर्वे व सौप्तिक पर्व).
- २ विष्णुदासनामाकृत भारत (आदिपर्व पंढरपुरी व भीष्मपर्वच्या पुढली पर्वे कांहींजणांजवळ आहेत.)
- ३ गोपाळकृत भारत (हे मला पंढरीस एका जुन्या दसरांच्या ढिगांत मिळाले.)
- ४ मुरारिकृत भीष्मपर्व (पंढरीसच एका वैश्याचे घरी सांपडले.)
- ५ शुभानंदकृत उद्योगपर्व (काव्यसंग्रहांत छापलेले व (भीष्मपर्व).
- ६ माधवकृत समग्र भारत (मुबईस रा. तेंडुलकरांनी पाहिले होते. त्यांजकडे छापण्यास आले होते असे मला त्यांजकडूनच कळले.)
- ७ श्रीधरकृत पांडवप्रताप (सुप्रसिद्ध आहे)
- ८ वामनकृत विराटपर्व (काव्यसंग्रहांत छापलेले.)
- ९ नरहरि मोरेश्वर (अक्कलकोट येथे ' विनायकराव सरदेशमुख ' यांजवळ कांहीं द्रोणपर्वादि पर्वे आहेत (केसरी ता. २४।३।०३) व शिवाय ' माधवानुजा ' नी काव्यसंग्रहकारांकडे उद्योग व कर्णपर्व हीं पाठविली आहेत (केसरी २५।११।०२.) कांहीं भाग छापला आहे.
- १० रामचंद्रबोवा रामदासीकृत—“ साग्र भारताचे मराठी काव्य दीड लक्षांवर ओव्या असून ते रसाळ, भक्तियुक्त न्यायदृष्टांतांनी पूर्ण आहे. भीष्मपर्व अ. ९० शके १६२७ आश्विन शु. ३, कर्णपर्व अ. ५० शके १६२८ वैशाख शु. १४ रवौ; शांतिपर्व अ १४० शके १६२९ वैशाख शु. ३ बुधवारी सर्वजित् संवत्सरी पूर्ण. ” (केसरी ता. ११।४।०३ महानुभाव यांचे पत्र).
- ११ मोरोपंतकृत महाभारत (सुप्रसिद्ध आहे).
- १२ उमरावतीस रा. खापर्डे यांजवळ एक रूपकात्मक वर्णिलेले भारत

आहे ते आपण पाहिले व त्याबद्दल रा. खापडे यांचे व आपले भाषण झाले, असे एका आघाटीत ह. प. भिंगारकरबोवा यांनी सांगितले. होतें. कर्ता ' शिवकल्याण ' असावा.

१३ पैठणास जीवाशिवा यांनी रचिलेले एक भारत आहे म्हणून माझ्या ऐकण्यांत आले. जीवा व शिवा हे दोघे भाऊ होते.

१४ मालुनाथकृत भारत. हा ग्रंथ पांडवप्रतापापेक्षा मोठा असून ह.प. भिंगारकरबोवांनी पैठणास पाहिला होता.

१५ कृष्णदास मुद्गलकृतही एक भारत आहे असे ऐकण्यांत आहे.

१६ चंद्रात्मजरुद्रकृत उद्योगपर्व.

१७ मोरेश्वरकृत उद्योगपर्व.

१८ मैराळकृत विराटपर्व. इ० इ०

यावरून भारतावर १८-२० कवींनी आपली वाणी खर्चिली हे स्पष्ट दिसते.

हे इतके ग्रंथ आजवर कोणाही एका व्यक्तीच्या पाहण्यांत आलेले नाहींत. पण महाभारतावर २०।२५ कवींनी—पूर्ण किंवा अपूर्ण ग्रंथ केले आणि तेही फार विस्तृतपणाने केले हे उघड आहे. या वरील भारतांशिवाय आणखीही कांहीं भारतग्रंथ कोठे कोठे सांदीकोपण्यांत अजून पडले असतील ! हे सारे भारतग्रंथ एकत्र वाचावयास मिळाले पाहिजेत, निदान संग्रहित तरी झाले पाहिजेत. या सर्व भारतग्रंथांत उत्कृष्टत्वामुळे सर्वश्रेष्ठ असे मुक्तेश्वरी भारतच होय, व याविषयीं विद्वानांचे मतैक्यही आहे.

२ मुक्तेश्वरी भारताचा रचनाकाल.

३ (१) आदिपर्व (अ. १५) व समापर्व (अ. ८) यांत अनेक परकीय लोकांचा मुक्तेश्वराने उल्लेख केला आहे. त्यांत ' कूर फिरंगी ' ह्याणजे जुलूम करणारे पोर्च्युगीज लोक ' व ' रक्तंगी इंग्रज लोक ' यांचाही त्यान उल्लेख केला आहे. इंग्रजांना त्याने ' जळतस्कर, मांसाश्रि, विघ्नकर्ते, दंडेल ' वगैरे विशेषण लावली आहेत. इ. स. १६६० च्या सुमारास इंग्रज लोक १६३०।४० पेक्षा थोडा अधिक सम्यपणा व माणुसकी दाखवू लागले होते, यावरून वरील दंडेल वगैरे विशेषणें इंग्र-

जांना ज्या अर्थी मुक्तेश्वराने लाविली आहेत, त्या अर्थी इ. स. १६६० च्या पूर्वी त्याने भारत रचिले असावे.

(२) आदिपर्व अ. ३१ मध्ये मराठ्यांच्या युद्धपद्धतीचे वर्णन करितांना ते 'सूडसाधनीं विशाळ पैज' मारणारे, 'सतेज करवाळानीं' लढणारे व 'खंडितांही न खंडले' जाणारे आहेत म्हणून म्हटले आहे. शिवाजीने १६६० च्या पुढे गलबते, तोफा, घोडे, गड, वाघनखे, तलवारी, भाले, तिरकमठे या सर्वांचा उपयोग केला आहे. अफझुलखानाच्या वधप्रसंगी मुक्तेश्वर असता तर त्याने दिले आहे यापेक्षां निराळे वर्णन दिले असते; कारण "त्याने भरतखंड स्वदृष्टीने पाहिले असून निरनिराळे देश व परदेशांतील म्लेंच्छ लोक यांचीं वर्णने, प्रसंगी सहेतुक विशेषणांचा उपयोग करून देण्याइतके त्याचे मन संस्कारक्षम होते."

(३) मुक्तेश्वर जसा इंग्रज, पोर्च्युगीज, उजवेख, पठाण, डच वगैरे परकीयांचा उल्लेख करितो तसा तो फ्रेंच लोकांचा एकदांसुद्धां करित नाही. फ्रेंचांची पहिली वखार इ. स. १६६८ मध्ये सुरतेस स्थापिली गेली. फ्रेंचांचा उल्लेख नसल्यामुळे मुक्तेश्वरी भारत ते इकडे येण्यापूर्वी रचिले गेले असावे

(४) रामदासांच्या पुढ्यांतल्या कवींचीं नांवे मुक्तेश्वरी भारतांत नाहीत ; तुकारामाचाही नामोल्लेख नाही ; फक्त ज्ञानेश्वर, एकनाथ व त्यांचे गुरु जनार्दनस्वामी यांचेच केवळ उल्लेख आहेत. तुकोबा इ० स० १६४९ सालीं स्वर्गस्थ झाले व त्यांची कीर्ति पैठणपर्यंत जाण्यापूर्वीच मुक्तेश्वर आटोपले होते.

या चार कारणांवरून मुक्तेश्वरी भारताचा काल इ. स. १६५० होय, असा रा. राजवाडे यांनीं निर्णय केला आहे, व ~~ते बहुतांशी योग्य आहे असें माझेही मत आहे. या निर्णयाला इतक्या झडापटीही नको होत्या.~~ एकनाथस्वामींची समाध व रामदास, तुकाराम, यांचे जन्म यांत १० वर्षांचे अंतर आहे. रामदासांच्या पुढ्यांतले कवि बहुशा रामदासांनंतर जन्मले. तेव्हां एकनाथांचा नातू—मुलीचा मुलगा—मुक्तेश्वर, कीं ज्याने आपले बालपण नाथांच्या संगतींत व शिक्षणाखाली घालविले, तो रामदासादिकांपेक्षां वयाने वडील असून त्याची ग्रंथरचनाही त्यांच्याआधीं झाली असली

पाहिजे, इतके अनुमान अगदीं उघड उघड कोणासही करितां येण्यासारखे आहे. एकनाथांच्या वृद्धपर्णी कुमारावस्थेत असणारा मुक्तेश्वर रामदासादिकांच्या कुमारावस्थेत चांगला प्रौढ असून तेव्हांच त्यानें भारत केले असले पाहिजे. मुक्तेश्वरो भारताची रचना इ.स. १४०-१६५० या काळांत झाली असली पाहिजे.

४ शिवाय, मुक्तेश्वराचा कालनिर्णय करतांना आणखी एका महत्त्वाच्या मुद्याकडे वाचकांचें लक्ष वेधणें अवश्य आहे. तो मुद्दा असा. मुक्तेश्वराचें भारत आपला महाराष्ट्र स्वराज्योन्मुख झाला त्या वेळचें आहे, व त्या वेळीं महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांच्या हृदयांत ज्या उच्च मनोवृत्ति उच्चवळत होत्या त्यांचें प्रतिबिंब त्याच्या भारतांत लख्ख पडलें आहे. मुक्तेश्वरी भारताचें महत्त्व याच दृष्टीनें पाहिलें तरी अतिशय आहे. शिवाजी महाराजांच्या चळवळी पैठणपर्यंत मुक्तेश्वराच्या काळीं पोचल्या नव्हत्या, असें रा. राजवाडे यांचें मत आहे ; पण त्या पोचल्या नव्हत्या असें गृहीत धरलें, तरी इ.स. १४०-५० च्या सुमारास महाराष्ट्रीयींच्या महत्त्वाकांक्षा काय होत्या हे मुक्तेश्वरीभारत काळजीपूर्वक वाचलें असतां कोणासही समजेल असें मला वाटते. 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' असा हिंदुराजा असावा ; त्याचा भरतखंडभर दरारा असावा ; 'म्लेच्छलोकांना दंडून' त्यानें त्यांला आपलें मांडलिक करावे ; 'गोवधदेवब्राम्हणावज्ञा' करणाऱ्यांना 'त्यानें शूळदंड' करावा ; 'दुर्गबळ राष्ट्रास फार' असल्यामुळे त्यानें 'अमात्य, सुहृद, कोश, यांच्या साहाय्यानें किल्ले बांधावे' ; 'झुंजार बळी' अशा समुदायांचे संघ करून त्यानें शत्रूवर कोसळावे ; शेतकीच्या सुधारणेसाठीं त्यानें 'तडाग, पाटस्थळे, कालवे, बांधावे' ; 'परद्वीपींच्या अमोत्य वस्ता । वणिक आणिती इच्छून अर्था । त्यांच्या पुरवूनि मनोरथा' त्यांना चौगुणी लाभ देऊन संतुष्ट करून (फ्रान्स, हॉलंड, पोर्च्युगाल इत्यादि देशांना) आपली कीर्ति गाणारे करून परत पाठवावे ; 'अंध मुके, पंगु, व्यंग' यांचे 'पितयाप्रमाणें सांगोपांग पाळण' करून त्यांच्यासाठीं शाळा स्थापाव्या ; 'अग्नि, सर्प, चोर, व्याघ्र, । रोग, राक्षस कां परचक्र । यांपासून आपुलें राष्ट्र' बलिष्ठपणाने त्यानें राखावे ; अशा प्रकारच्या गुणांनीं युक्त असा महाराष्ट्राचा सार्वभौम राजा भरत-

खंडावर अंमल चालवणारा असावा, अशी जी शिवाजी महाराजांच्या जन्मापूर्वीपासून मराठ्यांची प्रबळ * इच्छा होती, तिचे हुबेहुब उत्कृष्ट प्रतिबिंब मुक्तेश्वरी भारतांत सर्वत्र पडलेले दिसेल. (मुख्यतः आदिपर्वातले दुष्यंतशकुंतलाख्यान व सभापर्वातली नारदनीति पहा). गोदावरीच्या कांठी पैठणास भारत रचणाऱ्या मुक्तेश्वराला जसा मराठा राजा असावा असे वाटत होते, तसाच सर्वगुणसंपन्न मराठी राजा त्याच वेळीं मुळामुठेच्या कांठीं युक्ताच बालसूर्यासारखा उदय पावत होता व मुक्तेश्वराने महाराष्ट्र जे सर्व राष्ट्रांसि राजे ।

जयाच्या भये व्यापिले देव लाजे (रामायण, ४६९.)

असा प्रसिद्ध महाराष्ट्रदेशाबद्दल जो अभिमानोद्गार काढला आहे त्याची यथार्थता जगताच्या प्रत्ययाला आणून देण्याचे संकल्प करित होता. आदिपर्व अ० ३१ मध्ये गौड, महाराष्ट्र, तैलंग, आंध्र व फिरंगी यांच्या युद्धाचे प्रकार स्वतंत्रपणे वर्णिले आहेत त्यांत “ खेटक (ढाल) करवाळे (तलवार) सतेज सूड साधनीं विशाळ पैज । या नांवे महाराष्ट्र झुंज । खंडितांहि व खंडवे ’ (५४) अशी ओवी आहे ती मननाई आहे. मराठ्यांचा चिवटपणा व तेजास्विता अनादि आहे.

५ राष्ट्रीयत्वाची कल्पना आमच्या इकडील सर्व साधुकवीस होती यांत नवल नाही, पण मुक्तेश्वराच्या सर्व भारतांत ती जशी चमकते तशी समर्थाशिवाय दुसऱ्या कोणच्याही मराठी काव्यांत चमकत नाही. मुक्तेश्वराचे वाणींत जे अद्भुत ओज व जी वीर-

* शिवरायाचा जन्मही होण्यापूर्वी एक पोर्च्युगीज प्रवासी दक्षिणेंत प्रवास करून परत स्वदेशीं गेला व तेथे त्याने आपले प्रवासवृत्त लिहिले, ते कांहीं वर्षापूर्वी माझ्या वाचण्यांत आले होते. त्याने त्यांत स्पष्ट लिहिले आहे कीं. “ मी तुंगभद्रेपासून नर्मदेपर्यंत हिंडतांना सर्वत्र लोक वेदधर्मरक्षणासाठीं ईश्वर लौकर अवतार घेऊन येणार आहे, ” असे ह्मणतांना ऐकिले आहे ! गोब्राह्मणप्रतिपालक राजा अवतरणार अशी जी महाराष्ट्रीयींची वृढ श्रद्धा होती त्याचीच व्यक्तता मुक्तेश्वरी भारतांत झाली आहे व या कल्पनेला हा पोर्च्युगीज प्रवाशाचा स्वतंत्र पुरावा आहे. सर्व जनांच्या इच्छाशक्तीचाच परिणाम शिवरायाचा जन्म होय ! आज जसा प्रत्येक इंग्रज इंग्लंडचे वैभव चिंतितो तसे तेव्हां सर्व महाराष्ट्रीय भावी अभ्युदयाची चिंता करित होते. मराठ्यांना या राष्ट्रीय ध्यानयोगाचे फळ लौकरच मिळाले.

रसाची दीप्ति इतक्या उत्तमत्वाने चमकतांना दिसते त्याचे कारण तरी हेंच की, त्याची कल्पना अति विशाल होती. सत्कवीला लागणारे प्रतिभादि लोकोत्तर गुण त्यांत होते. समोवारच्या परिस्थितीकडे व समाजघटनेकडे राष्ट्रीय अभिमानाने पाहण्याचे सामर्थ्य त्यांत होते. दहा वीस वर्षांनी होणाऱ्या गोष्टी त्याच्या दिव्य प्रतिभेला दिसू लागल्या होत्या! महाराष्ट्राला पडत असलेली स्वराज्याची स्वप्ने ह्यांच्या भारतांत प्रतिबिंबित झालेली आहेत. एकनाथाने रक्त त्यांच्या अंगांत खेळत असल्यामुळे जाज्वल्य नीतिमत्ता व ईश्वरभक्ति हे गुण निसर्गतः त्याला प्राप्त झाले होते; अशा सर्वांगसुंदर कविश्रेष्ठ मुक्तेश्वराच्या तोलाचा दुसरा मराठी कवि म्हणजे मुक्तेश्वरच होय.

३ कालविपर्यासाचा दोष व तो कां झाला ?

६ मुक्तेश्वराची दृष्टि अशी राष्ट्रीय असल्यामुळे वर्तमानकालांतल्या गोष्टी भूतकाळच्या वर्णनांत सहजगत्या आल्या व त्यामुळे कांहीं ठिकाणी कालविपर्यास झाला आहे. दुष्यंताने चारी दिशांचे राजे जिंकून आपले सार्वभौमत्व गाजविले, असे सांगतांना (आदि० अ०-१५):-

जावी, जंगी फिरंगी कूर, । नायी, इंग्रेज, मल्लोवार, ।

कावे, कावटे, कंकमखर । जळतस्कर मांशाशी ॥ ९ ॥

रूमशाम, खोरासान, । मुलतान, हबशान, अरबस्तान, ।

उजवेख पठाण, तुर्कमान, । बदकशान, मेवात ॥ १० ॥

या सर्वांना त्याने आपले मांडलिक केले असे त्याने म्हटले आहे. जावी म्ह० जावा बेटांतून आलेले डच, फिरंगी म्ह० पोर्तुगीज, (ह्यांचा क्रूरपणा तेव्हां सर्वांच्या अनुभवाचा होताच), नायी (?), मलवारांतले कडवे लोक, इंग्रेज, कावे ह्म० कावे ह्म० खंवायतच्या आखातांतील लोक, खर कंकम म्ह० कोंकणातील दुष्ट चांचे लोक, हे मांशाशी म्ह० मासे खाऊन राहणारे व जळतस्कर म्ह० समुद्रावर किंवा समुद्रकांठच्या लोकांना लुटून त्यावर उपजीविका करणारे), रूमशाम म्ह० कॉन्स्टँटिनोपल, खोरासान, मुलतान, हबसान, अरबस्थान या देशांतले लोक,

उजवेख जातीचे. पठाण, तुर्कमान म्ह० तुर्कीलोक व घोडे, अश्व, इ०
 जनावरांचे मुखवटे घालणारे तिबेटाकडील ' मानव आहार जयांचा '
 असले क्रूर मनुष्यभक्ष्यक लोक इतक्या विविध लोकांचा मुक्तेश्वराने येथे
 उल्लेख केला आहे ! दुष्यंतराजाने ' याही देशी आपुली आज्ञा । सत्ता
 नेमिली परमप्राज्ञा ' असे वर्णन आहे. आतां ह्या नाना जाति व हे नाना-
 देशीय लोक मुक्तेश्वराच्यावेळीं भरतखंडांत होते पण दुष्यंताच्यावेळीं नव्हते
 हे कांहीं इतिहासज्ञांस सांगायला नको आहे ! म्हणून येथे कालविपर्यास झाला
 आहे. तथापि मुक्तेश्वराच्यावेळीं तरी कोणकोणते लोक भरतखंडांत वावरत
 होते व मुक्तेश्वर मूळ भारताची पोथी पुढे ठेवून त्याचा केवळ मराठी
 तर्जुमा करणारा भाषांतऱ्या कवि नव्हता तर सभोवारच्या परिस्थितीकडे
 त्याचे बारकाईचे लक्ष होते या गोष्टी येणेकरून उघड होतात. ' म्लेच्छां-
 चिया महासर्गि । संहारती पशूंच्या श्रेणी ' (सभा० ५-१३७) या-
 प्रमाणे वर्णाश्रमवाह्य अशा म्लेच्छांचे त्याने वर्णन केले आहे. ' एक
 फिरंगी रक्तवर्ण । खुरासनी पांडुरवर्ण । वर्वर जन्मले कृष्णवर्ण । स्थूल-
 घ्राण लंबोष्ठ ' (आदि० अ० ४०-८५) याप्रमाणे रक्तवर्ण फिरंगी,
 पांडुरवर्ण खोरासानी, कृष्णवर्ण व ' स्थूलघ्राण लंबोष्ठ ' असे नीग्रो
 यांचाही उल्लेख आला आहे. ' समुद्रवासीय म्लेच्छजाती । नामे सांगतां
 नेणों किती ? ' (सभा० अ० ८-७०) अशा अनेक परदेशस्य जाति
 भरतखंडात पाहून मुक्तेश्वरास आचंबा वाटला आहे.

जावी जंगी फिरंगी । इंग्रेज बहुधा रक्तरंगी ।

मलेवार नौकामार्गी । विघ्नकर्ते दंडिले ॥ १२७ ॥

पारसी भासीक ताम्रमुख । आरब हुरमुज काळमुख ।

रूमशाम घोडमुख । नाट पाट पुलिंद ॥ १५६ ॥

याप्रमाणे सभापर्वात (अ० ८) राजसूययज्ञप्रसंगी दिग्विजय करतांना पांडवांनी
 ' समुद्रवासीय म्लेच्छजाती ' जिंकल्या त्यांतही जावाबेटांतले लोक फिरंगी,
 रक्तरंगी इंग्रज पुन्हा आणले आहेत; व पारसीक, आरब, रूमशाम यांना
 कारभार द्यायला लावून ' पांडवांनी त्यांना आपले अंकित केले ' म्हणून
 म्हटले आहे. ऋतुपूर्ण नळास (वन० अ० ८) म्हणतो:-

सुं तंत्र विद्यासमुद्र जगतीं । निश्चये मानिला माझ्या चितीं ।

मीही कुशल असे गणिती । लीलावतीग्रंथज्ञ ॥ १११ ॥

या प्रसंगींही लीलावतीग्रंथकर्ता भास्कराचार्य—जो अनेक शतकांनीं पुढे झाला—त्याच्या ग्रंथाचें नांव, भारतापूर्वीं होऊन गेलेल्या नळाच्या आख्यानांत आले आहे ! हे सर्व कालविपर्यासाचे दोष होत. याला इंग्रजींत Anachronisms म्हणतात. 'मुक्तेश्वराने सर्व भरतखंड स्वदृष्टीने पाहिले असून निरनिराळे देश व परदेशांतील म्लेच्छ लोक यांचीं वर्णनें, प्रसंगीं सहेतुक विशेषणांचा उपयोग करून देण्याइतके त्याचें मनःसंस्कारक्षम होते' यांत शंका नाहीं. शेक्सपीअरच्या नाटकांतही कालविपर्यास अनेक ठिकाणीं झाला आहे. त्यानेंही पूर्वकालच्या गोष्टींवर नाटके रचिलीं आहेत. तो मोठा शास्त्रज्ञ व पंडित होता, तसाच मुक्तेश्वरही होता. दोघेही बुद्धिवैभवाने सारखेच आहेत. मग दोघांच्याही ग्रंथांत कालविपर्यासाचा दोष कां येतो ? मला वाटते, याचें एक उत्तर आहे; तें हें कीं, कवि विलक्षण प्रतिभावान् असला, पूर्वकाळच्या थोर पुरुषांच्या कृति वर्णन करिताना स्वकालान लोकसुधारणेची त्याची उत्कंठा जागरूक असली, उज्वल कल्पनाशक्तीमुळे पूर्वकालीन लोकांशीं, त्यांच्या परिस्थितीशीं, त्यांच्या आचारविचारांशीं पूर्णपणे त्याला तादात्म्य पावतां येत असलें कीं, कालविपर्यास हा दोष होणे अपरिहार्य आहे. मुक्तेश्वर किंवा शेक्सपीअर यासारख्या विशालबुद्धीच्या ग्रंथकारांत, त्यांच्या तादात्म्यामुळे अपरिहार्य अशी जी गोष्ट, तिला दोष म्हणतां येईल काय ?

४ व्यासाची संगति सोडायची नाहीं.

७ मूळ संस्कृत महाभारत मुक्तेश्वराने पुढे ठेवून आपलें महाभारत रचिलें. त्याच्या पूर्वीं झालेले भारतावरचे प्राकृत ग्रंथही त्याने पाहिले होते व प्रसंगविशेषीं व्यास कांहीं सांगायला विसरले तेही मुक्तेश्वराने सांगितले आहे.

(१) प्राकृत कवींचा वाग्जल्प । तैलकढईत पाहूनि रूप ।

फिरतां मत्स्य सकंप । वामनेत्रीं विधिला ॥ ७२ ॥

परी तें मूळभारतीं नाहीं । म्हणूनि असों न बोलों कांहीं ।
नळिकाछिद्रांतून पाहीं । यंत्र भेदोनि पाडिले ॥ ७३ ॥

—आदिपर्व, अ. ४१.

(२) कथा बोलती ग्रंथांतरिं । संकेत दाविला श्रीमुरारी ।
खर्जूरीपर्ण धरूनि करीं । मध्यभागीं चिरियेलें ॥ ६० ॥
सव्य अपसव्य सांडितां करे । मग न जडतीच परस्परे ।
परी हें व्यासऋषीश्वरे । कथिलें नाहीं भारतीं ॥ ६१ ॥

—सभापर्व, अ० ७

(३) बोल बोलती सर्वत्र । सूर्ये दीघले थालीपत्र ।
परी तें व्यासाचें वक्त्र । वदले नाहीं भारतीं ॥ ५८ ॥

—वनपर्व, अ० १.

या तीन उतान्यांवरून मुक्तेश्वराचे पूर्वींही महाभारतावर मराठी ग्रंथ कोणी कोणी केले होते, असें उघड होत. नवीन उपलब्ध होणाऱ्या व ज्यांचा काल निश्चित करायचे कांहीं एक साधन नाहीं, अशा मराठी भारतग्रंथांच्या कालाचा विचार करिताना, मुक्तेश्वरानें ह्या उतान्यांतल्या कथाप्रसंगीं जें वर्णन केले आहे तें त्या ग्रंथांत ताडून पाहिलें, म्हणजे, ' प्राकृत कवींचा वाग्जल्प, ' ' कथा बोलती ग्रंथांतरिं ' ह्यांत कोणत्या कवींवर मुक्तेश्वराचा कटाक्ष होता हें समजेल. व्यासाची संगति सोडून नये व व्याससंगति सोडून चालणाऱ्या प्राकृत कवींचा आधार धरून नये, असें मुक्तेश्वराचें व्रत आहे:—

सांडूनि व्यासाची संगती । चालों नये आणिके पंथीं ।

ऐसें जाणेनियां श्रेतीं । व्यर्थ विस्तार न मानावा ॥ २५२ ॥

—सभापर्व, अ० १२.

कथासंगतीकडे मुक्तेश्वराचें किती लक्ष होतें तें खालील ओवीवरून दिसतें.

सगुण सुभद्रा यादवी । द्वारके धाडिली स्नेहभावीं ।

सांगों विसरला व्यासकवी । परी म्या स्मरण दीघले ॥ १३० ॥

—सभापर्व, अ० १६.

वाढतांना द्रौपदीच्या कंचुकीचें विरडें सुटलें व देवानें तिची लाज राखली ही गोष्ट मूळांत नसून आपल्या कवीनें भक्तिभावासाठीं १० ओव्यांत

स्वतंत्रपणे सांगितली आहे. संस्कृत कवि व प्राकृत कवि किंवा प्राचीन कवि व अर्वाचीन कवि हा भेद काव्यांत काय कामाचा ? ' जीर्ण नूतन वाणी । वाग्देवीचा विलासु. !' कथाभागांत पदरचे वर्णन कां घातले ?

जेणे वाढे उत्कट भक्ती । तो तो विशेष लिहिला ग्रथीं ।

नावडे ते स्वहस्ती । खोडोनि दूर करावे ।। १६५ ।। सभा० अ० ९

मुक्तेश्वराची ओवी खोडून दूर करणारा समर्थ व रसिक कोणी आढळेल, असे मला वाटत नाही. पंढरपुरी साधुसंतांचे पाय आपल्या मस्तकावर पडावे, म्हणून नामदेवाने वाटेतच समाध घेतली; पण समाधीवर घिटार्हेने पाय देणारा संत आजवर कोणी झाला नाही ! ज्यूलियस सीझरने आत्मचरित्र लिहून ठेवले व हे टिप्पण केवळ भावी चरित्रकारांस उपयोगी पडेल इतकीच याची मातब्बरी आहे असे त्याने म्हटले आहे; पण त्याचा आधार घेऊन त्यावर अधिक चित्तवेधक अशी सीझरचरित्राची इमारत उठवणारा चरित्रकार आजवर झाला नाही ! महापुरुषांचा विनय चित्त भुलवितो; असा मोह पाडणारा प्रसंग त्रिभुवनांत दुसरा सांपडणार नाही.

५ व्यासकृत भारत व मुक्तेश्वरी भारत.

८ आदिपर्वांच्या मंगलाचरणप्रसंगी व्यासांना नमन करून मराठी भाषेची तरफदारी करितांना कवि म्हणतो:—

वेदशास्त्रस्मृतिपुराणे । नाना इतिहासव्याकरणे ।

गाळूनि विचाररसायणे । द्वैपायने कुशलत्वे ॥ ८६ ॥

सुरस सुंदरी पवित्र सृष्टी । पक्कान्ने निपजवूनि पाठीं ।

संस्कृतशब्दसुवर्णताटीं । श्रेष्ठश्रेष्ठां वोगरितीं ॥ ८७ ॥

तेचि रसायण दुर्बळपर्णी । महाराष्ट्र भाषा-रंभापर्णी ।

वाढिले, तरी भुकाळू जनीं । न सेविजे किमर्थ ? ॥ ८८ ॥

संस्कृत भाषेचे महत्व संभाळून प्राकृत भाषेत ग्रंथरचना करणे त्या-
काळीं अवश्य असल्यामुळे मुक्तेश्वरांनी वरीलप्रमाणे समर्पक दृष्टांत योजिले
आहेत. वेदशास्त्रपुराणांचे रहस्य महाभारतांत ग्रथित करून गीर्वाणभाषे-

च्या सुवर्णताटांत थोरथोरांना (संस्कृतज्ञांना) जीं स्वादिष्ट पक्वान्ने व्यासांनीं वाढलीं तींच म्यां दुर्बळानें महाराष्ट्रभाषारूप केळीच्या पानांवर वाढलीं तर मुकाळु जनांनीं (भारतकथाजिज्ञासुंनीं) कां सेवूं नयेत ? अवश्य सेवावींत हा भाव. भाषाभेदानें अर्थहानि होते असें नाहीं. कविपंडित समर्थ होत—त्यांनीं सर्वज्ञतेच्या प्रकाशांत निर्गुण निर्विकार परब्रह्माचें कनककमळानें अर्चन करावें, पण ' भावार्थी मी दुर्बळ । धत्तूरपुष्प माझे बोल ' म्हणून काय शंकर माझा अवेहर करील ? कधीं करणार नाहीं ? ' ईश्वरस्वरूपीं होळस । त्याती वणविणीं द्वेष ' उपजत नाहीं.

तेवीं अर्थीं घालितां दृष्टी । न म्हणे संस्कृत मराठी ।

रत्नकुंभीं कीं मृत्तिकाघटीं । गंगोदक सारिखें ॥ १३ ॥ अ० १

मूळ भारतग्रंथच ' रससागर ' आहे, ' साहित्यरत्नाकर ' आहे, असें मूळभारताचें मुक्तेश्वरानें गौरव केलें आहे. (आदि० १५)

९ सभापर्वाच्या प्रारंभीं उपोद्वात फार चांगला केला आहे. 'कवळोनि अभिप्राय सर्व । मागां कथिलें आदिपर्व ' आतां सभापर्व ऐका. आदिपर्व सर्वोत्कृष्टच उतरलें आहे व त्याबद्दलचा आपला आत्मविश्वासही कवीनें येथे सूचित केला आहे. वेदाचा मथितार्थ जसा पुराणांनीं काढिला, तसा व्यासभारताचा मथितार्थ मी ' प्रांजळ टीकेनें व्यक्त ' केला आहे असें कवि ह्मणतो. राजांना वीररस; विप्रवर्यांना वेदसारांश, परमहंसांना तत्त्वार्थबोध, चतुरांना युक्तिबुद्धींचा सागर, विलासी जनांना शृंगार, शास्त्रीपंडितांना त्यांच्या त्यांच्या आवडीचे विषय याप्रमाणें ज्याला जें पाहिजे तें त्याला माझ्या ह्या ग्रंथांत मिळत असल्यामुळे ' महाराष्ट्रासी काव्यगुरु । हा गौरवु इये ग्रंथीं ' ह्म० मराठी भाषा बोलणारांस हा काव्यरूप ग्रंथ गुरूसारखा पूज्य वाटत आहे. पहा:—

पर्वतामाजी कनकमेरु । तडागामाजी क्षीरसागर ।

महाराष्ट्रकाव्यांसि गुरु । हा गौरवु इये ग्रंथीं ॥ १८ ॥

व्यासवचन इक्षुदंडु । गाळूनि सुरस सारांश गोडु ।

देशभाषा वळले लाडू । नौबदेचे आवडी ॥ १९ ॥

ते जैसे सुज्ञीं न सेवणे । तें आग्रहावांचून काय म्हणणे ! ।

कळंकरेखेस्तव चांदणें । काय चकोरीं वळिजे ॥ २० ॥
 व्यासग्रंथगिरीचें सोनें । संस्कृत खोटिये गाळूनि मनें ।
 देशभाषा घडिले लेणें । साहित्यरत्नीं सुजडित ॥ २१ ॥
 तें लेवावितां कर्णमूषण । कां हो परतें करावें कान ? ।
 श्रोतेहो! तुम्ही विचक्षण । निर्मत्सर विचारा ॥ २२ ॥

व्यासकृत मूळ भारत आहे संस्कृतभाषेत. संस्कृतकथानकांचा मधुररस काडून त्याची साखर बनवून मी देशभाषेत गोड लाडू बनविले आहेत व हे काम मी लौकिकार्थ किंवा धनार्थ केलें नसून ' आवडीने ' केलें आहे. उंसाचीं कांडीं दातांनीं फोडतांना जे श्रम होतात किंवा तोंडे वांकडीं-तिकडीं करावीं लागतात तसे कष्ट येथे घ्यावयाला नकोत. आबालवृद्धांना हे गोड लाडू आयासावांचून खातां येतात. दुसरा सुंदर दृष्टांत एका. मूळ भारत हा एक महापर्वत आहे पण तो सोन्याचा पर्वत आहे. त्याचें लागेल तितकें सोनें घेऊन तें परिश्रमपूर्वक खोटीत घालून गाळून घेऊन व याप्रमाणे स्वच्छ व शुद्ध करून त्याचें मराठी भाषेत मी अलंकार घडविले आहेत व साहित्यशास्त्रांतील नानाविध सुंदर रत्नांत ते जडवून मराठी वाचकांस ते आयते अर्पण करित आहे ! ! सभापर्वाच्या उपसंहारांत मुक्तेश्वरानें संस्कृतभाषेच्या कापसांतून हा मराठी ग्रंथपट मी तयार केला आहे व हा ' अतिथोर ग्रंथ ' झाला आहे असे म्हटले आहे.

व्यास वाढतां जगातें । ग्रस लाघला जीर्णकवीतें ।
 त्याचे मुखीचीं उच्छिष्ट शितें । म्यां दुर्बळें वेंचिलीं ॥ १७५ ॥
 तीं सेवोनियां पावलो तृती । तेणें उद्धारली स्फूर्ति !
 हे वल्गना संतांप्रती । नेणपणें करितसों ॥ १७६ ॥
 कितिएकांसी आग्रह मोठा । नातळो म्हणती कवि उच्छिष्टा ।
 हा समर्थवाद योग्य श्रेष्ठां । ईश्वरकृपा म्हणोनि ! ॥ १७७ ॥
 एकएक अक्षराची भीक । जीर्ण कवीतें मागूनि देख ।
 मी सर्वज्ञ कविनायक । ऐसें म्हणविलें लौकिकीं ॥ १७९ ॥

—सभापर्व, अ. ५.

या ओव्या मनन करण्यासारख्या आहेत. मुक्तेश्वराला ' कोणापासून स्फूर्ति उद्धारली ' हें यावरून समजतें. मुक्तेश्वराचे वेळीं कोणी कोणी झणत

“ व्यासवाल्मीकि यांचीं काव्ये मूळ धरून ग्रंथ करणे हे कांहीं महाकवींचे लक्षण नव्हे; खऱ्या कवीने स्वतंत्र काव्यरचनाच केली पाहिजे; उष्ट्या पत्रावळी गोळा करण्यांत पुरुषार्थ नाही ” यास मुक्तेश्वराने विनयाने उत्तर दिले आहेः—“खरे आहे; पण हा समर्थवाद श्रद्धांशुच योग्य आहे. ज्ञानेश्वरांसारखे ईश्वरकृपापात्र कवीश्वर अमृतानुभवासारखे स्वतंत्र ग्रंथ करितात, त्यांची योग्यता मी मिरवीत नाही. व्यासादिकांचीं उच्छिष्ट शितें वेंचणारा मी दुर्वळ कविकिंकर आहे! मला हेच काव्य करणे मोठ्या साहसाचे काम वाटते. जीर्ण कवींना एकेका अक्षराची भीक मला मागावी लागत आहे ! अत्यंत परिश्रमाने जीर्ण कवींचे ग्रंथ मी वाचले व एकेक शब्द मोठ्याच्या दाण्यासारखा काळजीपूर्वक टिपून तो मी आपल्या ग्रंथांत योग्य स्थळी घालून संतांना अर्पण केला; व त्यांनी संतुष्ट होऊन मला कवीश्वर म्हणून गौरविले ! दुसरे असे की, श्रीव्यासांनी वेदशास्त्रस्मृतिपुराण, इतिहास वगैरे साऱ्या संस्कृत ग्रंथांचीं प्रमेये श्रीभारतांत गोविली आहेत; तीं परमार्थाची भूक लागलेल्या प्राकृतजनांसाठीं मी मराठींत सांगत आहे. मग भुकाळूंनी त्यांचा स्वीकार कां करूं नये ? ‘गंगोदक रत्नकुंभांत किंवा मृत्तिकाघटांत जसे सारखे,’ तसा भारतेतिहासरस प्राशन करणे हे संस्कृताच्या द्वारे काय किंवा मराठीच्या द्वारे काय सारखेच नव्हे काय ? संतहो ! अर्थाकडे दृष्टी द्या व माझे मराठी भारत ऐका, म्हणजे तुम्हांस कळेल कीं, अर्थ दोहींकडे सारखाच आहे. देशभाषा-सामान्य नव्हे. दुराग्रह सोडा व मराठी काव्य ऐका व वाचा, म्हणजे तुम्हांस कळेल कीं, ‘ देशभाषा परी भांडार । साहित्याचे जाणजे ! ’ मी उंसाचा रस काढून आयता पेला भरून तुमच्या हातीं देत आहे, मग तुम्हीं त्याचा स्वीकार न करणे योग्य होईल काय ? सज्जन हो ! लोक गंगेचे पाणी आवडीने रामेश्वराला नेतात, त्याप्रमाणे वेदाब्धि मंथून व्यासाने अमृतोदक महाराष्ट्रशब्दांच्या कूपिका भरून माझ्या हातीं प्रसाद म्हणून तुम्हांकडे पाठविले, आहे त्याचा प्रीतीने स्वीकार करा ! !” निर्मत्सर बुद्धीच्या संतांना हे मुक्तेश्वराचे म्हणणे पटले व ते जेव्हां त्याच्या ओव्या श्रवण करूं लागले, तेव्हां त्यांना या रसाळ व अमृततुल्य मधुर ओव्या ऐकून परमानंद झाला.

६ मुक्तेश्वराचे श्रोते व त्याचा आत्मविश्वास.

१० पूर्वी मराठी ग्रंथांना त्यांच्या रचनाकालीन श्रोते मिळत, ह्यणजे कवींच्या मुखांतून जी वाणी निघे ती प्रथम सन्मुख बसलेल्या श्रेष्ठ श्रोत्यांना ऐकायला मिळे, व लेखक ती तेव्हांच लिहून घेत किंवा कवि इतका प्रातिभासंपन्न व लोकप्रिय नसला तर तो आपले अध्याय एकातांत लिहून नित्य श्रवणाला येणाऱ्या श्रोत्यांपुढे ते वाचून दाखवी. आजकाल ग्रंथकार व त्याचे वाचक यांचा जो संबंध आहे तो पूर्वी वक्ता व श्रोता यांचा असे. आज ग्रंथकार ग्रंथ लिहून छापून प्रसिद्ध करितो व वाचक तो ग्रंथ विकत घेऊन वाचतात, पण या योगे ग्रंथकार जिवंत असतांही त्याची व त्याच्या वाचकांची कधी कधी गांठही पडत नाही ! पूर्वी ग्रंथकारांच्या मुखांतून ग्रंथ प्रकट होतांच श्रोत्यांच्या कानांवर पडत असे, यामुळे वक्ता व श्रोता यांच्या सन्मुखतेमुळे अर्थबोधाची व रसभोगाची प्रत्यक्षता अधिक अनुभवायला सांपडे. वक्ता श्रोत्यांना अतिशय माना व श्रोत्यांना आजकालच्या वाचकांपेक्षां श्रवणसुखाचा लाभ प्रत्यक्ष व अधिक मिळे. श्रोते व वक्त एकत्र मिळाले म्हणजे एकमेकांचे एकमेकांवर प्रेम जडते व दाबही बसतो. आपल्याकडे प्राचीनकाळापासून वाचनाचे महत्त्व नाही, तर 'श्रवणाचे' महत्त्व आहे. सांप्रत ग्रंथकाराची मूर्ति वाचकांपासून चारलेली दूर राहू शकते यामुळे त्यांच्या गुणदोषांची प्रत्यक्ष माहिती त्यांच्या वाचकांना असत नाही. पूर्वी कवि व वक्त यांचे काम अधिक विकट होते व एका तऱ्हेने अधिक लाभाचे होते. वक्त्याला आपले आचारविचार अत्यंत शुद्ध ठेवावे लागत, त्यावर श्रोत्यांची नजर असे. मलत्या मनुष्याला वक्तृत्वाचे पाठावर आरूढ होतां येत नसे. श्रोत्यांत सर्व प्रकारचे अधिकारी लोक असल्यामुळे वक्त्याला संभाळून बोलावे लागे. वक्ता अधिकारी असला तर श्रोत्यांकडून त्यास प्रोत्साहन मिळे व वक्ताश्रोता एकरूप झाले ह्यणजे अपार रंग उधळे. वक्त्याला श्रोत्यांना अवधान द्या, कृपादृष्टि ठेवा, चुकलो तर सांगा, स्फूर्ति देऊन ग्रंथ तुम्हीच चालवा म्हणून वारंवार प्रार्थना करावी लागे. ज्ञानेश्वर वक्ते, निवृत्तिनाथ श्रोते व गीतेचा विषय अशा असंगीं ब्रह्मानंदाच्या लहरी कोण उसळत असतील याची झाल्यास कल्पनाच करावी (माझे श्रीज्ञानेश्वरचरित्र पहा. पृ. २१८ ते २२२). असो

बहुतेक मराठी ग्रंथ कवींनी रचतारचतांच श्रोत्यांना ऐकवले आहेत, यामुळे आपल्या ग्रंथांत श्रोत्यांची प्रार्थना त्यांनी वारंवार केली आहे. मुक्तेश्वरांचे भारतही त्याने श्रोत्यांना रचनाकाळीच ऐकवले आहे. मुक्तेश्वराला पैठणक्षेत्रांत श्राते थोर अधिकाराचे मिळाले होते. नाथांच्या तोंडून ज्ञानेश्वरी, भागवत, भावार्थरामायण हे ग्रंथ ऐकलेले किंवा त्यांच्या तालमीत तयार झालेले श्राते मुक्तेश्वरांपुढे बसले होते. त्यांच्यापुढे व्याख्यान करून वाहवा मिळवण्याचे काम सोपे नव्हते. पण मुक्तेश्वराला त्याच्या श्रोत्यांनी त्यावेळीं ' धन्य धन्य ' म्हटले व पुढेही महाराष्ट्रीय वाचक धन्य धन्यच म्हणत आहेत. रसिक व गुणग्राही श्रोत्यांपुढे वक्तृत्वाला तेज चढते, प्रतिभेला नवानवा रंग चढत जातो. मुक्तेश्वराचा आत्मविश्वास श्रोत्यांच्या गुणग्राहीपणामुळे कसकसा वाढत चालला हे आपण पाहू. श्राते रसज्ञ, गुणज्ञ व अधिकारी आहेत व माझी वाणीही सरस, सालंकृत, गुरुकृपेच्या बळाने प्रभावशाली झालेली, प्रतिमासंपन्न आहे असे आनंदभरांत त्याने अनेकवार उद्गार काढले आहेत. भारताच्या मंगलाचरणांत श्रोत्यांची प्रार्थना करितांना " माझे वक्तृत्व लोहासारखे हीन असले तरी तुमच्या अवधानस्पर्शाने त्याचे अमोल कांचन होईल. हा सभासमुद्र माझ्यासमोर पसरला आहे. विद्वद्रत्नांचे पुंज, ज्ञानविज्ञानसंपन्न थोर पुरुष, तीर्थाप्रमाणे पवित्र, बोधचातुर्याचे प्रेरक असे तुम्ही श्राते—मी मनीं धरिले आहे ते कृपा करून सिद्धि पाववा" असे त्याने म्हटले आहे. आदिपर्वांत पुढे अनेकवार श्रोत्यांची स्तुति व आत्मविश्वास प्रगट केला आहे. माझी ' नव-रसरंगी ' म्ह० शृंगारवीरकरुणादि रसांत रंगलेली वाणी ' स्वानंदे गोंधळ खेळत ' आहे (अ० ४). माझी वाणी ही महानदीसारखी धीर-गंभीर असून तीत ' साहित्यमोतियांची भरणी ' आहे व ' ग्राहिक ' (गुणज्ञ, ग्रहण करणारे) श्राते मला मिळाले आहेत (अ० ६) मुक्तेश्वराची वाणी ही ' स्वर्लोककल्लोलिणी ' (गंगा) आहे (अ० ७) व त्याची ' आरुषवाणी ' ऐकून श्राते संतोषले आहेत (अ० ९ व १६) ' हा देशभाषाप्रबंध कविपंडितांनी ऐकून यांत न्यून असेल ते पूर्ण करावे ' (अ० १७).

मुक्तेश्वराची वाग्वल्लरी । संत-अवधान सुरतरुवरी ।

वेष्टिली म्हणोनि फळसंभारीं । लवोनि आली रसरूपे ॥ (अ. १८)

चतुरचंचरीकांची मांदी । सेवितां मातली ब्रह्मानंदीं ।

‘ साधु साधु ’ इहीं शब्दीं । गुंजारवे गर्जत ॥ (अ० २०)

मुक्तेश्वराच्या भारताचे अध्यायामार्गे अध्याय—एकापेक्षां एक सरस निधू लागले, तेव्हां या अध्यायरूप कमलांतील मधुरसपानाने चतुर श्रोते हेच कोणी भ्रमर हे तल्लीन होऊन ‘ वाहवा वाहवा ! ’ असा संतोषनिदर्शक गुंजारव करूं लागले. व्यासवाणी ही त्रैलोक्यपावनी गंगा आहे व मुक्तेश्वराची वाणी ही तिला मिळालेली एक क्षुद्रनदी आहे तथापि ‘ पवित्रता-सुस्वाद गुणी । समान संतीं मानिजे ’ (अ० २२). आदिपर्व हे मानससरोवर असून त्यांत ‘ राजहंस श्रोते चतुर । प्रेमानंदे क्रीडती ’ व ‘ शब्दार्थमोतियांचा चारा । चरोनि देती सुखढेंकरा ’ (अ० २५). श्रोते ‘ संत स्नेहभावे डुल्लती ’ (अ० २८).

भारतकथा अमृतवल्ली । श्रवणमंडपीं नवरसफुलीं ।

फुलोनि मोक्षसुखाचे फळीं । लवोनि आली फळभारे ॥

याभुळे ‘ मुक्तेश्वरगिरा सुखानुवादे । संतहृदया निवतीं दोदे ’ यांत कांहीं आश्चर्य नाही (अ० २९).

भारतआळवाळे भरलीं । दिश्वेश्वरकृपासळिलीं ।

मुक्तेश्वराची वाग्वल्ली । कथाफळीं सुफळित ॥ (अ० ३०)

मुक्तेश्वराच्या मुखाने ‘ हे कथारूपे स्वर्गामृत । लोकोपकारा पातले ’ आहे (अ० ३६). लीलाविश्वंभरस्वामीच्या प्रसादाने हा ओघ चालला आहे, एरव्ही मी ‘ मुक्तेश्वर परमदीन । कीं हा किंकर संतांचा ’ (अ० ३७). व्यास महास्फूर्तीचे महाकवि, त्यांच्या वाणीचा मेघ जगत्कल्याणार्थ वर्षला. ‘ उन्मेषसुवाते झडाडे । व्यासघन वोळला विश्वचाडे ’ हे खरे, पण श्रोत्यांनीं मात्र पृथ्वीएवढे विशाल मन करून अवधान दिले पाहिजे; भाग्यवंत देतातच. ‘ सखोलहृदयाचे सागर । भरोनि उचंबळती अपार ’ (अ० ३९). श्रोत्यांची अवधानकळा ही जशी वरमाय व ‘ वक्तृत्वकळा ही वधूमाय ’ म्हणून मला श्रात्याचे ‘ क्षणक्षणा पाय वंदावया । अधिकार आहे, (अ० ४३). भारतकनकरस (पारा—मक्युरी) हा व्यासांची

बुद्धिरूप जी मूष तिच्यांतून फुटला व ' उन्मेषवन्ही आगळा झाला ।
ब्रह्मांडआगटीं आंतौता '-तो दिव्य पारा गणेशमतीच्या सांडसाने ही धरिला
जात नाही, मग माझ्यासारख्या पामराला कसा धरवेल ? तथापि श्रीगुरु
सानुकूल आहेत म्हणून बोलतो (अ० ४५) .

लीलाविश्वंभर दिनमणी ॥ स्पर्श करिता कृपाकिरणी ।

चित्तसूर्यकांतपाषाणी । उन्मेषानळ अवतरे ॥ (अ० ४७)

समापर्वातही कवीने असे उद्गार अनेकवार काढले आहेत. भारतकथा
संस्कृतांतून मराठींत येत असतां या संक्रमणप्रसंगी ' मुक्तेश्वर निरूपणाचे
श्रोत्यांना तिळगुळ वाटीत आहे ' (अ० ३). भारतकथा समुद्रप्राय अफाट
आहे म्हणून त्या समुद्राचे मंथन करून मी श्रोत्यांस पीयूषपान करवीत
आहे; मुक्तेश्वराची वाङ्मोहिनी (विष्णूच्या मोहिनीअवताराप्रमाणे)
दुर्जनदैत्यांना ठकवून सज्जनदेवगणांच्या श्रेणीं(पंक्ति)ना अमृत वाटीत
आहे (अ० ४). श्रोत्यांना नम्र प्रार्थना आहे कीं :—

व्यासभारतकथेचा अर्थ । वांकडे जाईल जेथ ।

सज्जनीं लावोनियां हात । नीट केले पाहिजे ॥

कां कीं संतानीं मला आपले ह्मटले आहे व ' आपुले झाले ते झांकावे ।
लाज उघड देखतां ' हा त्यांचा धर्मच आहे (अ० ७).

लीलाविश्वंभरकिंकर । विनवी कवी मुक्तेश्वर ।

देशभाषा परी भांडार । साहित्याचे जाणिजे ॥ (अ० ११) .

लीलाविश्वंभर जलधर । वर्षता सात्विकसरोवर ।

भरती तेथे मुक्तेश्वर । चातकप्राय निवतसे ॥ (अ० १६)

आतां वनपर्वात पाहूं. ' जे बोलिले व्यासदेवे । तेचि महाराष्ट्र-
वैभवे । ' पण दोहांत ' अर्थ मिरवे सारिखा ' म्हणून व्यासभारत व
मुक्तेश्वरभारत यांत भेद मानूं नये असा ध्वनि आहे (अ. १). मुक्तेश्वर-
श्वराला ' विचक्षण ' श्रोते आवडत असे दिसते (अ. २). नलदमयंती-
कथा रंगांत असतांना कवीने कथेवर नर्मदानदीचे रूपक केले आहे ते
फार बहारीचे साधले आहे:—

श्रीभारत वनपर्वणी । कथानर्मदा रसवाहिनी ।

ओवियारूपे पवित्रपुलिनी । बाणलिंग विचित्रे ॥२१७॥

तर्पी श्रवणसुखाचे आर्ती । तपश्चर्या करितां श्रोती ।

मुक्ति मुक्ति (लाभे) आयती।स्वधर्मपत्नीसारिखी॥२१८॥ (अ.७)

नर्मदाकांठच्या साधूना, पतिव्रता स्त्रियांना व भारताच्या श्रोत्यांना ' मुक्ति मुक्ति ' आयती मिळते. प्रस्तुत रूपकांत नदी व काव्य, वाणलिंगे व ओव्या, तापसीजन व श्रोते यांचे साम्य सुरेख दाखविले आहे. सरिता व कविता या दोन्ही ' रसवाहिनी ' आहेत, श्रवणसुखाच्या तन्मयतेने श्रोत्यांना तपस्व्यांप्रमाणे मुक्तिमुक्तींचे भानच उरत नाही हा भाव येथे नामी व्यक्त झाला आहे.

मुक्तेश्वराचा वाग्बिलास । देशभाषा परि संतोष ।

मानूनियां साक्षीलार्गी व्यास । उभा असे जवळिके ॥ (अ.१०)

व्यासांच्या भारताशी कवीची किती तन्मयता होत असे हे यावरून घ्यानांत येईल. मूळ ग्रंथकाराशी समरसता झाली कीं ग्रंथकार जवळ उभा आहेच हीच प्रतीति स्वानुभवीयांशिवाय इतरांस सहसा येणार नाही. ' मुक्तेश्वराचे चित्तसुमन । संतचरणीं सर्वदा ' (अ.११) ह्या विनम्रभावामुळे निरुपचार आनंदांत सज्जनांचे चित्त डोलत असते. आपल्या श्रोत्यांविषयी संतपणाची भावना वक्त्याला नेहमी स्फूर्तिप्रद होत असते, म्हणून ' स्नेहाच्या हाताने अवधानाची भिक्षा ' मुक्तेश्वराने त्यांज-
याशी मागितली आहे (अ.१३).

मुक्तेश्वराची सुढाळ वचने । परमार्थचंपकांची सुमने ।

तेथे अभक्तचंचरीकांची मने । योग्य न होती परिमळा ॥ (अ. १६)

चंचरीक म्ह० भ्रमर. भ्रमर गुणज्ञ खरा, पण चांप्याचा गंध त्याला आवडत नाही म्हणून तो त्याजवळ जात नाही; त्याप्रमाणे मुक्तेश्वराची सुंदर वचने हीं परमार्थाच्या परिमळाने दरवळलीं आहेत म्हणून तीं भाविकांना जशी प्रिय होतील तशी अभविकांना प्रिय होणार नाहीत. कवीला हे भय वाटत होते खरे पण मुक्तेश्वराची कविता इतकी सर्वांग-
सुंदर झाली आहे की ती भाविकांना तशीच अभविकांनाही प्रिय झाली आहे. इतके खरे की मुक्तेश्वराच्या काव्याचा रसास्वाद ह्म० परिमळ पुरा उपभोगण्यास भक्तभाविक हेच ज्यास्त अधिकारी आहेत. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथाविषयी जे शेवटीं म्हटले आहे कीं (ज्ञाने० अ० १८ ओ० १७५०)

या ग्रंथाविषयीं अंतरंग पुरुषच अधिकारी आहेत व ' येर लोक वाक्चा-
तुयें होईल सुखिया ' म्ह० पंडित, शास्त्री, रसिक, चिकित्सक, शोधक
वगैरे लोक वाक्चातुर्यावरच डोलत राहतील तें पुष्कळ अंशानें मुक्तेश्वराच्या
किंबहुना बहुतेक प्राचीन संतकवींच्या ग्रंथांसंबंधानेही म्हणतां येणार आहे.
मुक्तेश्वराच्या कवितेवर मोरोपंतासारखे प्रेमळ भक्त व जुन्या हरिदासांसारखे
भाविक लोक जसे झुलत असत, तसेच अर्वाचीन विद्वानांतही कृष्णशास्त्री
चिपळूणकर व भावे, वामनरावजी ओक व हरिभाऊ आपटे, भिडे,
आंजगावकर, राजवाडे इ० नानापरीचे लोक आपापल्या दृष्टीने जरी फिदा
झालेले दिसले तरी त्याच्या कवितेचा परिमळ म्ह० रसास्वाद पूर्णपणें भक्तभा-
विकानांच मिळणार आहे. हें माझे म्हणणें कदाचित् कोणास नीट सम-
जणार नाही किंवा रुचणार नाही, तथापि पूर्वपरंपरेत मुरलेल्या भाविकांस तें
पटेल यांत संशय नाही. वनपर्वाच्या समाप्तीची ओवीः—

लीलाविश्वंभरगुरुचरणीं । पुष्पांजलि वचनसुमनीं ।

मुक्तेश्वरें अर्पूनि मनीं । कृतकृत्यता मानिली ॥

विराटपर्वाचा उपोद्घात फार सुंदर आहे. ' जो श्रेष्ठ बोलिजे श्रेष्ठीं'
द्व० वेदांनीं व महात्म्यांनीं ज्याला सर्वश्रेष्ठ ह्मटले आहेः—

तया आदिपुरुषा स्वामी । लीलाविश्वंभर गुरुनामी ।

नमस्कारोनि मनोधर्मीं । सावध म्हणे श्रोतिया ॥ ३ ॥

तीन पर्वे झाल्यावर सृष्टिनियमाप्रमाणें मुक्तेश्वराच्या ग्रंथाचेही दूषक
किंवा निंदक थोडे तरी निघाल्याचे दिसते ! बहुतेकांस त्याचा ग्रंथ अत्यंत
प्रिय झाला होता यांत नवल नाही. दूषकांचे त्यानें दोन वर्ग केले आहेत.
एक परोत्कर्षासहिष्णु किंवा मत्सरी लोक, हे बहुधा बरोबरीच्या विद्वानांतच
सांपडतात । दुसरे अज्ञान लोक. ' बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः ' याप्रमाणें
जाणते मत्सरी असतात व ' अबोधोपहताश्चान्ये ' म्ह० सामान्यजनांना
कळतच नाही हा बाणभट्टाचा कटु अनुभव होता. ' प्रायःसमानविद्याः पर-
स्परयशःपुरोभागाः ' या कालिदासोक्तीप्रमाणें बरोबरीचे विद्वान् लोक एकमे-
कांना खाली ओढण्याचा बहुशा प्रयत्न करितात. सारज्ञ, निर्मत्सर, प्रेमळ,
व भाविक असा जो मधला वर्ग तो मात्र नेहमीं गुणग्राही असतो व त्याच्या
प्रोत्साहनाने कवींच्या वक्तृत्वाला स्फूर्ति येत असते. नाना अर्थामृताचे

मोक्ते, प्रसंगी वक्त्याचे वक्त, स्फूर्तिकिरणांचे दिनकर इ० प्रकारे समर्थानीं यांचे वर्णन केले आहे (दासबोध द. १ स. ६) असो. मूळपदावर येऊं. विश्वंभरप्रसादानें प्रगट होणाऱ्या या प्रासादिक ग्रंथसदनांत दूषण-श्वान शिरणें शक्य नाही, तथापि क्वचित् शिरलेच तर तें मत्सर किंवा अज्ञान यामुळे पिसें बनलेले श्वानच शिरेल; पण गुणज्ञांचें या ग्रंथावर परमप्रेम आहे असें मुक्तेश्वर म्हणतातः—

स्तंभ टेको न शके गगनी । ठाव न काढवे समुद्रजीवनी ।
विश्वंभराचे ग्रंथसदनी । दूषणश्वान रिधेना ॥ ५ ॥
मूढ अल्पके बोले वचने । ते मत्सरें अथवा नेणतपणे ।
गुणग्राहीक जीवें प्राणे । प्रेम करिती या ग्रंथा ॥ ६ ॥

कवि म्हणतो कीं माझ्या बहुगुणी मधुर वचनांवर, जशा राजहंसांच्या मोत्यांवर, त्याप्रमाणें उड्या पडत आहेतः—

मुक्तेश्वराचीं गुणसुढाळें । वचनशुक्तिकामुक्ताफळें ।
सज्जन राजहंसपाळें । माग्यागळें सेविती ॥ (अ० १)
मुक्तेश्वर कवीची वाणी । नवरसरसे सुगरिणी ।
तृत करी सुखभांजनी । श्रवणद्वारे संतांते ॥ (अ० २)
मुक्तेश्वराची सुवाणी । पुष्पलतिका कांचनसुमनी ।
लीलाविश्वंभरगुरुचरणी । अर्पूनि तर्पी श्रोतया ॥ (अ० ३)
मुक्तेश्वराच्या कवित्वप्रबंधें । श्रोतयां श्रवणीं निघती दोंदे ।
लीलाविश्वंभरप्रसादे । मुक्तता होय श्रोतयां ॥ (अ० ४)

हीं सर्व रूपके फार गोड आहेत व त्यावरून मुक्तेश्वराला त्याच्या माग्याने निर्मत्सर, गुणज्ञ व सज्जन श्रोत्रे मिळाले होते असें वाटते. आपली वाणी ही मोत्यांची रास व श्रोते हे राजहंस, आपली वाणी ही नवरसपदार्थ तयार करणारी सुगरणवाई व श्रोते हे रसज्ञ जेवणारे, आपली वाणी ही विश्वंभराच्या चरणांवर अर्पिलेली कांचनसुमनांची अंजुळी इ० प्रकारे आपल्या वाणीचे व रसज्ञ श्रोत्यांच्या श्रवणसुखाचे कवीने हे रसभरित वर्णन केलेले पाहून त्याच्या श्रोतृगणांत समाविष्ट होण्याचा लोभ कुणाला वाटणार नाही ? मूळ भारतग्रंथच मूळ-

कांड्यापासून शेवटच्या वाढ्याच्या कांड्यापर्यंत सारखा रसाने भरलेला अठराकांडी इक्षुदंड !

भारत इक्षुदंड सुरस । मूळवाढियां सारखा रस ।

अठरा कांडोरी गुणविशेष । गोढियेचा आगळा ॥ १७८ ॥

चार कांड्यांचा रस काढून श्रोत्यांना चाखविला, पुढच्यांचा काढणार आहे!
तो सुस्वाद चाखतां मने । प्रेम उपजे जीवंप्राणे ।

नूतन पात्रिणी अंगने । कामिक लोभे ज्यापरी ॥ २८० ॥

विश्वंभराच्या वराने माझ्या या ग्रंथाला महाराष्ट्रग्रंथांचे पंक्तीस गौरवाचे स्थान मिळाले आहे:—

महाराष्ट्र काव्यांचिये पंक्ती । गुरुत्वगौरव इये ग्रंथीं ।

ऐसा विश्वंभर श्रीमूर्ती । वरद वदे सुवाचा ॥ (अ० ८)

आतां सौप्तिकपर्वाकडे वळून हा मुद्दा संपवूं. आरंभीच ' भारतकथा-क्षीरनिधी । श्रवणे निवारे सर्वव्याधी ' याप्रमाणे भारतकथेचे वर्णन करून सोज्वळ अशीं विद्वद्रत्ने श्रवणार्थ पातलीं असतां केवलयनिधान प्राप्त होतें याप्रमाणे श्रोत्यांचे गौरव केले आहे, आणि कवीला तसा अनुभवही आला आहे—

त्यांचिया पदरजतीर्थी । मानस पावले ज्ञानस्फूर्ति ।

कवित्वमाहित्यीं रूढली मती । कवित्वरचना यापरी ॥ ३ ॥

शंकरकृपेने उपमन्यूला जसा क्षीरार्णव मिळाला त्याप्रमाणे, कवि म्हणतो, मला व्यासांच्या कृपादृष्टीने भारतसृष्टि निर्माण करण्याचा अधिकार मिळाला आहे, श्रोत्यांनीं भ्रमरसम कथासुमनीं खुशाल रमावे (अ० १). श्रोते स्वतः ' गुणरत्नखाणी ' आहेत म्हणून ' गुणग्राहक ' आहेत, त्यांनीं माझ्या ग्रंथाचे परीक्षण करून ' स्नेहहस्तकीं दीनातें दान द्यावे ' म्ह० प्रमाच्या हातावर घेऊन प्रोत्साहनरूप दान द्यावे (अ. २). उपसंहाराच्या ४ थ्या अध्यायांत ' पुढे स्त्रीपर्वाची स्थिती । कर्णनेत्रीं विलोका ' असे म्हटले आहे, यावरून यापुढील पर्व लिहिण्याचे कवीच्या मनांत होतें खास. विराटपर्व्या शेवटींही पुढील उद्योगपर्वाचा असाच प्रस्ताव आहे. यावरून असे मनांत येतें कीं, सौप्तिक पर्वाच्या मागची व पुढची हीं पर्वे मुक्तेश्वराने लिहिलीं असलीं पाहिजेत पण तीं महाराष्ट्रवाचकांस

मिळणार कधीं हें मात्र सांगवत नाहीं. हीं पांचच पर्वे पाहून मुक्तेश्वरी भारत संपूर्ण मिळावें याबद्दल परमावधीची उत्कंठा होते, पण हा सुयोग केव्हां येणार तें एक विश्वंभर जाणें ! भारतश्रवणानें शारीरिक व मानसिक व्याधि नष्ट होतातः—

ग्रंथश्रवणाच्या औषधी । त्रास मानोनि संतापव्याधी ।

जाती, ऐसें व्यासवैधी । प्रमाण स्यापोनि रूढविलें ॥ अ. ४

७ आख्यानोपाख्यानें.

११ कोणी कशाही तऱ्हेनें भारतीकथा गाइली तथापि व्यासकृत महाभारताचा आधार घेऊनच त्याला आपलें चातुर्य त्यावर दाखवावें लागतें. व्यास, वाल्मिकि आणि शुक यांचे जे मूळग्रंथ भारत, रामायण व मागवत या तीन मुख्य ग्रंथांचे आधार घेऊनच संस्कृत व प्राकृत कवींनीं आपापल्या काव्यांची रचना केली आहे. मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली, व द्रविडी भाषांतलें वाङ्मय पाहिलें तरी सर्वांना मूळ आधार वरील तीन महाग्रंथाचाच आहे. जगांत नवीन कांहीं होत नसल्यामुळे त्याच त्या गोष्टी, त्याच त्या कल्पना, तेच ते दृष्टांत, तेच ते सिद्धांत पुनः-पुन्हां सांगितले जातात, तथापि वर्णनप्रकारांत कवीची काव्यशक्ति प्रगट होत असते— ' तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात् '. शकुंतलेची गोष्ट भारतांत आहे व कालिदासानें ती भारतावरूनच घेतली आहे तथापि ' अभिज्ञानशाकुंतलांत ' अव्वल दर्जाचें काव्य आहे. ज्ञानेश्वरांनीं मूळ गीतेवरच भाष्य केलें आहे तथापि ज्ञानेश्वरींत पहिल्या प्रतीचें काव्य आहे. तुळसीदासांनीं रामायणकथा वाल्मिकीपासूनच घेतली आहे तरी तुळसीदासांच्या रामायणांत अनुपम माधुर्य आहे. कथा व कल्पना जुन्या असल्या तथापि त्यांकड सत्कवि आपल्या प्रतिभासंपन्न दृष्टीनें पाहत असल्यामुळे त्याच कथाकल्पनांत नवजीवन त्याला घालतां येतें. काव्य ग्रंथांत नाहीं, काव्य बाह्यसृष्टींत नाहीं, काव्य कवीच्या अंतरांत आहे. कवि शब्दसृष्टीचे ईश्वर असतात, धणी असतात—नौकर नसतात. कविप्रतिमा हें काव्याचें बीज आहे. प्रतिमा जितकी उज्ज्वल, अंतः-

करण जितके संस्कारक्षम, कल्पनाशक्ति जितकी विशाल तितके काव्य हृददंगम वठते. भारतावर २०।२५ मसळी कवींनी पद्यरचना केली असली तर सर्वांत काव्यगुण प्रगट झाले आहेत असे नाही. मुक्तेश्वरी भारतांत जितके अव्वल दर्ज्याचे काव्य आहे तितके दुसऱ्या कोणत्याहि प्राकृत भारतांत ते नाही. श्रीधरांनी तर सर्वस्वी मुक्तेश्वराचेच अनुसरण केले आहे. मोरोपती भारत मात्र मुक्तेश्वरी भारताशीं तोल घेण्यासारखे आहे. मीं पूर्वी मोरोपंताच्या चरित्रांत (पृ० ३८१-३८४) म्हटले आहे : “ कवित्वाच्या दृष्टीने मुक्तेश्वराची बरोवरी कोणी करूं शकत नाही. मुक्तेश्वराच्या वाणींत लोकोत्तर प्रसाद, दिव्य ओजस्विता व सृष्टि-सौंदर्याची अनुपम शोभा दृष्टीस पडतात. मुक्तेश्वराने प्रवळ मनोवृत्तीच्या प्रचंड प्रवाहाबरोबर भारती आख्यानांची महानदी ‘खळखळाट वाहविली’ आहे ; पंतांनी द्रुतफी मनोहर घाट बांधून व जागोजाग उपवनांचे रम्य देखावे निर्माण करून त्या महानदीचा ओघ दोन्ही पात्रांमधून अचूक सोडून दिला आहे !! मुक्तेश्वराची कविता एखाद्या खेडवळ पण कुलीन देशस्थ ब्राह्मणाच्या मुलीसारखी सावीभोळी, काळीसांवळी, पण ठसठसीत, मोकळ्या मनाची व सशक्त अशी आहे ; व मोरोपंताची कविता ही सुस्वरूप, टापटिपीची, व सुगरण अशा नगरवासी कऱ्हाड्याच्या मुलीसारखी आहे ! दोन्ही संपन्न, शुचि व ईश्वरपरायण आहेत. पहिली आपल्या सहजलीलांनीं वाटेल त्या रसिकाला भुलविते. दुसरीला भुळणारा सुविद्य, रसज्ञ, नागरिकच पाहिजे ! पहिलीच्या अंगावर्चीं वस्त्रे उंची आहेत पण तीं कशींबशीं घेतलीं आहेत. दुसरीच्या वस्त्राभरणांत नीटनेटकेपणा विशेष आहे. पहिली आपल्या काळ्याभोर पाणीदार डोळ्यांनीं व सहजलीलांनीं मोहील, दुसरा आपल्या नानाविध चेष्टांनीं जिंकिल. पहिलीची धिटार्ई, व दुसरीची मर्यादशीलता, पहिलीचे अकृत्रिम हास्य व दुसरीचे मंदस्मित, पहिलीचे सहजप्रेक्षण व दुसरीचे कटाक्षक्षेप, पहिलीचा दांडगेपणा व दुसरीचा सम्यपणा दोन्हीहि आपापल्या परीनें मनमोहकच आहेत !! तथापि मुक्तेश्वरी भारती व मोरोपंती भारती यांचा विचार करितां ‘ दूरीकुताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ’ या दुष्यन्ताच्या उक्तीचे स्मरण होते ! ” हे माझे मत कायम आहे. मुक्तेश्वर व मोरोपंत

दोषेहि महापंडित होते, तथापि त्यांच्या परिस्थितींत व स्वभावांत जो फरक होता तो त्यांच्या काव्यांत उतरला आहे. नाथांच्या तालमार्ति तयार झालेला मुक्तेश्वर सर्व प्रकारच्या लोकांत मिसळत असे, अनेक सुंदर स्थळे त्याने पाहिली होती, अनेक प्रसंग अनुभवले होते, यामुळे लोकभाषेत त्याने आपले भारत लिहिले आहे. त्याची भाषा शुद्ध मराठी आहे. मुक्तेश्वराची भाषा जितकी अस्सल मराठी आहे तितकी अस्सल मराठी मोरोपंताची नाही. मोरोपंत वारामतीस राममंदिराच्या एका खोलीत ग्रंथांच्या संगतींत एकलकोंडेपणाने बसून आपली कविता लिहित, यामुळे त्यांचे भारत विद्वानांना मोह पाडण्यासारखे वठले आहे, पण मुक्तेश्वर हा सर्व प्रकारच्या लोकांत नेहमी मिसळणारा असल्यामुळे त्याच्या भारतांत तत्कालीन समाजस्थितीचे प्रतिबिंब पडलेले आहे. सृष्टीची रम्य वर्णने तर मुक्तेश्वराचीच पहावीत. कुस्त्यांचे वर्णन मुक्तेश्वर आखाड्यांत उतरल्याप्रमाणे करितो, बहुशा त्याला तरुण वयांत कुस्त्या खेळण्याचा अभ्यास असावा. हुबहुब वर्णन हे अनुभवाशिवाय कवीलाहि करितां येणे शक्य नाही. गृहस्थाश्रमाचे अनुभव व मुलांमुलींच्या संगतीचा आनंद मोरोपंत ज्यास्त बहारीने वर्णितो. ते गृहस्थाश्रमी कवि आहेत. द्रौपदीवस्त्रहरणप्रसंगी किती प्रकारची; कशा जातीची व कोणकोणत्या प्रांतांतली वस्त्रे निघाली हा तपशील मोरोपंताला देतां येत नाही, तो मुक्तेश्वराच्या भारतांत पाहून घ्यावा. तपशील सहजासहजीं मुखांतून प्रगट व्हायला मनुष्याचा संचार व अनुभव मोठा असावा लागतो. भोजन-प्रसंगाचे वर्णन निघाले असतां त्यावेळीं महाराष्ट्रसमाजांत रूढ असलेली पकाने, भाज्या, चटण्या वगैरे सर्व प्रकार पाकशास्त्रज्ञालाहि उपयोगी पडेल अशा तपशीलाने मुक्तेश्वर बोलून जातो, दुसऱ्या कोणाला ते साधायचे नाही. या बाबतींत मुक्तेश्वराची बरोबरी रामदास मात्र करितात. लोकसमुदायांत मिसळल्यामुळे लोकांच्या रीति, स्वभाव, परिस्थिति, प्रसंग सर्व पुन्हां लोकभाषेत लीलेने प्रगट करण्याचे सामर्थ्य मुक्तेश्वराप्रमाणे फक्त रामदासांत दृष्टीस पडते. त्यांनी ३० व्या दशकांत रोगांची नावे दिली आहेत तीं उत्तम वैद्यालाही एकदम आठवणार नाहीत ! राजनीतीचीं तत्त्वे सांगायचा उत्कृष्ट प्रसंग सभापर्वांत आला असतांना

मोरोपंत तो प्रसंग अजीबात टाळतो; मुक्तेश्वराने तो नारदनीतीचा प्रसंग मूळाहूनहि सरस वर्णिला आहे. मोरोपंताचे लक्ष घरांत फार, मुक्तेश्वराचे बाहेरच्या ईशसृष्टीत अधिक. कोमल मनोवृत्ति उदात्त स्वरूपांत वर्णन करणे हा मोरोपंताचा मुख्य गुण. असो. दोघेहि कवि थोर आहेत, तथापि कवित्वदृष्टीने मुक्तेश्वर अतुल आहे. त्याच्या कवित्वाचे प्रकार त्याच्या भारताचे विहंगमदृष्टीने अवलोकन करून आपण आतां पाहूं.

१२ महाभारतांत आख्यानोपाख्याने बहुत आहेत. भारतांतील सर्वच कथा मराठी कवींनीं वर्णिल्या आहेत असे नाही, तथापि मुख्य मुख्य कथा त्यांनीं सोडल्या नाहीत. मुक्तेश्वरी भारतांत उत्कृष्ट आख्याने बहारीने वर्णिलेले मुख्य प्रसंग कोणते आहेत ते थोडक्यांत सांगतोः—

- १ समुद्रमंथनाची कथा (आदि० अ० ४)
- २ जरत्कारुची गोष्ट व आस्तिकजन्म (आदि० अ० ९)
- ३ दुष्यंतशकुंतलाख्यान (आदि० अ० १५।१६)
- ४ ययातिआख्यान (आदि० अ० १९)
- ५ पांडवधनुर्वेदपठण व विद्यापरीक्षा (आदि० अ० ३०।३१)
- ६ काणिकनीति (आदि० अ० ३४)
- ७ मंदपालचरित्र (आदि० अ० ५०)
- ८ नारदनीति (सभा० अ० ३)
- ९ जरासंधाख्यान (सभा० अ० ६।७)
- १० व्यासबोध व पांडवनाशाचा विचार (सभा० अ० १२)
- ११ द्रौपदीवस्त्रहरण (सभा० अ० १५)
- १२ नलदमयंतीआख्यान (वन० अ० ६।७।८)
- १३ दुर्वासकृत पांडवछल (वन० अ० १२)
- १४ सावित्रीआख्यान (वन० अ० १६)
- १५ विराटनगरींतले गोग्रहण (विराट ५।६)

हीं पंधरा प्रकरणेही वाचायची ज्यांना सवड नसेल त्यांनीं निदान दुष्यन्तशकुंतलाख्यान, नलदमयंतीआख्यान व सावित्रीआख्यान हीं तीन आख्याने व जरासंधवध, वस्त्रहरण व नारदनीति हीं तीन प्रकरणे मिळून सहा प्रकरणे तरी मुक्तेश्वराच्या वाणीने ऐकल्यावांचून राहूं नये अशी माझी

प्रेमाग्रहाची विनंति आहे. सर्व आख्यानेपाख्याने मूळभारत पुढे ठेवून वाचण्यांत विशेष मौज आहे, तेणेकरून मुक्तेश्वराचे रचनाचातुर्य अधिक चांगल्या रीतीने निदर्शनास येते. 'नवरसांची मंदाकिनी दुःखदारिद्र्यपरिहारिणी, कवींची कुलस्वामिणी' अशा श्रीशारदादेवीचा मुक्तेश्वरावर वरदहस्त आहे अशी वाचकांची खात्री होईल. त्याची वाणी प्रासादिक आहे, सहजसुंदर आहे. तिच्यांत विलक्षण मोहनी आहे. कृत्रिमतेचा तिला गंधही नाही. कवित्व आणि विद्वत्त्व दोन्ही एकरूप झालेलीं येथे दिसतात. संस्कृत आणि मराठी या दोन्ही भाषांवर कवीचे दांडगे प्रभुत्व होते. याची साक्ष पदोपदी पटते. त्याच्या वाणीचा प्रवाह गंगाप्रवाहाप्रमाणे रमणीय व प्रसन्न आहे. त्याचे वक्तृत्व अस्खलित, मोहक असून वर्णनशैली रम्य व उदात्त आहे. त्या त्या प्रसंगांचीं चित्रे रेखीव ठसठसीत असल्यामुळे ते ते प्रसंग आपल्यासमोर घडल्यासारखा मनोभ्रम होतो. असो. आपणांस येथे भारताची समग्रकथा मुक्तेश्वराच्या तोंडून एकावयाची नाही. तर मुक्तेश्वराच्या कवित्वगुणांचा परिचय करून घ्यायचा आहे. ही गुरुप्रसादाची वाणी आहे श्रीगुरूंनी माझ्या नांवाने ही कथा मुद्रांकित केली आहे; पण स्फूर्ति त्यांनी दिली आहे:—

त्या कारुण्यवसंतवार्ते । मूढमानस-शुष्कलते ।

स्फूर्तीचे पल्लव फुटले, तेथे । कवित्व फळे फळभारे ॥ १-१-४२

कवीच्या आख्यानवर्णनाची शैली दुष्यन्तशकुंतलाख्यान ह्या एकाच आख्यानावरून ध्यानांत येणार आहे.

८ दुष्यन्तशकुंतलाख्यान.

१३ दुष्यन्तशकुंतलाख्यान पाहिले तरी मुक्तेश्वराच्या कवित्वाची ओळख उत्तमप्रकारे होणार आहे. मूळ भारतांतले आख्यान, कालिदासाचे शाकुंतल नाटक व मोरोपंतश्रीवरादि कवींनी वर्णिलेली हीच कथा याच्या दोन अध्यायांशीं ताडून पाहावी म्हणजे मुक्तेश्वराचे वैशिष्ट्य कोठे आहे ते समजून येईल. महाभारताच्या आदिपर्वांत अध्याय ६८ ते ७४ पर्यंत हे आख्यान वर्णिले आहे. मूळ भारती कथेची प्रौढी, गांभीर्य व

सरलता कांहीं अलौकिकच आहे. कालिदासानें नाटकाच्या चित्तवेधक उठावाला उचित असे १।२ महत्त्वाचे फेरफार केले असून अत्यंत रम्य चित्रपट उभा केला आहे. औचित्य, सारल्य, प्रसाद या गुणांमुळे कालिदासाचें शाकुंतल नाटक परम रमणीय झालें आहे. मुक्तेश्वरानें मूळ कथेला यत्किंचित् न दुखवतां आपल्या स्फूर्तिबळानें रमणीयत्व आणलें आहे. श्रीधरानें अधिक सोपी भाषा योजून मुक्तेश्वरी कथेचाच बहुधा अनुवाद केला आहे (पांडवप्रताप अ० ३।४) व मोरोपंतानें अल्पाक्षर-रमणीय अशा तऱ्हेनें सरळ कथाच सांगितली आहे. मुक्तेश्वराची प्रतिमा कवित्वशक्ति व वर्णनशैली मोरोपंतांत नाही, व श्रीधरांतही नाही, व दुसऱ्या कोणत्याही मराठी कवींत नाही. मूळ कथेचाच रंग खुलवून वाचकांस एकरसांत तन्मय करायचें हें कालिदासाचें चातुर्य विलक्षण आहे, तथापि मूळ कथेची प्रौढी कायम ठेवण्याचे कामीं मुक्तेश्वर अतुल आहे.

असो. दुष्यंताचें वर्णन कसें ठसठसित आहे पहा:—

कौरववंशीं विख्यातकीर्ती । दुष्यन्तनामा गुणैकमूर्ति ।
 श्रेष्ठ भूपाळ चक्रवर्ती ! वीर्ये शौर्ये आगळा ॥ ४ ॥
 प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तर । चारी दिशा चतुःसमुद्र ।
 आक्रमूनि मही महेंद्र । सुरेंद्र तैसा भूलोकीं ॥ ५ ॥
 रोग दारिद्र्य कीं बंधन । दुःख दुर्भिक्ष अकाळ मरण ।
 सर्प वृश्चिक तस्कर जाण । दुष्यन्तराज्यां असेना ॥ २३ ॥
 विष्णुसमान सत्ताबळ । प्रतापे जैसा सूर्यतजाळ ।
 धरातुल्य सहनशीळ ! अक्षोभ जैसा सागर ॥ २७ ॥
 निपुण शस्त्रास्त्रप्रहरणी । आरूढों जाणे सर्व वहना ।
 ऐसा भूपाळचूडामणी । दुष्यंतराजा भूलोकीं ॥ २९ ॥

दुष्यंतराजा मृगयेंसानघाला तेव्हां नगरींतल्या लोकांनीं त्याचा केलेला सत्कार, वनश्रीची अनुपम शोभा, मृगयाविनोद, कण्वाश्रम इ० प्रकारांचें मुक्तेश्वरानें केलेलें वर्णन बहारीचें आहे.

सप्तसमुद्रींचे लोट । धरामंडळीं एकवट ।

तैसे सेनेचे संघाट । घेवुनी वना चालिला ॥ ३० ॥

अनेक शस्त्रधरांचीं वृंदे । अनेक वाद्ये अनेक शब्दे ।

गर्जती तेणें विचित्रनादें । नादावलें अंबर ॥ ३२ ॥
 कनकरत्नीं निरवाळलीं । गोपुरें गगन भेदीत गेलीं ।
 तेंथें वळघोनि पाहों ठेलीं । कामिनीवृंदें आवडो ॥ ३३ ॥
 आशीर्वाद घेऊनि द्विजा । मागा परतवी सहित प्रजा ।
 जनप्रदेश लंघोनि पैजा । महावर्नीं प्रवेशे ॥ ४९ ॥
 देखे महाप्रचंड गिरी । विशाळ पर्वताचिया दरीं ।
 जळें तुंबिलीं सरितांतरीं । समुद्रतुल्य अगाध ॥ ५० ॥
 तेंथें आम्र निचोळ बेल । कवंठ कदंब मधु पिंपळ ।
 सिरस पलाश विशाळ । न्यग्रोधैवृक्ष वाढिन्नले ॥ ५१ ॥
 ताळ हिंताळ सरस शाळ । मंदार कांचन तमाळ निर्मळ ।
 पिचुमंदै देवदार निर्मळ । अर्जुनवृक्ष अपार ॥ ५२ ॥
 अर्क निवडुंग सदा मस्त । मोढितां दिसे दुग्ध स्रवत ।
 जैसे प्रपंची विवेकरहित । सुख बोलती विषयांतें ॥ ५३ ॥
 बदरी श्लष्मांतकी आळसी । शाल्वली करवंदी जांबुळी ।
 चारी भल्लातकी गुग्गुळी । शमी वेरुकळी चिंचणिका ॥ ५६ ॥
 ऐसिया वृक्षांचीं अचाट । डांगें लागली घनदाट ।
 माजी निर्झरोदकाचे पाट । सैरावैरा धावती ! ॥ ५७ ॥
 मस्तकें उचलोनि दिनकर । छाये राक्षिा अंधकार ।
 माजी श्वापदगणांचे भार । सुरवाडले सुखवस्ती ॥ ५८ ॥
 हरिण करी सिंह शार्दूल । चिते चितळे तरस तरळ ।
 रिक्ष रोही गव मासाळ । अरण्य सारें माजलें ॥ ५९ ॥
 नूतनमाग्य पातलियां नष्टा । श्रीमदें वांकुल्या दाविती श्रेष्ठा ।
 तैसे दांत विचकूनि चेष्टा । मर्कट करिती बहुवृक्षीं ! ॥ ६१ ॥
 प्रस्थानभेरीच्या गर्गनें । वीर मुखींचीं आस्फोटणे ।
 तडक यंत्रें फुटती तेणें । महावनचर बुजाले ॥ ६२ ॥
 कोंडले देखोनि चौफेरीं । मुसांडी मारिती राजभारीं ।

१ जलवेतस. २ मोहाचे वृक्ष. ३ वडाचीं झाडें. ४ कांटेताड. ५ सायल्याचें झाड.
 ६ कडुनिंब. पिचुमंद याच्या योगानें पिचुनामक कुष्ठरोग जातो. ७ भोंकरी.
 ८ देवकापसी, सावरी शाल्मली (सं) ९ भिलवा विववा.

ते वधिजेती शस्त्रशरीं । महावीरीं असंख्य ॥ ६३ ॥
 पारधी खेळावयाची हाव । श्वापदे साधावयाचे भाव ।
 सरक चौकाचे लाघव । लपणींछपणीं धांवती ॥ ६४ ॥
 उडती बुडती आणि लपती । गौरीगायक दीपकादीसी ।
 वंटापारधी खेळणे रातीं । कोपों नेदी रक्षणे ॥ ६६ ॥
 ऐसा करीत विद्याकुशळ । राये खेळोनि मृगयाखेळ ।
 फळें आणोनि महासुकाळ । सकळदळ तोषविले ॥ ६७ ॥
 अवलोकुनियां तें वन । तंव देखिले कश्यपारण्य ।
 राजा करी पुढारे गमन । सिद्धिसाधकीं वसविले ॥ ६८ ॥
 तेथे चंदन पारिजात । देवदार केतकी सुपुष्पित ।
 तुळशीवने सुशोभित । दवने वने घमघमती ॥ ६९ ॥
 सरितासरोवरींचीं जळे । पद्मगंधे सुशीतळे ।
 रातोत्पळे नीळोत्पळे । सीतोत्पळे कनकाचीं ॥ ७० ॥
 तेथे राजहंस कारंडक । चकोर सारस चक्रवाक ।
 करींद्र करिणी करिशावक । स्वेच्छा करिती जलक्रीडा ॥ ७१ ॥
 मयूर गर्जती किंकारे । कोकिळा गर्जती पंचमस्वरें ।
 षट्पद बोलती झुकारे । आणि कपोते कूजती ॥ ७२ ॥
 सदासर्वदा पुष्पीं फळीं । वृक्ष लवती भूमंडळीं ।
 जैसा कुळीन ऐश्वर्यकाळीं । विनये भजे सर्वाते ॥ ७३ ॥
 नदीमालिनी पवित्रजीवनी । वाहे जैसी देवतटिनी ।
 तरंगालिंगे सुफेनसुमनीं । सुपूजित शोमती ॥ ७४ ॥

हें वर्णन मूळार्शीं ताडून पाहिले असतां मुक्तेश्वराचे वर्णनच अधिक उठावदार दिसते. मालिनीच्या तटावर व कण्वाश्रमांत कित्येक तपस्वी, ज्ञानी व कर्मनिष्ठ पुरुष होते, त्यांच्या विविधमतांचे मुक्तेश्वरी वर्णन (अ. १५ ओवी ७६ ते ९३) मूळभारतांत नाही. या वर्णनावरून मुक्तेश्वराची विद्वत्ताही दांडगी होती असे स्पष्ट दिसते. दुष्यंताने सकळांस पूज्यभावाने वांदिले व आपण कण्वाश्रमाकडे वळला. कण्वाच्या पर्ण-कुटीत ' रूपयौवनचातुर्यभरिता । लावण्यकलिका साजिरी ' अशी शकुंतला होती:—

कनकलतिका सौदामिनी । कीर्ति चंद्रकळा तनुधारिणी ।

सुवर्णकेतकीपत्रवर्णी । सुगंधखाणी हरिणाक्षी ॥ ९८ ॥

पुढील गोष्ट सर्वांस माहीत आहे. दुष्यंत व शकुंतला यांच्या भाषणांत मूळकथेत संभावितपणाचा पडदा आहे तो कालिदासाप्रमाणे मुक्तेश्वराने जरा बाजूला सारून सभ्य शृंगाररसाचा उठाव केला आहे. पुढे गांधर्व-विषाहोत्तर दुष्यंत स्वनगराकडे गेला. इकडे शकुंतलेस सर्वदमन (पुढे भरत) नामक सूर्यासारखा दैदीप्यमान् मुलगा झाला. कांहीं काळ लोटल्यावर ' नारीणां चिरवासोहि बांधवेषु न रोचते । कीर्तिचारित्र्य-धर्मघ्नस्तस्मान्नय तमाचिरम् ' असे कण्व महर्षींनी आपल्या शिष्यास सांगून पुत्रासह शकुंतलेस दुष्यंताकडे पाठविले. वरील मूळ श्लोकाचे तात्पर्य 'सती-मपिज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशंकते ' (अभि. शाकुं. ५—१७) या श्लोकांत कालिदासाने सांगितले आहे. मुक्तेश्वर म्हणतो:—

सुंदर प्रौढ समथ वनिता । चिरकाळ पितृगृहीं वसतां ।

लोकनिंदेचा अवचिता । पाषाण पडे मस्तकीं ॥ १६—१२ ॥

याचे अधिक स्पष्टीकरण मुक्तेश्वराने पुढील १० ओव्यांत केले असून कुळवती कन्येला कोणत्या आचरणाने दूषण लागते हे फार बहारीने सांगितले आहे. ' स्वये नर्तन गायन । गीतनृत्य अवलोकन । शृंगारकाम-शास्त्रश्रवण । हे कुलक्षण कुलवंते ॥ परघर अटण । परघर वस्ती—' ' उपेक्षूनि पतिर्इश्वरू । आणिक महानुभाव करी गुरु ' या प्रकारचाही कवीने येथे व अन्यत्रहि निषेध केला आहे. याच प्रसंगी मोरोपंताने ' जा पति-गृहासि, शोभे स्त्रीजन पतिच्याचि राहिला सुवर्णी ' एवढाच साधा उद्गार कण्वाच्या तोंडी घातला आहे. श्रीधराने मात्र—

वनिता सुंदर तरुण । पितृगृहीं वसतां अनुदिन ।

लोकनिंदेचे वाग्वाण । हृदयी पूर्ण खोंचती ॥ १४ ॥

याप्रमाणे मुक्तेश्वरी ओवीचे रूपांतर करून पुढे मात्र (पांडवप्रताप अ० ४ ओवी २० ते ४०) स्त्रियांची अप्रासंगिक निंदा केली आहे पुरुष स्त्रियांना मुलतात व स्वकर्तव्यापासून च्युत होतात या सबबीवर स्त्रियांची निंदा करणे अत्यंत गैर आहे. निंदाच करणे तर पुरुष व स्त्रिया या दोघांची केली पाहिजे, नाही तर कोणाचीच करिता उपयोगी नाही. समर्थानी

म्हटल्याप्रमाणे 'पुरुषास पाहिजे स्त्री । स्त्रीस पाहिजे पुरुष' असा सृष्टि प्रकार आहे ह्मणून मुक्तेश्वराने रसिकपणाने 'हा शब्द ठेवणे कवणासी ? । काय कीजे ? वस्तूचि तैशी । ब्रह्मयाने निर्मिली जगासी । भ्रमावया म्रमयंत्र ' (१०३) असे म्हटले आहे. भ्रम उभयत्र सारखाच आहे ! वैराग्य व्हावे म्हणून हवी तर साधकाने विषयांची निंदा खुशाल करावी, विषयांच्या ठिकाणी दोषदर्शन हे ज्ञानाचे लक्षण गीतेंत भगवंतांनी सांगितले आहे, पण ह्मणून दोषांचा आगर केवळ स्त्रीवर्ग आहे असे म्हणणे हे अनुचित आहे. मुक्तेश्वराने स्त्रीवर्गाविषयी अनुचित उद्गार काढले नाहीत. सर्वदमनाला घेऊन शकुंतला दुष्यंताकडे आली, तेव्हां अनेक कटु वचने बोलून त्याने तिचा अवेर केला. शकुंतलाही संतप्त होऊन पतीवर उसळली. त्याप्रसंगी त्याचा झालेला वाद मूळ भारतांत बहारीने वर्णिला आहे. (अ० ७४ पहा.) तो समग्र येथे देण्याचा मोह विस्तारभयास्तव मी आवरीत आहे ! कालिदासाने पांचव्या अंकांत सुललित वाणीने दुष्यंताच्या ठायी कोमल भावना आरोपून युक्तीने तो प्रसंग साधून नेला आहे. तथापि आर्यस्त्रीकुलभूषण शकुंतलेच्या शास्त्रशुद्ध भाषणाचे गांभीर्य व तेजस्विता मूळांतच पाहिली पाहिजे. सर्व कवींत येथे मुक्तेश्वर मात्र मूळाच्या बरोबरीने येतो.

“ सत्यप्रतिज्ञा नरेद्रोत्तमा ! । आठवोनियां आपुल्या नेमा ।

यौवराज्यां भरतनामा । पुत्र आपुला अभिषेकी ” ॥ ११३ ॥

एकोनि शकुंतलेचे वचन । केल्या कर्माची आठवण ।

मने जाणतांही आपण । झाला नेणता ते काळीं ॥ ११५ ॥

म्हणे “ तूं कैची दुष्ट तापसो ? । कोण ? कोठील ? कोणे देशी ? ।

कोणे काळीं एकांतवासी । संग जाला मी नेणे ! ॥ ११८ ॥

पाहतां साक्षीस न मिळे कांहीं । मज अणुमात्र ठाउके नाही ।

आतां आलेनि पंथे जाई । शीघ्र येथुनि निर्लज्जे ! ” ॥ २२२ ॥

ऐसे बोलतां मेदिनीपाळा । क्रोधें संतप्त शकुंतला ।

जेवीं प्रळयाग्नीच्या ज्वाळा । स्पर्शां धांवती गगनातें ॥ १२७ ॥

आरक्तता लेवूनि नयने । अंजन क्षाळिले अश्रुजीवने ।

अधर स्फुरती, जेवी पवने । पद्मपत्रे थरकती ॥ १२८ ॥

म्हणे “ धन्य या पुरुषोत्तमा ! । उत्तम ऐसेचि रक्षिती नेमा ।
 कर्मसाक्षी अंतरात्मा । तृप्त झाला या वचनी ! ॥ १२९ ॥
 ईश्वर आणि जोडिले पुण्य । स्मरोनि, बोले यथार्थवचन ।
 माझी साक्षी तुझेचि मन । तुझे अंतरीं देताहे ॥ १३२ ॥
 यथार्थ जाणतां अंतःकर्णी । अन्यथा प्रतिपादी जो वचनी ।
 तेणे कोणती पापकरणी । केली नाही सांग पा ! ॥ १३३ ॥
 आदित्य वन्ही चंद्र पवन । आकाश पृथ्वी आणि जीवन ।
 हृदय यम हे नव जाण । वृत्त जाणती नराचे ॥ १३७ ॥
 उमयसंध्या दिवसरजनी । धर्मस्वरूप अंतःकर्णी ।
 शुभाशुभ राहटे प्राणी । तितके दृष्टी देखती ! ॥ १३८ ॥
 ‘ वेव्हार न साधे साक्षीवीण ’ । ऐसे बोलती जन अज्ञान ।
 साक्षी परमात्मा आपण । सत्याकडे निर्धारें ॥ १४० ॥
 सकळ ऐश्वर्य घेऊनि भेटी । पद्मा पातल्या पाये लोटी ।
 तो सभाग्य कीं अभाग्य सृष्टीं । काय लागे सांगणें ? ॥ १५१ ॥
 दुष्यंताने शकुंतलेच्या आईबापांची निंदा केली तेव्हां ती नागिणी-

सारखी खवळली:—

मंत्रबीजाक्षरांच्या ओळी । अबद्ध जपतां भद्रकाळी ।
 क्षामे, तैसी क्रोधानळीं । अंगार टाकीं शब्दाचे ॥ १८१ ॥
 पवित्र विश्वामित्रवाळा । शकुंतळा अळिकुंतळा ।
 म्हणे “ कुंतळमंडळपाळा । तूंचि अविचारें जल्पसी ॥ १८२ ॥
 सर्षपप्राय पराचे दोष । पर्वतप्राय करी अधम पुरुष ।
 आपुलीं दुष्कर्म अशेष । मेरुतुल्य गणीना ॥ १८३ ॥
 मेनका त्रिदशयक्तिमान्य । चतुर्दशलोकें तिचे गमन ।
 मी ही जाण तिजसमान । देवतादंही दिव्य स्त्री ॥ १८४ ॥
 अपरसृष्टीचा परमेष्ठी । गाधिज निंदिसी दोषदृष्टी ।
 हे एकोनि काय श्रेष्ठी । श्रेष्ठ तूतें म्हणतील ? ॥ १८७ ॥
 कुरूप न पाहे आरसीं वदन । तोंवरी वाहे रूपाभिमान ।
 देखिल्या म्हणे अपर जन । रूपें विशेष मजहुनी ॥ १९० ॥
 रूपें विरूप कोणा न मानी । पवित्र दोष न देखे नयनीं ।

सदोषिया निदोष कोणी । भुवनत्रयीं दिसेना ॥ १९१ ॥
 शुभाशुभ श्रवणीं सुरस । सज्जना गुण दुर्जना दोष ।
 जैसे क्षीरविभागी राजहंस । पुरीषभाग धायसां ॥ १९२ ॥
 नरसिंहा ! सोढोनि कपट । मांडिये बैसवी कुमार श्रेष्ठ ।
 सत्य स्वधर्म करी प्रगट । वडिल वृद्धांद्देखतां ॥ २०५ ॥
 अश्वमेधशतांचें पुण्य । एकीकडे सत्य वचन ।
 तुळितां सत्य आगळे जाण । मेरुसर्षपदृष्टांतें ॥ २०८ ॥
 कोटिपुण्यें जोडिलीं यत्नीं । तीं जळतीं एकें असत्यवचनीं ।
 जैसी पावकस्फुलिंगकणी । नाशी कर्पूरगिरीतें ॥ २१० ॥
 सत्यापरता नाहीं धर्म । सत्य तेंचि परब्रह्म ।
 सत्यापार्शीं पुरुषोत्तम । सर्वकाळ तिष्ठत ॥ २११ ॥
 सत्यें नेमिला न चले नेम । त्यासी वोंळगे मोक्षधाम ।
 घोरसंसारभयाचें नाम । स्पर्शो न शके कल्पांतीं ॥ २१२ ॥
 असत्य तेंचि पै पातक । असत्य तेंचि महानरक ।
 असत्याचेनि संगें दुःख । अनंतजन्मीं भोगिती ॥ २१३ ॥

या तेजस्वी सत्यवाणीच्या पुण्याईनेच आकाशवाणी तात्काळ झाली ती सर्व सभेने ऐकिली व दुष्यंताने स्त्री व पुत्र यांचा अंगीकार केला. 'सत्य प्रगट करावया साचारे । वाक्य बोललो लोकाचारे । तें तूं न मानूनियां चतुरे ! क्षमा करणें मजलागीं ' याप्रमाणें त्यानें नंतर शकुंतलेची क्षमा मागितली. हा सर्व कथाभाग मुक्तेश्वराने अगदीं मूळावरहुकूम मराठीत उतरला आहे. शकुंतलेच्या भाषणांतील:-

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥ ७४-४१ ॥

१ सत्याची धोरवी मुक्तेश्वर अन्यत्रही [वन० अ० ४] वर्णितो:-

भारतादिकीं पुण्यश्लोकीं । राज्य त्यज्जाने राहिलें जपीं ॥

सत्यचि एक जोडिलें लोकां ॥ म्हणोनि झालीं पुराणें ॥ १३ ॥

सत्यचि एक महाबळ ॥ ज्यांचा निश्चयो अढळ ॥

ते पावतीं केवळ्य फळ ॥ पृथ्वीतळ तें किती ? ॥ १४ ॥

येथून पुढे मार्येची यथार्थ योग्यता व कर्तव्य वर्णन करणारे जे सुंदर दहा श्लोक मूळांत आहेत ते मुक्तेश्वराने तरी गाळले नसते तर बरे होते.

९ आणखी थोडीं आख्यानें.

१४ मुक्तेश्वरी भारततरंगिणींत जलक्रीडा करितांना सहजासहजीं जीं कमळें हातीं लागतील त्यांपैकीं आणखी कांहीं कमळांचा वास घेत पुढे जाऊं:—

दैत्यगुरु जो शुक्राचार्य त्यापाशीं अमृतसंजीवनी विद्या होती, ती शिकण्यासाठीं देवांचा राजा जो इंद्र याने गुरुसुत कच यास पाठविले. पाठवितांना इंद्र म्हणाला. (अ० १७)—

यत्न करितां न मिळे सृष्टीं । ते वस्तु असे शत्रूचे गांठीं ।
नाच सेवक होइजे निकटीं । हितस्वार्थाकारणें ॥ ३३ ॥
लोकलाज आणि अभिमान । सांडोनि आपुलें थोरपण ।
कार्य साधिती विचक्षण । गृहा जाऊनि शत्रूच्या ॥ ३२ ॥
भक्तीने तोषे अंतःकर्णीं । तैसी करावी महाकरणी ।
साधूनि विद्या संजीवनी । वंद्य होई विबुधांतें ॥ ३५ ॥
शीळ दाक्षिण्य माधुर्य वचनीं । आचारवंतें अवक्र गुणीं ।
आराधितां देवयाना । संजविनफिळ लाभे ॥ ३६ ॥

परदेशीं किंवा परक्यांपाशा जाऊन कांहीं अमोल विद्या शिकून येणारास वरील उपदेश मोलाचा वाटेल, मात्र त्याने तिकडील देवयानींच्या प्रेमपाशांत अडकून न पडण्याइतकी तशीच सावधानता ठेवली पाहिजे !

शुक्राचार्य मद्यपानाची बंदी करितात:—

आजिपासोनि सुरापान । जो कोणी करील ब्राह्मण ।
तो ये लोकीं निंद्य जाण । नरकवास परलोकीं ॥ १२७ ॥

ब्राह्मणांस काय पण सर्वासच मद्यपान त्याज्य आहे:—

तोचि मर्यादा लोकीं तिहीं । अद्यापि चालतसे पाहीं ।
हरिहराची प्राप्ती नाही । भंगावया शुक्राज्ञा ॥ १२९ ॥
याची प्रेक्षिती रोकडी जाणा । झांकोनि करिती मद्यपाना ।
ठाउके होतां सर्वजनां । वाळींत पंडे सर्वस्वे ॥ १३० ॥

मुक्तेश्वराच्या वेळी थोडे लोक तरी ' झांकोनि ' मद्यपान करणारे होतेच ! पण तेव्हां सामाजिक बहिष्कार जोराचा व तापदायक असे, वाळीत पडण्याइतकी दुर्धर शिक्षा कोणतीच नव्हती. शाक्तादि पंथांत मद्यपानाचा चोरून व्यवहार होत असे, त्याला उद्देशून वरील वर्णन असावे.

शर्मिष्ठेला एकांतांत पाहून ययाति राजा मुलला व तीहि दीर्घकालीन प्रेमाने त्याला अनुसरली. तिच्या लावण्याचें वर्णन मोहक आहे. (अ.१९) याला मूळांत आधार नाही.

उदक ठेविले दासीजनी । शर्मिष्ठेने स्वहस्तेकरोनी ।

नृपतीस अभ्यंग घालोनी । क्षीरोदक नेसविला ॥ १६ ॥

षड्रस अन्नं निपजवून । दिधले रायासी भोजन ।

दिव्यमंचकीं आरक्त सुमन । वरी निजवी नरेद्रा ॥ १७ ॥

वेळाकर्पूरसुगंधयुक्ता । तांबूल अर्पी धरित्रिनाथा ।

मग संतोषोनि अवलोकिता । राजा वदन तियेचें ॥ १८ ॥

जैसी सुवर्णचंपककळी । कीं वोतली मन्मथपुतळी ।

अत्यंत तारुण्यभरें लवली । परी विनीत सुकुमार ॥ १९ ॥

विराजे राजवदनचंद्रिका । भाळीं रेखिला कस्तुरी टिका ।

आकर्णपर्यंत कज्जलरेखा । नयन तेणें शोभती ॥ २० ॥

दृढ बिल्वपीत स्तन । वरी मुक्तजाळी विराजमान ।

हृदयीं पदक दैदीप्यमान । तेज फांके हृदयाब्जीं ॥ २१ ॥

करिशावकशुंडादंड । तैसे सरळ भुजदंड ।

कंकणें रुणझुणती प्रचंड । मदनातें चेतवावया ॥ २२ ॥

हरि कटीवरी शोभे धटी । उभी राहे सन्मुख गोरटी ।

नृपाते व्यंकटदृष्टीं । लक्ष्मीतसे वेल्हाळी ॥ २३ ॥

दीर्घकाल यौवनाचें विषयसुख भोगल्यावर ययाति राजा विषयांस विटून विरागी झाला.

तेवेळीं विवरी अंतःकरणा । म्हणे " हे अतृप्त मनवासना ।

भोगितांही आगळी तृष्णा । दिवसें दिवस होतसे ॥ १२८ ॥

सरली आयुष्याची जोडी । ठेली इंद्रियबळाची प्रौढी ।

तरी विषयतृष्णेची वाढी । आगळी दिसे वाढती ॥ १२९ ॥

हवी भक्षितां वैश्वानर । नदीप्राशनीं जळसागर ।
 विषय भोगितां पामर नर । तृती नोहे कल्पांती ॥ १३० ॥
 भंगिला कुंभ भरिला हातीं । शेखीं रिचवितां रिता पुढती ।
 तैसें विषयभोग भोगितां अंतीं । न दिसे कांहीं दावावया ॥ १३१ ॥
 धान्य हिरण्य पशु वनिता । स्वइच्छा चिरकाळ भोगितां ।
 ' पुरे पुरे न लगे आतां ' । म्हणता कोणी दिसेना! ॥ १३२ ॥
 आतां जाणतेनि पुरुषे । त्याग करणे हे विशेषे ।
 तेणे परत्रीं सावकाशे । विश्रांतीते पाविजे ॥ १३३ ॥
 विषयत्यागाविणे मोक्षु । मानूनि म्हणविती ज्ञानी दक्षु ।
 ते मूर्खसभेचे अध्यक्षु । माझे मतीं मानले " ॥ १३४ ॥

या ७ ओव्यांना मूळ भारतांत २ श्लोक आधारभूत आहेत:—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ १२ ॥
 यत्पृथिव्यां व्रीहि यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ॥ अ० ८५-१३ ॥

मुक्तेश्वराने ' मूर्खसभेचे अध्यक्ष ' मात्र रूप निवडून काढले आहेत ।
 मोरोपंताने यावर एकच आर्या केली आहे:—

स्वल्पचि एकाहि स्रक्चंदनवनितादि सर्व विषय मही ।
 कळले हे मज भोगचि मारक—न व्याळ, शस्त्र, विष, यमही ॥

आजन्म ब्रह्मचर्यव्रतपालनाविषयीं भीष्मांचा निर्धार:—

उष्णता सांडील वैश्वानर । प्रभा त्यागील पद्मिनीवर ।
 हिमांशु दवडील हिमकर । परी मी सत्य सांडीना ॥ ७ ॥
 शब्दविषय सांडील गगन । रूप तेज, स्पर्श पवन ।

रस विषय सांडील जीवन । सत्य माझे चळेना ॥आदि. २४-८॥

१५ द्यूताची व वस्त्रहरणाची दिव्यकथा समापर्व अ० १५मध्ये कवीने
 फार बहारीने वर्णिली आहे. हा सारा अध्यायच अतिशय गोड झाला आहे.
 द्रौपदी ' जिता ' समजून स्त्रीधर्मिणी एकवसना असतांना दुष्ट दुःशासनाने
 वेणी धरून तिला खेचून सभेत आणली, तेव्हां दुर्योधनकर्णशकुनींना
 आनंद झाला व भीष्मद्रोणविदुरादि सज्जनांना परमदुःख झाले. त्याप्रसंगी

यांढवांचा संताप सहजच शिगेला चढला. पण याहीप्रसंगी भीम, धर्म
च अर्जुन यांच्या स्वभावांची शब्दचित्रे मुक्तेश्वराने कशी हुबेहुब रेखाटली
आहेत तीं पहा.

कर्ण ह्मणे “ हो द्रौपदी ! । तुटलीस धर्माचे संबंधी ।
दुर्योधनाचे राज्यपदी । तूं स्वामिणी सर्वस्वे ” ॥ १५६ ॥
क्षोभोनियां पद्मनयना । क्रोधदृष्टी भीमार्जुना ।
अवलोकितां भीमसेना । हृदयस्फोट होतसे ॥ १५७ ॥
रगडोनियां अधरदांत । गदामुष्टी घातला हात ।
ह्मणे ‘ हे पापी समस्त । निर्दळीन ये काळी ॥ १५८ ॥
असंख्य कुंजरांचिया थाटीं । एकला सिंह आंगे निवटी ।
कीं अजाविकांच्या कोटी । व्याघ्र एकला विभांडी ’ ॥ १५९ ॥
उसळोनियां गदापाणी । मिसळों पाहे तदा कंदर्पी ।
हे देखोनि आज्ञावचनीं । धर्म वारी भीमार्ते ॥ १६० ॥
ह्मणे “ क्रोध नावरे तुझिया चित्तातरी गदा ओपीं माझिये माथां ।
परी असत्य कुंतिसुता । स्पर्श ऐसें न करावे ॥ १६१ ॥
सत्य रक्षावया श्रीरामे । अरण्य सेविले पुरुषोत्तमे ।
पिता प्राणे गेलियां, सीमे । नुलुंघीच मर्यादा ॥ १६२ ॥
लटिके साच करूनि स्वप्न । राज्य ब्राह्मणां दीधले दान ।
तया हरिश्चंद्राचे कथन । ग्रंथकर्ते बोलती ॥ १६३ ॥
कपोत शरणागत पातले । शिबीने निजमांस छेदिले ।
दधीचिऋषीने दीधले । देहदान द्विजाते ॥ १६४ ॥
पार्वतीचिया प्राणनाथे । सत्वे छळिले श्रियाळते ।
पुत्र वधोनि स्वहस्ते । मांस दिधले भोजना ॥ १६५ ॥
तैसें येथे अवघड कायी ? । विचारों पा ! आपुल्या हृदयीं ।
सत्यनिष्ठते अपायीं । ईश्वर न घाली सर्वथा ॥ १६६ ॥
द्यूतीं हारविला पण । येथे याचा अन्याय कोण ? ।
धर्मवंतीं नियमवचन । कीर्तीलागीं रक्षावे ” ॥ १६७ ॥
नावेक क्रोधसिंधूचा लोट । न धरवे आवेश उद्भट ।
ह्मणे ‘ सहदेवा ! हव्यवाट । प्रदीप्त करी ये काळी ॥ १६८ ॥

छेदूनि धर्माचे द्वयहस्त । भस्म करीन अग्नी-आंत ।
 वर्जितां खेळोनियां द्यूत । महाव्यसनीं पाडिले ' ॥ १६९ ॥
 गदा उचलितां हार्ती । धनंजयें धरिला पुढती ।
 ह्मणे ' भीमा ! अधर्मपंथीं । चळो नेदी मानसा ॥ १७० ॥
 गुरु, स्वामी, वडिलबंधू । पवित्र सात्विक धर्मसिंधु ।
 येणें नेमें गोविला शब्दू । तोचि प्रमाण आमुतें ॥ १७१ ॥
 लाघलासी बळाची प्रौढी । त्याची काय हेचि जोडी ।
 धर्माची मारूनि ब्रह्मांडीं । अपकीर्ती उरवणें ? ॥ १७२ ॥
 सत्यसन्मार्गीं वर्ततां नर । त्याचा कैवारी जगदीश्वर ।
 त्याचे कार्य शार्ङ्गधर । आपण आंगें संपादी ॥ १७३ ॥
 स्वप्नप्राय संसार क्षणिक । लटिकें न साच साधनें ऐक ।
 सत्य धर्म सद्विवेक । साधूनि जाती जाणते ॥ १७४ ॥
 यालागीं शांतिभाज । मौन धरूनि पाहे चोज ।
 तुवां करावें तें काज । ईश्वर करील निर्धारें ' ॥ १७५ ॥
 त्रैलोक्यराज्य अथवा प्राण । गेलियां धर्म मानी तृण ।
 परी सांडील सत्यवचन । हें सर्वथा वडेना ॥ १७६ ॥

द्रौपदीच्या तोंडीं कवीने घातलेले पुढील रूपक मोठे हृदयस्पर्शी
 आहे. वीररसाशीं येथें विनोद मिश्रित असून उत्कृष्ट साधला आहे:-

दुर्योधन दुराचारी । म्हणे ' वो द्रुपदाचे कुमरी ! ।
 येऊनि बैसे मांडीवरी ! होई अंतुरी पट्टीची' ॥ १०९ ॥
 पाप शब्द पडतां कार्नीं । हृदयीं धडकला क्रोधाग्नी ।
 ते म्हणे " दुरात्मिया ! हे वाणी । जळो तुझी पापिष्ठा ! ११०-
 भीमाकरीं जे केळवली । गदा नोवरी सगुणाथिली ।
 वाग्निश्रयें तुज नेमिली । गोत्र घटित निर्धारें ! ॥ ११२ ॥
 बाहुलें योजिलें रणतळवट । आयुष्य अवधीचा अंत्रपाट ।
 हातें सारूनि बळी वरिष्ठ । लग्न लावील स्वहाते ! ॥ ११३ ॥
 रक्तहरिद्रा तनुलेपनी । माथां अक्षता पायपिटणी ।
 स्त्रियाप्रलाप वाद्यध्वनी । सुखसोहळा भोगिणी ॥ ११४ ॥
 ते गदा घेऊनि मांडीवरी । रणमंचकीं निद्रा करी ।

प्राण पारखे दवहाने दूरी । मग एकातीं पहुडे पा । ॥ ११५ ॥

यानंतर प्रत्यक्ष वस्त्रहरणाचा दुर्धर प्रसंग ओढवला तेव्हां द्रौपदीला ब्रह्मांड आठवले व तिने अगतिकपणाने श्रीकृष्णाचा धांवा केला. मगवान् प्रसंगीं धांवाले व त्यांनीं अनंत वस्त्रे पुरवून कौरवपक्षाचा नक्षा उतरला. हा सर्व प्रसंग अत्यंत करुण व रसमरित असून मुक्तेश्वर व मोरोपंत या दोनही कविश्रेष्ठांनीं तो फार नामी वर्णिला आहे. त्यांच्यांतले साम्य व भेद दोन्ही लक्ष्यांत येऊन दोघांविषयीही आदर वाटतो. पंतांची सुललितवाणी कर्ण व मन यांना प्रसन्न करिते. मुक्तेश्वराचे वर्णन ठसठसित असून सारा प्रसंग डोळ्यांपुढे उभा करिते व त्याचा द्रौपदीचा धांवा वाचतांना हृदयस्फोट होतो वर्णनांत अध्यात्माचा किंचित् रंगही आहे.

१६ पांडव वनवासांत असतां एकदां सर्वांचे दुःख अनुभवून द्रौपदी धर्मराजास म्हणाली (वन० अ० ४) :—

आज्ञा देईं भीमार्जुनां । कळनि शत्रूच्या दहना ।

राज्य साधिलियां महाप्राज्ञा । उभयलोकीं सुखलाभ ॥ ३८ ॥

व्यवहारीं शांति नये कामा । परमार्थ क्रोध नाशीं धर्मा ।

जेथे ज्याचा महिमा । ते तेथेचि योजावे ॥ ४५ ॥

तात्पर्य ' सत्वगुण तो परमार्था । शोभा आणो सर्वस्वे ' हे जरी खरे असले तरी ' क्रूरता भोगी वैभव । सात्विका भिक्षा मिळेना ' असा जगांतला न्याय दिसतो. भीमसेनाचे मत असेच पडले. धर्माने उभयतांचे समाधान केले. इतक्यांत तेथे व्यास आले—

व्यास म्हणे " विवेकखाणी ! । कासया विकल्पिती मनीं ? ।

निशां लोटलिया तरणी । उगेव ऐसा संशयो ? ॥ ६९ ॥

१ रात्र सरल्यावर दिवस यायत्राच, त्याप्रमाणे आपत्कालामागून भाग्यकाळ यायत्राच याविषयीं सज्जनांनीं संशय बाळगायला नको. हाच दृष्टांत व हीच कल्पना शेक्सपीअरच्या हॅम्लेट नाटकांत [अंक पहिला] पहा:—

To thine own self be true,

And it must follow, as the night the day,

Thou canst not then be false to any man.

सत्य सुकृत ज्याचे गांठीं । तेथे ईश्वरकृपा मोठी ।

ईश्वरकृपेस्तव संतुष्टी । पूर्णकामे सर्वथा ” ॥ ७० ॥

मोरोपंताने ह्या प्रसंगीं द्रौपदीने धर्माची तीव्र शब्दांनीं निर्भर्त्सना केली असे म्हणून ह्या वादाला रंग चढविला आहे, मुक्तेश्वराने हा प्रसंग सौम्य शब्दांत आटोपता घेतला आहे. ह्या प्रसंगाचे अर्थगांभीर्य व वादनैपुण्य दर्शविणारे उत्कृष्ट वर्णन पाहायचे तर किरातार्जुनीय महाकाव्याच्या पहिल्या दोन सर्गांत भारवीने केलेले अवश्य पहावे. द्रौपदीचा जहालपक्ष व महात्मा धर्मराज याचा विवेकीपक्ष असे दोन पक्ष आपत्काळीं सर्व राष्ट्रांत उत्पन्न होत असतात. दोन्ही पक्षांचे वीर परस्परांविषयीं आदरभाव व प्रेम ठेवून आपापले मुद्दे सभ्य पण तेजस्वी भाषेत कसे प्रगट करू शकतात हे भारवीने उत्कृष्ट प्रकारे दाखविले आहे. ' व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ' म्ह० शठाशीं जे शठ होत नाहीत ते मूर्ख पराभव पावतात—हे द्रौपदीपक्षीय उतावळ्यांचे मत व ' सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदा पदम् । वृणुतेहि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ' याप्रमाणे आत्मसंयमन व आत्मशुद्धि आधीं साधून विवेकविचाराने कार्य साधून घ्यावे हे महात्मा धर्म याच्या पक्षाचे मत. ' प्रशमाभरणं पराक्रमः ' ' न तितिक्षासममस्ति साधनम् ' हीं धर्माचीं सूत्रे. असो. दोन्ही पक्षांचे ध्येय एकच, एकाचा मार्ग थोडा उतावळेपणाचा, दुसऱ्याचा तितिक्षेचा व धिम्मेपणाचा. असो. मूळ भारत, किरातार्जुनीय, पंत व मुक्तेश्वर यांनीं हा महत्त्वाचा विषय कसा वर्णिला हे पाहणे मौजेचे आहे पण विस्तारमयास्तव येथे नुस्ते सुचवून ठेवतो.

शत्रुपराभव होण्यापूर्वी तपस्या घडली पाहिजे म्हणून अर्जुन हिमालयावर गेला व शंकरप्रसादाने त्याने पाशुपतास्त्र मिळविले. तो प्रकार (वन० अ० ४) व इंद्रलोकीं ५ वर्षे राहून आला तो भाग (अ० ५) सुंदर वर्णिला आहे.

१७ मुक्तेश्वराच्या वनपर्वांत नलदमयंतिआख्यान (अ० ६।७।८), यक्षप्रश्न (अ० १०), थालीपाटप्रकरण (अ० ११) व विशेषतः सावित्रीकथा (अ० १६) हीं प्रकरणे व त्यांतही नलोपाख्यान व सावित्रीकथा हीं प्रकरणे अत्यंत सरस वठलीं आहेत. संपूर्ण रामकथा

राममक्तांनीं १५ व्या अध्यायांत पहावी. सुंदर अवतरणे कोठवर धावीत किंचिद्दिग्दर्शन मात्र करितो.

श्रीसमर्थशिष्य रघुनाथपंडित यांनीं संस्कृत काव्याच्या घाटणीवर साहित्यशास्त्राधारे सुरस वर्णिलेले नलाख्यान विद्वन्मान्य आहेच. आतां प्रथम नळराजाचे मुक्तेश्वरी वर्णन पहा—

सुरमंडळीं सहस्रनयन । ग्रहमंडळीं सहस्राकिरण ।
 पाताळभुवनीं सहस्रवदन । तेवीं तो मान्य भूतळीं ॥ ४ ॥
 अक्षय्य तारुण्य रसाळा । कोटिकंदर्पसौंदर्यपुतळा ।
 चतुर्दशविद्या चौसष्टकळा । विश्रामल्या त्या देहीं ॥ ५ ॥
 आशिष्ठ द्रिष्टिष्ठ बलिष्ठ । चक्रावतींमाजी श्रेष्ठ ।
 ज्याचे आज्ञेचा अखंडपट । वेष्टुनी मिरवे मेदिनी ॥ ६ ॥
 अक्षहृदय अश्वहृदय । जाणे वीरसेनतनय ।
 जर्गी सर्वज्ञतेचा सूर्य । प्रतापकाळीं प्रकाशे ॥ ७ ॥
 न्याये प्रजांचे पालन । प्रतापे शत्रुकुलांचे दमन ।
 विनये साधूंचे संरक्षण । शीलवर्तन सर्वदा ॥ ८ ॥
 परिमळामाजि कस्तूरिका । पुष्पांमाजी नवमल्लिका ।
 तेवीं दमयंती नरनायका । आवडली हृदयपद्मी ॥ २९ ॥

स्वयंवर झाले, कांहीं काळ राज्य भोगले, पुढे आपत्काळ आला, द्यूतांत राज्य हरवले, वनवास प्राप्त झाला, दुःखांचा कळस झाला. 'दोर्घी वेढिले एकवसन । तळीं शय्या ना प्रावरण । पंचरात्र उपोषण । तेणे प्राण जाकळती ' अशा कुदशेत वनांत राहणे प्राप्त झाले. दमयंतीचे कष्ट राजाला पाहवतना ह्मणून त्याने 'माहेरीं जा' अशी प्रत्यक्ष सूचना न देतां विदर्भदेशाचा मार्ग सांगितला (अ० ७) :—

ऐकोनि प्राणेश्वराची मात । वल्लभेहृदयीं शस्त्रघात ।
 म्हणे हा कासया संकेत । दावीतसां साक्षेपे ? ॥ ८१ ॥
 मनीं धरूनि माझा त्याग । ज्ञान करितां नाना मार्ग ।
 हा संकल्प अति अयोग्य । पुण्यश्लोका ! तुजलागीं ॥ ८२ ॥
 सांड्नि देवांचिया मूर्ती । त्यागूनि पृथ्वीचे भूपती ।
 तुम्हाते वरिले परम आर्ती । एक भक्तिभावार्थे ॥ ८३ ॥

काया वाचा आणि मन । त्वांही ठेविला मजवरी प्राण ।
 ऐसियाचें हृदय कठिन । केविं जालें कळेना ॥ ८४ ॥
 पतिव्रता मी निर्धूत । तुजही एकपत्नीव्रत ।
 माझा त्याग करितां एथ । काय ईश्वर संतुष्टे ? ॥ ८५ ॥
 गेले असतां सर्व राज्य । क्षुधेतृषेनें पीडिली माज ।
 अर्धवस्त्रा एकटी मज । त्यागूं म्हणसी काननीं ! ॥ ८६ ॥
 तापत्रयनिवारणाचें छत्र । भार्येपरता नाहीं मित्र ।
 पतिव्रता मी सुपवित्र । कशी त्यागूं भाविशी ? ॥ ८७ ॥
 तुजही प्रबळक्षुधा बाधी । राज्यहानीचा सखेद व्याधी ।
 संगीं भार्या दिव्यौषधी । उपचारीन दासीत्वे ॥ ८८ ॥
 भार्या सकळश्रमांतें हर्ती । भार्या सकळसुखांतें कर्ती ।
 भार्या पवित्रवंशधर्ती । यशकीर्ती स्त्रीसंगे ॥ ८९ ॥
 स्त्रीसंगे धर्म निर्दोष । पुरुष कुमार्गी न पवे भ्रंश ।
 भार्या नसतां महादोष । कामादिक पीडिती ॥ ९० ॥

मुक्तेश्वराच्या कुलस्त्रीविषयक कल्पना किती उदात्त होत्या हें 'तापत्रय-
 निवारणाचें छत्र । भार्येपरता नाहीं मित्र ' या अर्धावरून समजून ये-
 णार आहे; तथापि लौकिक सामान्य स्त्रियांच्या रीतिही त्याला माहित होत्या
 व उन्मत्त व कुलटा स्त्रियांची वर्तमानपद्धतिही त्यानें वर्णिली आहे:—

समर्थ माहेरीचें बळ । तेंणे स्त्रिया उच्छृंखळ ।

भ्रतार मानूनि गोळांगुळ । अवेहरिती सर्वस्वे ॥ २२ ॥ आदि. ९ ॥

ह्मणोनि स्त्रियांची प्रकृति । धनिक देखोनि उपजे प्रीती ।

दरिद्री भ्रतार अवेहरिती । हेळोनियां सर्वस्वे ॥ २२ ॥ वन. ६ ॥

आर्य स्त्रियांची थोर योग्यता वेदशास्त्रपुराणांनीं व संतकवींनीं वानिली
 आहे व त्या आपल्या उदात्त चारित्र्यानें जगाला स्तवनार्ह आहेत यांत शंका
 नाही. शंका एवढीच आहे कीं आमच्या धर्माने स्त्रीचरित्र जितकें विमळ,
 उदात्त व दिव्य केले आहे त्या मानानें त्याचा पुरुषवर्गावर सुपरिणाम
 झालेला इतिहासपुराणांत व प्रत्यक्ष व्यवहारांत दिसतो काय ? असो.
 दमयंतीचे वरील उद्गार किती पतिप्रेमान्वित व उदारपणाचे आहेत !
 दमयंतीनें नळाला सुचविलें कीं आपण उभयतांच विदर्मदेशी

[माहेरीं] जाऊं. यावरः—

नळ म्हणे “ विचारनिष्ठे ! । आपत्काळीं न वचिजे कोठे ।

विशेष सन्मानहानी मोठे । परम दुःख अंतरीं ॥ ९४ ॥

राज्य हारवूनियां पर्णी । भार्येसहित एकवसनी ।

श्वशुरगृहीं जातां व्यसनीं । विश्व ठेवील मूर्खता ! ॥ ९५ ॥

दारिद्र्यकाळामाजी देख । नीच श्रेष्ठांतें म्हणती मूर्ख ।

उपहासिती सकळ लोक । आप्तवर्ग विशेषें ” ॥ ९६ ॥

अर्धवस्त्र छेदन करून ‘ म्हणे हे पतिव्रता निर्दोष । स्पर्शो न शके परका पुरुष । इचे नेत्रींचा हुताश । भस्म करील दुष्टातें ’ असा तिच्या पतिव्रत्यावर विश्वास ठेवून नळ तिला वनांत सोडून गेला. तिने सावध झाल्यावर प्रसंग जाणून बहुत शोक केला. त्या शांकांतही ‘माझा करूनियां घात । काय तो साधिसी पुरुषार्थ ? । मग वेगळे तुझे चित्त । काय विभ्रंती पावेल ? ’ असा प्रेमळ पण ठसकेबाज उद्गारही दमयंतीच्या तोंडीं निघाला आहे.

आठवूनि नळाचे कष्ट । दुःखे होतसे हृदयस्फोट ।

नाठवी आपुले संकट । वनिताश्रेष्ठ दमयंती ॥ १०० ॥

‘ माझा पतिव्रताधर्म । तूतें सर्वदा करूं क्षेम ।

तुझे अवदशेचा श्रम । सर्व हो कां मजलागी ॥ १४२ ॥

वाहळ वोहळ दरे दरकुटे । विवरे कुहरे गिरिकपाटे ।

वने भयानके कष्टे । लंघूनियां जातसे ॥ १४४ ॥

पुढे ऋतुपर्ण राजाच्या नगरीं ‘ बाहुक ’ नांवाने राहून नळाने आपला पुढील आपत्काळ कंठिला, तथापि येथे आल्यापासून पुढच्या वर्णनांत मुक्तेश्वराने ‘ नळ ’ शब्द एकदाही येऊं न देतां—पुन्हां तो ‘ नळ ’ नांवाने प्रगट होईपर्यंत—त्याचा ‘ बाहुक ’ नांवानेच सर्वत्र उल्लेख केला आहे हे त्याचे वर्णनचातुर्य वर्णनीय आहे ! मोरोपंत चतुर खरे पण येथे इतके अवधान त्यांस राहिले नाही, असे त्यांच्या कथाभागावरून दिसते. ही गोष्ट काव्यसंग्रहकारांनीं टीपेंत दाखविली असून मुक्तेश्वराची तारीफ केली आहे ती सर्वथा योग्य आहे. वाटेतलीं अनेक संकटे सोशीत दमयंती अखेर पितृगृहीं जाऊन पोचली व तेथे ‘ फल तांबूल अन्नोदक । न शिवे

आभरणांशुक । पतिवियोगाचें दुःख । देहीं धडके सर्वदा ' [अ० ८-६३] याप्रमाणें राहिली. पुढें तिने स्वयंवराचें मिष केलें, बाहुकाचा कलिशाप संपून तोच नळरूपानें प्रगटला व आनंदीआनंद झाला तो सरस कथाभाग वाचकांनीं कविमुखानेंच ऐकावा.

१० कणिकनीति व नारदनीति.

१८कुटिल राजनीतीच्या कौरवांस उपदेश करणारा कणिक याची कणिकनीति (आदि० अ० ३४) व उदात्त, राष्ट्रोपकारक व व्यापक राजनीतीचा पांडवांस उपदेश करणारे नारद यांची नारदनीति (समा० अ० ३) या दोन्ही ताडून पाहण्यासारख्या आहेत. ह्या दोन्ही प्रसंगांवर मोरोपंतांनीं विशेष कांहींच लिहिलें नाहीं, पण मुक्तेश्वरानें हे राष्ट्राला राजनीतीचें शिक्षण देणारे उत्तम प्रसंग सविस्तर वर्णिले आहेत. मुक्तेश्वराचें समाजाकडे, राष्ट्रकार्याकडे व्यापकपणाचें लक्ष होतें, तसें व तितकें मोरोपंताचें दिसत नाहीं. मोरोपंत मारती कथेतच गढून गेला होता, व मुक्तेश्वर आपल्या काळच्या लोकांना राजनीति व व्यवहार शिकवण्याच्या उद्देशानें मारती कथा गात होता असा दोषांच्या हेतूंत फरक असल्याचें या व अन्य अनेक प्रसंगांवरून स्पष्ट दिसतें. पांडव प्रबल होत चालले आहेत, तर त्यांचें छिद्र समजून घेऊन व आपले राजकीय बेत गुप्त ठेवून कपटानें त्यांचा कसा नाश करावा हें कणिकानें सांगितले आहे. शठाशीं शाठ्य नव्हे तर सज्जनाशीं शाठ्य करायला कणिक शिकवीत आहे. " दूरी दवडोनि सात्विकता । विस्तारावी अति क्रूरता । उग्रतेस्तव इच्छिल्या अर्था । अनायासे पाविजे ॥११॥ शोधिजे परबुद्धिचा ठाव । कळों न दिजे आपला भाव । स्वार्थ साधे तो उपाव । नाना यत्नीं साधावा ॥ १६ ॥ दया आर्जव साधुवृत्ती । वर्ततां वदनीं पाडे माती " हा कणिकनीतीचा मथितार्थ आहे. कणिकनीतींतही कांहीं भाग ग्राह्य आहे. शत्रूशीं वागतांना सावधानता कशी ठेवावी व स्वकार्यापुढें कांहींही मानूं नये हा त्यांतील उपदेश विचारणीय आहे. ' वैरी थोर अथवा सान ' असला तरी सावधान असावे.

कंटक भेदिला असतां चरणीं । गोमक्षिका रिवाली कर्णीं ।
 कण खुपत असतां नयनीं । स्वस्थ कैसें वैसावे ? ॥ १७ ॥
 आपलो अंगना रातली परा । स्वतांची लक्ष्मी आणिका घरा ।
 जातां, खेद राजेश्वरा ! । केवीं तोंडे बोलावा ? ॥ १८ ॥

हे अयथार्थ कोण म्हणेल ? शत्रुनिःपात करतांना सामदामदंड
 व भेद यांपैकी ज्या वेळीं जें युक्त तेंच योजावें व शत्रूंचे मर्मस्थान समजून
 घेऊन तेथेच नेमका प्रहार करून शत्रु घायाळ करावा व जिंकावा हे
 राजनीतीचे सूत्र इतिहासांत अनुभवसिद्ध आहे, व तेंच कणक सांगतो.

मूळें खंडिल्या तरुवर । स्तंभ पाडिल्या कोसळे घर ।

बळ भंगिल्या अमित्र नर । मशकप्राय मारिता ॥ ३९ ॥

मुखीं ताडितां दंदशूक (सर्प) । पुच्छीं ताडितां वृश्चिक ।

वर्मीं ताडितां शत्रूंचे मुख । होय विन्मुख स्वभावे ॥ ४० ॥

कणिकनीतीचे तात्पर्य हे आहे. आतां नारदनीति किंवा जिला
 मूळभारती ' कच्चित् ' शब्दानें सर्व श्लोक आरंभिले गेल्यामुळे कच्चि-
 त्प्रश्न म्हणतात ती—सर्व राजकारणी पुरुषांना अत्यंत उपयोगी पडण्या-
 सारखी असल्याने तिचा उतारा शेवटीं मुक्तेश्वरनीतिरत्नमालेंत दिला
 आहे तो सर्वांनीं पाहून चित्तांत ठेवावा. राजांनीं किंवा राष्ट्रचालक
 राजकारणी पुरुषांनीं स्वतः नीतिमार्गानें चालावें, प्रधान किंवा मंत्रि-
 मंडळ योग्य प्रकारें नेमून त्यांच्या गुणांचें ग्रहण करून त्यांना आपापल्या
 कार्यांत उत्तेजित करावें, दूतमुखानें राज्याचा अंतर्बाह्य कारभार जागरूकपणें
 समजून घ्यावा, परराष्ट्राशीं इभ्रतीनें वागावें, प्राज्ञपुरुष, शेतकरी, व्यापारी
 वगैरे अनेक वर्गातील प्रजेला प्रेमानें व न्यायानें वागवावें व स्वतः एकांतीं
 मोक्षविचार करावा इ० गोष्टी या नारदनीतींत फार उत्तम प्रकारें
 सांगितल्या आहेत. संसारांत आपत्काळ ज्याच्या त्याच्या मानानें येतच
 असणार. पुढें येणाऱ्या आपत्तींत उपयोगी पडण्यासारखी विवेकाची
 शिदोरी जी व्यासानें पांडवांस दिली ती (सभा० अ० १२) सर्वांनीं
 जवळ बाळगावी म्हणून ' व्यासाचा धर्मराजास उपदेश ' या सदराखालीं
 रत्नमालेंत जो उतारा दिला आहे त्यांत पहावी. पांडवांस गुप्तरूपानें
 वर्षभर विराटराजाच्या वाड्यांत त्याचे सेवक म्हणून राहण्याचा प्रसंग

झाला (विराट० अ० १) त्या समयीं श्रौम्यमुनीने त्यांस जो बोध केला आहे तो अपरिहार्य अडचणींमुळे राजाश्रयास राहणें प्राप्त झालेल्या पुरुषांनीं घ्यानीं ठेवावा, या सर्व प्रसंगांवरून मुक्तेश्वराची विशाल बुद्धिमत्ता व व्यवहारचातुर्य यांची खरी कल्पना होतें. त्याची भाषाही अति सुबोध, असंदिग्ध व स्फूर्तिप्रद आहे.

११. मल्लयुद्ध किंवा कुस्ती.

११. कौरवपांडवांना धनुर्वेद शिकविणारे जे द्रोणाचार्य त्यांनीं युद्धोपयोगी कोणकोणत्या विद्या त्यांना शिकविल्या व सर्व विद्यांत अर्जुन अत्यंत निपुण कसा झाला, याचें व कर्णाजुन व दुर्योधनभीम यांच्या मल्लयुद्धांचें वीररसप्रचुर वर्णन (आदि. अ. ३० । ३१) तरुणांनीं अवश्य वाचावें. मुक्तेश्वराचीं युद्धवर्णनें, व मल्लयुद्ध, कुस्त्या वगैरेचीं वर्णनें अत्यंत वीरश्रीचीं असतात. वीररस मुक्तेश्वराला फारच उत्कृष्ट साधतो. वीररसवर्णनांत मुक्तेश्वर आपल्या वेळच्या युद्धकलेचें, शस्त्रांचें, कुस्त्यांच्या पांचपेंचाचे व क्वचित् भारतवर्षांतल्या अनेक प्रांतांतल्या युद्धपद्धतीचेंही इतकें हुबेहूब वर्णन देतो कीं या बाबतींत तो सर्व मराठी कवींत खगेखरच अद्वितीय आहे. पुढें शिवकाली व नंतरच्या प्रत्यक्ष स्वराज्याच्या काळांत अनेक शाहीर व पोवाडे रचणारे कवि झाले आहेत, पण मुक्तेश्वराच्या वीररसवर्णनाची सर कोणालाच येत नाही. युद्धाचीं अनेक अंगे सांगतांना गौड शुद्ध, महाराष्ट्रीय झुज, आंत्रदेशस्थ युद्ध, फिरंगो युद्ध यांचें दिग्दर्शन (आदि. अ. ३१) त्यानें केले आहे ! भारती योद्ध्यांच्या कृतींतला ' वीरश्रियेचा आवेश । सिंह गर्जनेचा घोष ' त्याच्या वाणींत प्रतिबिंबित झाला आहे. त्याची वाणी पूर्णत्वे वीररसानुसारिणी आहे. भीमदुर्योधन ' सिंह उफाळती हुंकारे । कुंजर लक्षिती कुंजरे । कीं वृषभ माजले डिंबरे (डुरकावणी फोडून) फुंपाटती अतिरागे ' याप्रमाणें ' अवरदर्शने चावीत व वामकरीं अमश्रू पिळीत ' एकमेकांस कसे भिडतात याचें व अशाच अनेक प्रसंगांचें त्यांच वणन अत्यंत बहारीचें आहे. एकदा कौरवपांडवांची सेना पांचाळपति जो द्रुपदराजा त्याच्या नगरावर चालून गेली:—

वाद्ये वाजूं लागलीं अपार । बळें चालिले कौरवभार ।
 हडबडलें पांचाळपुर । वार्ता पुढें परिसोनी ॥ ६ ॥
 कडकडाटे वीरभारीं । पांचाळ पातला बाहेरी ।
 उभयदळांचे झुंजारीं । रणकळोळ माजला ॥ ८ ॥
 बळें दुर्घर पांचाळदळ । लोटलें जैसें समुद्रजळ ।
 कौरवसेना वडवानळ । धडधडीत प्रतापे । १५ ॥
 कुंजरावरी कुंजरभार । राउतावरी अश्वस्वार ।
 नानाशस्त्री पायीचे वीर । वोर कंदना मिसळले ॥ १७ ॥
 शंखभेरी मृदंग काहाळी । गोंधळ माजे पांचाळदळीं ।
 महावीरांची आरोळी । जयजयकार प्रवर्तला ॥ ३१ ॥
 गदा धेऊनि उतावीळ । पुढें धांवित्रला भीम सबळ ।
 जेवीं मांडल्या प्रळयकाळ । दंडपाणी (यम) भूतांतें ॥ ४० ॥
 तिमिंगल निधे समुद्रजळीं । तैसा भीम पांचाळदळीं ।
 बळें मिसळतां खळबळी । सेना पांचाळपतीची ॥ ४२ ॥
 असंख्य कुंजर थाट । स्रवती मदोदकाचे पाट ।
 त्यावरी उठावला बलिष्ठ । गदावायीं ताडित ॥ ४३ ॥
 कुंभस्यळापासूनि धरणीं । रक्तप्रवाह ताम्रवर्णीं ।
 मुक्ताफळांचिया श्रेणी । उभयभागीं विखुरल्या ॥ ४४ ॥
 येरीकडे विजयी पार्थ । पुरवावया गुरूची आर्त ।
 द्रुपद लक्षूनियां रथ । वातवेगें प्रेरिला ॥ ५० ॥
 अश्वरथ कुंजरभार । विभांडीत रणझुंजार ।
 रथ योद्धे शतसहस्र । बाणधारा खंडिले ॥ ५१ ॥
 बाणधारा अकस्मात । शिरें उडती मुगुटांसहित ।
 शस्त्रीं उभारिले हात । ते नभांत उसळती ॥ ५३ ॥
 अशुद्धनदीचे खळखळाट । पुसती सागराची वाट ।
 मार्ग दावावया नीट । अपार प्रेतें चालती ॥ ५५ ॥
 ' हाहाकार ' माजला प्रबळ । फुटले पांचाळांचे दळ ।
 एक म्हणती प्रळयकाळ । अत्यद्भुत मांडला ॥ ५७ ॥
 २० द्ववर्णने मुख्यतः भीष्मपर्व, द्रोणपर्व, कर्णपर्व यांत सांपडावयाचीं

पण तीं पर्वे उपलब्ध नाहीत, तरी वरील सारखे कांहीं प्रसंग मुक्तेश्वराच्या पांच पर्वांत कांहीं कमी नाहीत. सौप्तिक पर्वांत अभिमन्यूचे शौर्य बरेच चांगले वर्णिले आहे, पण त्यांत क्रूरपणाचा भाग असल्यामुळे त्याचे उदाहरण येथे घेत नाही. मलयुद्धाची किंवा कुस्त्यांची वर्णने वीररस-परिपूर्ण आहेत, व हीं मुक्तेश्वराला फार उत्तम साधतात. भीमाची जरासंध, किर्मीर, कीचक, बकासूर वगैरेशीं जीं मलयुद्धे झालीं त्यांचा थोडासा नमुना पाहूं:—

भीम व जरासंध यांच्या मलयुद्धाचे म्ह० कुस्तीचे मुक्तेश्वराने जे अप्रतिम वर्णन केले आहे (सभा० अ० ७) ते मूळाशीं (सभा० अ० २३।२४] ताडून पाहिले असतां मुक्तेश्वरी वर्णनांत तत्कालीन 'महाराष्ट्रीय झुंज' कसे चालत असावे याची कल्पना करितां येईल. या वर्णनांत वीररस मूर्तिमंत अवतरला आहे असे वाटते.

सरसावूनि वीरगुंठी । भीम लक्षिला दारुणदृष्टी ।

जैसा मदोन्मत्त करटी । सिंहेश्वरे लक्षावा ॥ १७ ॥

भीमाअंगी वीरश्रीलोटू । धरितां न धरवे अतिउद्भटू ।

अगस्ती धांवे समुद्र घोटूं । तैसा झगटे पुढारां ॥ १८ ॥

दोघे पिटिती पाणितळे । जानुमूळे बाहुमूळे ।

मही ताडितां पादतळे । शैलमौळे थरकती ॥ १९ ॥

किरीट काढोनि हस्तकीं । केश आवळिले मस्तकीं ।

चंड गर्जना करिती मुखीं । काळ कांपे चळचळां ॥ २२ ॥

धांवोनि भीमाची वीरगुंठी । मागधे कवळोनियां मुष्टी ।

दक्षिण हस्त सूदला कंठीं । काळपाशासारिखा ॥ २३ ॥

दांत खाऊनि करकराटी । गुडघा स्थापिला हृदयपुटीं ।

'सावध' म्हणे कृष्णजगजेठी । 'बापा भीमा बलिष्ठा !' ॥ २४ ॥

भीमे मैरवाकार दृष्टी । हृदयीं वोपिली वज्रमुष्टी ।

सोडवूनि मगरमिठी । झिंजाडोनि लोटिला ॥ २५ ॥

तेणे कोंपर दोनी मुष्टी । चारी आघात वोपिले पृष्ठीं ।

मागध क्षोभोनि उफराटी । हुमणी (बुकी) हाणी मस्तकीं ॥ २७ ॥

झांबी सोडवोनि तंवके । मस्तका मस्तके देती थडके ।

सहस्रसंख्या लोट भडके । अशुद्धाचे चालती ॥ २८ ॥
 हस्त वोढिती तोडावया । पाय कवळती मोडावया ।
 ढोळ टोचिती फोडावया । पाडावया दशनांतें ॥ ३० ॥
 करप्रहार लत्ताप्रहार । मुष्टिप्रहार मस्तकप्रहार ।
 मोजोनि मारिती शतसहस्र । ' उसणें घे घे ' म्हणोनी ॥ ३१ ॥
 मस्तकीं वाहती करूनि मोट । भूमी टाकिती जैसा घट ।
 तळीं पाषाण होती पिष्ट । आंगलोटें दोघांच्या ॥ ३२ ॥
 बाहु गदा बाहु मुसळें । बाहु मुद्रल कर त्रिशूळें ।
 एकमेकांचीं मर्मस्यळें । पाहोनियां मारिती ॥ ३३ ॥
 तळवे तळपणें चपेट झटपा । ताडितां दोघे दाटती धापा ।
 उडिया टाकिती सकोपा । येरयेरा मस्तकीं ॥ ३४ ॥
 व्याघ्राएसे क्रोधानळीं । झोबों पाहती कंठनाळीं ।
 सिंहाएसे कुंभस्थळीं । भेदूं म्हणती मस्तके ॥ ३५ ॥
 सर्पाएसे फुस्कारिती । सिंहाएसे हुंगारती ।
 वृषभाएसे फुंकाटती । उफाळती इसाळें ॥ ३६ ॥
 मुष्टिघातांचिया ध्वनी । थरथराटें थरके घरणी ।
 वोथरोनि पाताळफणी । मार्ग पाहे पळावया ॥ ४० ॥
 मोहो माजला विवेकासी । क्रोध संघटे सात्विकासी ।
 खळ बडबडी सर्वज्ञासी । तेवीं भीमासी मागध ॥ ५० ॥
 प्रवर्तला महामारी । पतंग जैसा वैश्वानरीं ।
 झगटे तैसा मुष्टिप्रहारीं । रागे ताडी भीमातें ॥ ५१ ॥
 भीमें रगडोनियां दाढा । मध्यभागीं कर्षिला गाढा ।
 माथां वाहोनिया भवंडा । चक्राकार दाविला ॥ ५२ ॥
 पाडोनियां उताणा । वामपादें दक्षिणचरणा ।
 रगडोनि सव्यपाद जाणा । उभयहस्तीं कवाळिला ॥ ५४ ॥
 आसडोनि वळ उद्दटें । मधें उवडिला तडतडाटें ।
 अशुद्धनदीचे खळखळाटे । रंगभूमिके लोटले ॥ ५५ ॥
 जयजयकार करूनि सकळीं । उभयलोकीं पिटिली टाळी ।
 देवीं वोपिल्या पुष्पांजळीं । कृष्णभीमामस्तकीं ॥ ६६ ॥

हे वर्णन मलयुद्धविशारदांनीही मान तुकविण्याइतके हुबेहुब आहे.
किमोर व भीम यांच्या कुस्तीत (वन० अ० २) असाच वीररस आहे:—

मुष्टिलत्ता लथडवे थडका । हुमणिया कोपर हाणिती देखा ।

चडकणा ताडुनियां मुखा । दंत पाडूं भाविती ॥ ५४ ॥

मर्मस्थळीं लाविती कळे । ग्रीवा पिळिती हस्तबळे ।

थापा हाणोनि डोळे । फोडूं म्हणती बलिष्ठ ॥ ५५ ॥

हस्तपाद कवळुनि चरणीं । उखळोनि सांडिती उर्ध्व गगनीं ।

उडी घालोनिया मूर्धनीं । फोडावया तळपती ॥ ५६ ॥

न लेखिती येरयेर । माजले व्याघ्र काळकुंजर ।

अरण्यरोही वृषभ थोर । फुंफाटती अतिरागे ॥ ५७ ॥

पशु ओढिजे गळबंधनीं । तेवीं दोर्दैड उचलोनि ग्रीवास्यानीं ।

कवळुनि आसुडितां चरणीं । शैलपाडे पडियेला ॥ ६० ॥

विराटपर्वात (अ० ३) भीमाने कीचकाला कुस्तीत कसा लोळविला
त्याचे वर्णन आहे:—

हस्त धरुनि हासाडिला । तंव कीचक झोबिये मिसळला ।

दोघां संग्राम मानला । अत्यद्भुत ते काळीं ॥ १४० ॥

घाय घालिती परस्परें । दणाणती दिगंतरे ।

महाप्रासादांचीं शिखरें । खचोनि पडती दडदडां ॥ १४२ ॥

उडोनि हृदयीं मारिली लात । वक्षःस्थळीं मुष्टिघात ।

पृष्ठीं ताडितां निघात । दणदणाट माजला ॥ १४४ ॥

कोपर हुमणिया चपेट । ताडितां अस्थि होती कूट ।

कीचक क्षणे ' भरीन घोट । मित्रवर्णासारिखा ' ॥ १४५ ॥

शत्रू नवनागसहस्रबळी । भीमे कवळितां कंठनाळीं ।

बळे ताडुनि बाहुबळी । हस्त उखडोनी टाकिला ॥ १४७ ॥

भिडती नक्र आणि गजेंद्र । शरभपक्षी आणि मृगेंद्र ।

वृत्रासुर आणि देवेंद्र । मूळवैरी झुंजती ॥ १४८ ॥

मागे सरोनि धांवती पुढें । हृदयीं थडका मारिती गाढे ।

एकमेकां इडेपाडे । महापर्वत पै जैसे ॥ १५२ ॥

यानंतरें भीम जगजेठी । मर्मस्थळीं सहस्रमुष्टी ।

बळें ताडितां भूतळीं । मूच्छां दाटोनि पाडियेला ॥ १५३ ॥

निवटूनियां अस्थिजाळ । शीर केले गोळांगुळ ।

सोडले रक्ताचे खळाळ । नदीलोटासारिखे ॥ १५७ ॥

बकासुराशीं असाच चुरशीचा सामना झाल्याचें वर्णन (आदि० अ. ३८) कवीने केले आहे:—

राक्षस क्षोभला दुर्धर । विक्राळ तुंड पर्वताकार ।

वरघराटें गगनोदर । प्रतिशब्दे गाजवी ॥ ७८ ॥

दांत खाऊनि करकराटी । दोन्ही वळोनि वज्रमुष्टी ।

भीमसेन ताडिला पृष्ठीं । सिंह जैसा कुंजरें ॥ ७९ ॥

राक्षस चढोनि तंवका । भीमहृदयीं मारी थडका ।

लत्ताप्रहारें ताडितां खडका- । वरी पडे उताणा ॥ ८५ ॥

पुढती उठोनि सहस्र झाडे । भोवंडोनि मारिले धोंडे ।

तितुकीं साहूनि जुंबाडे । जटा मुष्टीं कवळिली ॥ ८६ ॥

वामहस्तें धरुनि केशीं । सव्य न्यासिला कंठप्रदेशीं ।

मान मोडितां कासाविशी । हाक मारी आक्रोशे ॥ ८७ ॥

मध्ये तोडिजे इक्षुदंड । त्यापरी केला तो दुखंड ।

नाना नखधारी प्रचंड । गरुड खंडी सर्पातें ॥ ८८ ॥

वज्र हाणितां निघातें । दुखंड होइजे पर्वतें ।

तेविं मारुनि राक्षसातें । भीम झाला यशस्वी ॥ ८९ ॥

चूर्ण झालिया अस्थिजाळें । बाहेर पडलीं नेत्रबुबुळें ।

मुखीं नासिकीं कर्णबिळें । रक्त वाहे मडभडा ॥ ९० ॥

कुस्तींतले डावपेंच मुक्तेश्वराला जात्या माहित होतेसे दिसतें. मुक्तेश्वराचा काळ शिवाजीतानाजींसारख्या मल्लांच्या वीरश्रीचा उगम असल्यामुळे महाराष्ट्रांत चहूंकडे तालमी आणि आखाडे फार झाले होते. पुढे यवनांशीं झुंज खेळायला तयार होणारे वीर आखाड्यांत झोबी खेळत होते, शरीर कमावीत होते, युद्धाला लागणाऱ्या डावपेंचांची तालीम घेत होते. याप्रमाणे बालवीरांच्या शाळा महाराष्ट्रांत सर्वत्र निघाल्या होत्या. पुढे रामभक्त रामदासस्वामींच्या प्रेरणेने दरएक तालमींत कडकडीत ब्रह्मचर्य, विलक्षण स्वामिनिष्ठा, शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य हे गुण अंगी असणाऱ्या

‘दुद्धिमत्तां वरिष्ठं’ अशा मारुतीची स्थापना झाली. जितेंद्रिय व ईश्वरभक्त असा हनुमान् तालमींच्या उस्तादांचा उस्ताद होऊन बसला. असो; मुक्तेश्वराच्या काळीं तालमींची सार्वत्रिकता होती म्हणून त्याच्या भारतांतही कुस्तीचे हे मनोहर वर्णन येऊं शकलें.

१२ मुक्तेश्वरकालीन भोजनाचे प्रकार.

२१ मुक्तेश्वरी मारतांत भोजनाचीं वर्णनें सविस्तर आलीं आहेत तीं पाहिलीं असतां तीन शतकांमागे महाराष्ट्रीय उच्च वराण्यांत कोणकोणते पदार्थ खाण्यांत येत असत हे समजतें. कवीचे आजे नाथमहाराज हे गर्भश्रीमंत होते व त्यांचे वरीं अन्नसंतर्पण हा त्यांचा नित्यांतला क्रम होता. नाथ व मुक्तेश्वर हे दोघेही गृहस्थाश्रमी असल्यामुळे खाण्याचे विविधप्रकारचे स्वादिष्ट पदार्थ घरीच नित्य होत असत. पैठण गांवही तेव्हां भरवस्तीचा व सुसंपन्न असून विद्येचे केवळ माहेरघर होता. शिवाय मुक्तेश्वर हे एकलकोंडे नसून महाराष्ट्रभर किंवाहुना सर्व हिंदुस्थानभर हिंडलेले असून ठिकाणच्या खाण्यापिण्याच्या तऱ्हा त्यांना चांगल्या माहीत झालेल्या होत्या; तथापि मुक्तेश्वरानें वर्णिलेले पदार्थ बहुतेक सर्व महाराष्ट्रीय आहेत व आजही ते महाराष्ट्रीय स्त्रीपुरुषांच्या चांगल्या परिचयाचे आहेत यांत शंका नाही. पुढें रावबाजींच्या कारकीर्दींत सूपशास्त्राची भरभराट झाली व नाविध पकान्नें नित्यशः खाण्यांत महाराष्ट्राचे व विशेषतः पुण्याचे ब्राह्मण चूर होऊन गेले असा ब्राह्मणी राज्यावर अपवाद ठेवण्यांत येत असतो, तथापि मुक्तेश्वराच्या वर्णनावरून पाहतां रावबाजींच्या कारकीर्दींत खाण्याच्या बाबतींत कांहीं विशेष प्रगति झाली असें दिसत नाही ! कांहीं गोढ पकान्नें नवीन आलीं व तीं कदाचित् महाराष्ट्रानें उत्तरहिंदुस्थानांतून आणलीं असतील, तथापि मुक्तेश्वराच्यावेळींच आमचें भोजनशास्त्र परिपाकावस्थेला पोचले होते असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही !! महाराष्ट्राला जसा कुस्त्यांचा छंद पूर्वीपासूनच आहे तसे त्याला खायलाही चांगले चमचमीत पाहिजे असतें. चारी ठाव जेवण्याच्या कामांत महाराष्ट्रीय लोक कोणालाही हार जाणार नाहीत! गुजराथेत तुपावर भर जास्त, दिल्ली

आग्रा, काशी, मथुरा या प्रांतांत साखर अधिक प्रिय, तेलंगणांत चिंचेचे सार मान्य, कर्नाटकांत तिखट व तेल यांची भक्ति-तसा महाराष्ट्रांत विशेष कोणताच नसून सर्वच पदार्थ समधातपणाने व सारख्या आवडीने महाराष्ट्रीय लोक खात असतात. कुस्त्यांची आवड, मारुतीची मंदिरे, तालीमखाने, आखाडे या सर्वांवरून त्यांच्या वीरत्वाची जशी ओळख पटते, तसा षड्रस पदार्थांचे व नानाविध पकानांचे विविध प्रकार करून ते सुस्वादपूर्वक खाण्याच्या आवडीवरून त्यांच्या रसिकत्वाचाहि परिचय होतो. फार तिखट नाही, फार खारट नाही, फार आंबट नाही, फार गोड नाही, असे नानाविध स्वादिष्ट पदार्थ रसिकपणाने खाण्याची रसवत्ताही महाराष्ट्रियांसारखी दुसऱ्या कोणांत नाही. खाण्याचे नानाविध पदार्थ रुचिपूर्वक सेवन करण्याची महाराष्ट्रियांची करामत विलक्षण आहे खरी, तथापि हेही लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे कीं भक्तिरसास्वादनाने वैराग्याचा संचार अंगी झाला किंवा वीररसाने स्वातंत्र्यप्रीतीची ज्योत अंगी पेटली कीं मराठ्यांना ह्या उच्च भावनांपुढे खाण्यापिण्याचे भानही उरत नाही. ह्मणून विलक्षण रसिकता व तसलाच आडदांडपणाचा कटकपणा या गुणांत ते कोणालाही हार जाणार नाहीत. पुढे मुक्तेश्वराने भोजनप्रकाराचे वर्णन केल्याचे जे वर्णन येणार आहे ते पाहून कोणास वाटेल कीं 'या विषयाचे कवीला एवढे काय महत्त्व वाटले असावे?' तर प्रस्तुत विषयाचे महत्त्व तसेच आहे. चतुर्विध पुरुषार्थांचे मूळ शरीर आहे व शरीर अन्नाधीन आहे. मनाचे सर्व व्यापार ज्या तऱ्हेचे व जसे अन्न आपण खातो त्यावर अवलंबून आहेत. अन्न परब्रह्म आहे असे श्रुति सांगते व आपला अनुभवही आहे. तैत्तिरीयोपनिषदांतर्गत भृगुवल्कींत अन्नाचे व अन्नदानाचे महत्त्व व पावित्र्य वर्णिले आहे. 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्' 'अन्नं न निद्यात्' 'अन्नं न परिचक्षीत' म्ह० अन्न देणाऱ्याला निवाहू नये किंवा अन्न पानांत टाकू नये, 'अन्नं बहु कुर्वीत' म्ह० अतिथींना देण्यासाठी पुष्कळ अन्न संपादावे, इ० वचने मननीय आहेत. गीतेत भगवंतांनी (अ० १७) त्रिविध आहाराचे वर्णन केले आहे ते ज्ञानोबारायांच्या भाष्यासह अवश्य पहावे. 'जैसा घेणे आहार । धातु तैसाचि हो आकार । आणि वातुऐसा अंतर-। भाव पोखे ॥ ११६ ॥ एरवीं तरी पाही । स्वभाव-

वृद्धीच्या ठायीं । आहारावांचूनी नाहीं । बळी हेतु ॥११४॥ (ज्ञाने०)
 असो. आपल्या आहारांत सामान्यतः सर्व रस आले असून तो आरोग्य-
 दायक, पवित्र व संतोषजनक आहे. सर्वांना सर्वच पदार्थ नेहमीं मिळ-
 तात असे नाहीं, कधीमधीं कोणाला कांहीं मिळतात, पण ह्मणून समाज-
 शास्त्रज्ञ कवीने त्यांचें वर्णन करूं नये असे थोडेच आहे !

(१) कौरवपांडवांच्या बाळपणच्या एका वनक्रीडेचें वर्णन आदि०
 अ० २९ मध्ये आले आहे. खेळानंतर सर्वांचें भोजन झालें, तेव्हां ज्या-
 ला जे जे आवडले ते ते वाढण्यांत आले. ' दुग्धशर्करामिश्रित । क्षीर-
 भोजनीं एका आर्त । एक वटककथिकायुक्त । शाल्योदनं भक्षिती '
 (८२) कोणाला दूधसाखर, कोणाला नुसता भातच वडे [वटक]
 व कटी [कथिका] बरोबर खाणें आवडलें. दधिसार [दह्याची साय]
 दुग्धसार [दुधाची साय], दध्योदन [दहीभात], घृतप्लुत खिचडी,
 गुळपोळ्या, खाज्या, करंज्या, घृतपुण्या, मोदक, अपूप [अनारसे] इ०
 अनेक पदार्थ तयार असून 'चणकवाटाण्यांचे सोले । निंबरसें लवण आले'
 म्ह० हरबऱ्याचे [चणक, चणे] व वाटाण्याचे सोले—त्यांत आले, मीठ व
 लिंबाचा रस घालून तयार केलेले—असे सोलेहि होते. भोजनोत्तर ' फणसें
 ढाळिंबे जांभळे । द्राक्षे नारिंगे अमृतफळे । अंजिरे केळे नारिकेळे [ना-
 रळ । महालिंगे खर्जुरी [खजूर] ॥ ८९ ॥ कपित्थे [कवठे] गंगा-
 फळे सुरस । इक्षुदंड [ऊंस], इक्षुरस ' इ० प्रकारची फळफळावळहि
 होती.

(२) नारळ, कंकोळ, लवंगांचा उल्लेखही [सभा० अ.८—१३७]
 आहे.

(३) राजसूययज्ञप्रसंगी ' यादव कौरव मुहृदाते । ऋषी राजे वृद्ध
 वडिलांते । द्रौपदी वाढील उदारहस्ते । अन्नपूर्णा भगवती ' ॥ ३१ ॥
 (सभा० अ० ९) याप्रमाणें उदारहस्त द्रौपदीची वाढण्याच्या कामावर
 नेमणूक झाली होती. द्रौपदी पाककर्मांत निष्णात व वाढण्यांत उदार
 होती हें प्रसिद्ध आहे. ' कोणी भक्ष्य कोणी भोज्य । कोणी दुग्ध कोणी
 आज्य ' याप्रमाणें मागमागून तिची घांदल उडवीत. श्रीकृष्ण जेथे प्रत्यक्ष
 हजर तेथे काय कमी होतें? 'शर्करेचिया वाळवंटीं । घृतसरिता धांवती लोटीं'

स्वयंपाकाचा घमघमाट सुटलेला—असा कीं स्वर्गी देवांच्या तोंडाला पाणी सुटावे ! दधिमधूंचे सरोवर झाले होते. ओदन [भात] वरान्न [वरण] शाक [भाज्या] यांचे पर्वत उभे होते. घारीसुद्धां अमृतभक्ष्य इंद्राला टुकटुक करीत होत्या ! ' कथिका वटक अतिसांजवळ ' म्ह० वडे, कडी, पुरणपोळी, लाडू यांची लोकांना आवड होती असे दिसते. मांडे इतके सफेत होते कीं, पौर्णिमेचा जणु चंद्रप्रकाशच ! कानवले आंत खसखस घातलेले किती प्रकारचे होते ! वृतपुऱ्या [तुपांतल्या पुऱ्या], वेळा [वेळदोडे] मिरीं घमघमित ' घालून केलेल्या अरुवार [पातळ, नाजूक] पूर्णपोळ्या हे मुक्तेश्वराच्या वेळचे मुख्य पकान्न दिसते. अष्ट वटक ह्य० उडीद, हरबरे, तांदूळ इ० आठ धान्यांचे बनविलेले 'अष्टवटक,' तशींच पांच प्रकारचीं वरान्ने [वरणे], आठ प्रकारच्या शिखरिणी [शिकरणी], कोशिवरी, कुटे, सांबारीं, रायतीं, ' पापड सांडगे सांडया । तिळवडे कडकणे कुरवडिया । मिरगुंडी मुगगडिया । ' किती प्रकार सांगावे ? तक्र शक्रासी दुर्लभ ' पण तेथे विपुळ होते. असा भोजनप्रकार एक संवत्सरपर्यंत चालला होता. हे वर्णन मूळ भारतांत नाहीं.

[४] अभिमन्यूच्या विवाहाचे वर्णन [विराटपर्व अ० ८] फार रमणीय आहे. देवकप्रतिष्ठाविधानापासून झेडा नाचविण्यापर्यंतचे आजचे लग्नांतले सर्व सोहळे ३०० वर्षांपूर्वी असेच होते हे ह्या प्रकरणावरून व विशेषतः नाथांच्या ' रुक्मिणीस्वयंवरा ' वरून उघड होते. आपण फक्त भोजनप्रकारच पाहूं. 'सुक्ष्म ओदन श्वेतवर्णी' म्ह० पांढऱ्या शुभ्र तांदुळाचा बारकाचा भात व त्याशेजारीं पांच प्रकारचीं वरणे—कांकीं ज्याला जे रुचेल ते त्याने घ्यावे !— ' जया रुचे जे आवडे । ते तेणे सेविजे कोडे । यालागीं पांच वरान्ने गोडे । ओदनानिकटीं वाढिलीं ' [५९]

' सेवया सरळिया मालतिया । गव्हले बोटवे कुसुमकाळिया ' यांतले बहुतेक प्रकार पुरुषांस नसले तरी आजच्या स्त्रीवर्गास चांगले माहित आहेत हे वरांतल्या अनुभवावरून सांगतां येते !

कोरवडे कथिकावडे । दधीवडे मधुदडे ।

चिंचवडे निंबवडे । रायवडे—अरुवार [खुसखुशीत] ॥ ६१ ॥

तुपांतले धारगे, श्वेत गुळवरिया [गुरोळ्या], साखरमांडे, पुऱ्या,

क्षीरसारोळ्या, तसेच सेवयाचे, बिब्याचे, चारोळ्यांचे, खसखसखोबऱ्यांचे, अक्रोडाचे, बदामाचे, पद्मकंदाचे, फणसबीजांचे, चणकपिष्ट वडियांचे, इ० अनेक प्रकारचे लाडुः—

खाज्या करंज्या अनारसे । फेणिया घृतपुरिया पयरसे ।

मुगवड्या, मुगधिरडी, वेटण्या (कडबोळी)—‘ वेटण्या भक्षितां आवडी । मुखपालटाकारणे ! ’—सुवासिक पाणी वाढणारे व वाळ्याच्या बंख्यानीं वारे घालणारेही पंक्तीत हिंडत होतेः—

वाळेकपूरसुवासी । उदक ओपिती हेमकलशी ।

भोजनीं भागले तयांसीं । वाळविज्ञणे विंझिती ॥ ६८ ॥

शाखभाज्या, लोणचीं, चटण्या वगैरे बहुत प्रकारच्या होत्याः—

वांगीं तोंडलीं पडवळे । दोडके कारलीं भोपळे ।

कोहळे कांकडी ‘ कोवळे । गोड वाळके परिपाकीं ॥ ७१ ॥

पत्रशाखा चक्रवर्ती [काशीफळ] । चाकवत अळुशाख मेथी ।

‘ कडोचीं [कारलीं] कोमले तळलीं घृतीं ’ त्याप्रमाणेच अरुवार काचऱ्या—भाज्या आतां पुरे झाल्या ! आतां लोणचीं व्याः—

बेले नेपतीं आवळे । कांकडीं करवंदे साळफळे ।

भोकरे माइनी सेवगे मुळे । कोंभ कोवळे वंशाचे [बांबूचे] ॥

आंबे आले निंबे सुरसे । हळदी कचोरिया सुवासे ।

सुरण भिरे पिप्पली घोंसे । कुहरिया आणि खरसिंगे ॥ ७५ ॥

ऐसीं लोणचीं चाखतां ओठीं । अरुची पळे बारावाटीं ।

जैसे घन्वंतरियाचे दृष्टी । दोष पळती दशदिशा ॥ ७६ ॥

भोजनांत तूप उत्तम सुवासिक ताजे पाहिजे, नाही तर अशा सुंदर जेवण्याची गोडी जाते, म्हणून ‘ नवनीत साजूक सद्यस्तसे ’ अशीं घृते होती. तीं हिमटेपणाने वाढीत होते काय ? छे ! ‘ वाटिया उचंबळती घृते ’ कोणाला पातळ तूप आवडते व कोणाला घट्ट आवडते. तेथे दोन्ही होती. ‘ एक शोधिली नवनीते । एक थिजलीं सुवासे ’ आटीव दुधाच्या व तवक्षीराच्या [तवकिलाच्या] वाट्या रगड. चंद्रकळेचा रस गाळून त्यांत सुवास मिळवावा—‘ ते (अशा) कथिकेचा घेतां वासू । परते म्हणती अमृता ! ’ त्या सुंदर कढीपुढे अमृत काय पदार्थ आहे ! ‘ कामधेनूच्या

तक्रे ' म्ह० गाईच्या दुधाची कढी अशी खुमासदार बनवलेली की तिचा एकदां स्वाद मिळेल तर इंद्रसुद्धां मृत्युलोकीं मनुष्य होऊन वस्ती करायला येईल ! तक्रतिथिनी [ताकतई] भातावर, मग काय रुची त्या भाताची ! आमटीं, मेतकुटे,—

बदरी कपित्थ आम्रचूर्ण । अंबसोलसालचूर्ण ।

मिरे यांचे पित्तशमन । दक्ष जन सेविती ॥ ८५ ॥

ऐशा नानाविध कथिका । भिन्नभिन्नपात्रीं भरल्या देखा ।

ज्या कां आस्वादतां मुखा । ओदन चाले द्विगुणे ॥ ८६ ॥

नानाशाकारसांचीं सारे । ओदनासंगीं अत्यंत मधुरे ।

जे सेवितां कुपथ्यवारें । कदाकाळीं बाधेना ॥ ८७ ॥

सांड्या कुरवडिया पापडे । अळण सांबारीं स्वादिष्ट गोडे ।

कोशिंबिरीं रायतीं मिरगुंडे । मेथकुटे मधमघिती ॥ ८८ ॥

आणखी वर्णन किती करावे ? ' परम भाग्याचे जेवणारें । जे जेविती तये पंक्ती ! ' यांत संशय काय ? ' विराटभार्येची कुशलता ' सर्वांनीं वानिली. ' सर्व कर्मीं ब्रम्हभावना ' या भावनेनें विराटराजानें सर्वांना याप्रमाणें महिनाभर भोजनें दिलीं. विस्तार होईल ' ह्यणुनि आच्छादिला ठावो ' म्ह० आतां हें वर्णन आवरतें घेतों ! शेवटचा एकच गोड घांस. श्रीकृष्णपरमात्म्याच्या पंक्तीचा लाभ ज्यांना येथें मिळाला ते धन्य होत.

कृष्णपंक्तींचे जेविले जाणा । ते आंचवले जन्ममरणा ।

कृष्णरंगीं रंगून वदना । श्रीकृष्णाचि झाले मानसे ॥ ९५ ॥

अभिमन्युविवाहप्रसंगींच्या या भोजनाचें हें वर्णन बाचून असे वाटतें कीं सवाई माधवराव पेशव्यांच्या लग्नप्रसंगीं नाना फडणविसाने मुक्तेश्वराचा सल्ला खास घेतला असावा ! ४० ओव्या नुस्त्या पकानें, भाज्या, लोणचीं, कोशिंबरी, रायतीं यांच्या वर्णनास कवीनें दिल्या आहेत ! मुक्तेश्वराच्या वर्णनांत आले नाहींत असे कोणकोणते पदार्थ पेशव्यांच्या लग्नांत अधिक होते याचें संशोधन करून तें सविस्तर प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी इतिहाससंशोधकांवर येऊन पडते !

(४) असेच भोजनाचें मनोरम वर्णन 'थालीपाक' प्रकरणांत [वन० अ० ११] आलें आहे. दुर्योधनाचे चिथावणीवरून दुर्वासऋषी पांडवांचें

सत्व हरण करण्याकरितां मध्यरात्री ऋषिगणासमवेत द्रौपदीपार्शी येऊन भोजन मागू लागले. त्या सतीने थाली पालथी घातली होती. सत्व जाते या भीतीने तिने श्रीकृष्णाचा धावा केला; देव आले. थालीला लागलेले पान या जगन्नाथाने खातांच जगाच पोट भरले. दुर्वासादि ब्राह्मण जेवायला बसले. या प्रसंगी जो भोजन प्रकार वर्णिला आहे तो सामान्यतः वरील सारखाच आहे; तरी त्यांतील ४।५ ओव्या वेटो व पुढे अतिरिक्त भोजनाने ब्राह्मणांची काय दशा झाली याचे मुक्तेश्वराने अत्यंत विनोदचतुर वर्णन केले आहे त्याचा प्रकार सांगतो:—

अमृतप्राय शिखरिणी । कथिका वटक शाखाश्रेणी ।

उष्ण वाफा धांवती गगनी । घमघमीत सुवासै ॥ ११६ ॥

मोगन्याच्या कळ्यांसारखा फुललेला भात 'वोगराळ्यांनी' वाढलेला, त्यावर 'घृत साजूक पंचधारा' नंतर 'पूर्ण पोळिया आज्ये तसे' इ० अनेक पदार्थ वाढले होते. 'गयेची शर्करा' तेव्हां इकडे प्रसिद्ध होती असे दिसते.

आम्ररसेसी साखरमांडे । दविसायेसी कुरवडे ।

दुग्धसायेसी वांकुडे । कानवले स्वादिष्ट ॥ १२९ ॥

दुग्धे आळूनि केलीं दाटे । श्वेत पोळिया शुभ्र सपीटे ।

जेवितां प्रेम वाटे मोठे । अधिकाधिक सेवाया ॥ १३० ॥

अनेक पकाने, लोणची, भाज्या वगैरे दिव्य पदार्थ ब्राह्मण यथेष्ट जेवले. मागील वर्णनांत 'गाजरे' नव्हती ती यांत आहेत ! असो.

अमर्यादेने फुगलीं पोटे । घोत्रे ढिलाविती बोटे ।

रिता ठाव न दिसे कोठे । उदक तेही घ्यावया ॥ १३७ ॥

' भोजन करितां गेला प्राण । पुढती मिळेल होतां जनन ।

परंतु ऐसे हे परान्न । जन्मोजन्मीं न देखो ' ॥ १३७ ॥

ऋषींस तृती झाली मोठी । चंद्रमंडळीं लागली दृष्टी ।

वस्त्रे न दिसती तळवटी । फिटलीं किंवा राहिलीं ॥ १४१ ॥

म्हणती ' माथां असतीं मुखे । तरी होते बहु निके ।

१ चंद्री लागली. डोळ्यांची बुबुळे मोठीं होऊं लागलीं. मरणाची पूर्व-
तयारीच ती !

ग्रास उचलूनी हस्तके । ऊर्ध्व वदनीं घालितो ! ' ॥ १४२ ॥

करूनि सागरतुल्य उदर । सेविजे धर्माचेचि घर ।

द्रौपदीहस्तीं निरंतर । हेचि भोजन करावे ! ' ॥ १४३ ॥

उठले हस्त प्रक्षाळूनी । विडे दिवले त्रयोदशगुणीं ।

बैसका न करवे म्हणोनी । सुखशयनीं पहुडले ! ॥ १४४ ॥

ह्या कथेचे तात्पर्य हेच आहे कीः—

कृष्णकृपेच्या शशिमंडळीं । सर्वदा वसतो पांडव बळी ।

ते पोळिजेत विघ्नजाळीं । हे कैसेनी घडेल ? ॥ ॥ १५४ ॥

मनीं कृष्ण वदनीं कृष्ण । भूतमात्रीं देखे कृष्ण ।

त्यांचीं विघ्ने होती कृष्ण । स्वये होत सुखदाता ॥ १५९ ॥

तीनशे वर्षांपूर्वी भोजनशास्त्राची प्रगति कोठपर्यंत झाली होती, हे या तीन प्रसंगांवरून समजेल. पाकशास्त्रज्ञांनी हे प्रसंग पाहावे, म्हणजे पाकशास्त्रप्रवर्तक दुसरे बाजीराव यांनी या महत्त्वाच्या विषयांत काय काय सुधारणा केल्या आहेत हे समजून येईल. 'तक्र शक्राशीं दुर्लभ' ही म्हण सभापर्वीत आहे. वाचकांनाही अजोर्ण होईल या मयाने मी हे वर्णन आवरते घेतो. नवरसांत साहित्यशास्त्रकारांनी 'अन्नरसा' चा अंतर्भाव केला नाही, तथापि नवरसांचा आत्मा अन्नरस आहे हे सर्वमान्य होणारे आहे. कवि म्हणतोः—

अन्न द्यावे अन्न भक्षावे । अन्नापरते नाहीं बरवे ।

अन्न परब्रह्म हे स्वभावे । वेद बोले निश्चिती ॥ १२० ॥

अन्नाचि एरु परब्रह्म । यावेगळा सर्वही भ्रम ।

अन्नादकीं सुखविश्राम । त्यावीण श्रम सर्वही ॥ १२१ ॥

उबगोनियां अमृतपाना । अमर इच्छिती कथिकोदना

मृत्युलोकावेगळी जाणा । तृप्ति नाहीं द्वयलोकीं ॥ १२२ ॥

स्वर्गा आणि पाताळांत । नाहीं अन्नसुखाची मात ।

म्हणोनि देवांचा मनोरथ । जन्म इच्छी भूतळीं ! ॥ १२३ ॥

१३ वस्त्रांचें वर्णन.

२२ अन्नामागून वस्त्र हें आलेंच पाहिजे. अन्नवस्त्र यथास्थित मिळालें आणखी काय पाहिजे ? द्रौपदीला भगवंतांनीं अनंत वस्त्रे पुरविलीं व तिची लाज राखली ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे (समा० अ० १५). आतां देवानें आपल्या भक्ताच्या आपत्काळीं जो ' अकरावा अंबरावतार ' घेतला तो त्या विशिष्ट कार्यापुरताच होता. भांडारगृहीं ठेवण्यासाठीं दुःशासन वस्त्रे गोळा करायला गेला तेव्हां त्याच्या हातीं त्यांतलें एकही वस्त्र लागलें नाहीं; मग तीं वस्त्रे कवीच्या हातीं कोठून लागणार ? तथापि ' जें न देखे रवी तें देखे कवी ' या न्यायानें मुक्तेश्वरानें आपल्या प्रतिभेने कल्पनासृष्टीतून नानाप्रकारचीं उंची वस्त्रे काढून तीं द्रौपदीला नेसविलीं आहेत ! त्या वस्त्रांत तो आपल्या ' गोदातटीचे चंद्रकिरणासारखें शुद्धवट्टी ' काढायला विसरला नाहीं ! साक्षात् भगवान् जेथें अनंत वस्त्रे आपण निजांगें झाला तेथें त्या दिव्य वस्त्रांचें मोल कोणी करावें ? पहिलें ' अंशुक ' आंसडून फेडल्यावर आंत ' क्षीरोदक ' (पांढरें पातळ) निघालें. ' नेसली वस्त्रा-आड वस्त्रे ' अशी दुर्जनांना शंका आली. तेहि फेडलें ! तेव्हां वस्त्रा-आंत वस्त्र अशीं अनंत वस्त्रे निघालीं. ' देव नेसवी अनंत हस्ती । दों मुजांनीं फेडील किती ? ' प्रथम ' दाळिंबी कुसुमरंगी ' उंची वस्त्र निघालें. नंतर ' झगमगी शुद्ध रजत पाटाऊ ' (पीतांबर) निघाला. ' समा झाली लिखितचित्र । पातीं ढाळूं विसरले नेत्र ! ' वस्त्राहून मोलागळें वस्त्र निवूं लागलें. यानंतर क्रमानें सप्तद्वीपींचीं व छपन्नदेशींचीं चित्रविचित्र वर्णांचीं उंची वस्त्रे निघालीं. मूळ मारतांत किंवा दुसन्या कोणत्याही मारतग्रंथांत या वस्त्रांचें बिलकूल वर्णन नाहीं. प्राचीनकाळीं भरतखंडांत कसल्या प्रकारचीं लुगडीं कोणकोणत्या प्रांतांत तयार होत होतीं याचा शोध घेणाऱ्या स्त्रीवेषमीमांसकांना हें मुक्तेश्वराचें वर्णन फार उपयोगी पडेल.

कांहीं लुगडीं पलाशकुसुमासारखीं, कांहीं शेंदूर कन्हेंरी किंवा गुंजा यांच्या वर्णांचीं, कांहीं सुवर्णकेतकीसारखीं पिवळीं, कांहीं तमाळदळासारखीं निळ्या वर्णांचीं, कांहीं अतसीपुष्परंगाचीं (जवसाच्या फुलांसारखीं निळींजांभळीं), कांहीं नीलोत्पलशुकासारखीं हिरव्या रंगाचीं, अशीं

नाना पुष्पवर्णांची लुगडीं निघालीं. कांहीं कांठाला पिवळीं असून पदराला मोर्त्यां खिळलेलीं, कांहीं कोकिळकस्तुरी वर्णांची ह्य० काळीं असून पदराला तांबूस पद्मराग किंवा माणिकें जडलेलीं, कांहीं ' दुग्धसमुद्रीं ओप दिलेलीं' म्ह० दुधांत भिजवून उन्हांत वाळवून शुभ्र केलेलीं, कांहीं अभ्रकाचीं पुटे ओलेपणीं दिल्यामुळे तकाकणारीं, कांहीं काश्मीर (स्फटिक) कर्दळीगर्भ किंवा दुग्ध यासारखीं पांढरीं शुभ्र, कांहीं जांमूळवर्णीं, कांहीं धोतरा, पुंढरीक, किंवा शंखासारखीं किंवा रौप्यतगटासारखी हंसढवळीं, ' कांहीं तापीतीरचीं अतिमवाळ, पातळें, भरीत म्ह० कलावतु भरून कशिदा काढलेलीं, मुगी म्ह० काळ्या व तांबड्या रेशमाच्या मुगाएवढ्या बारीक चवकटी करून काढलेलीं, कांहीं इंद्रगोप म्ह० मृगनक्षत्रारंभीं येणारा जो तांबडालाल किडा त्यासारखीं, कांहीं कनकपत्रवेलीचीं, कांहीं हरिहरांचीं नांवे किंवा देवाचीं नांवे किंवा चित्रे काढलेलीं अशीं ' सप्त-द्वीपवतीचीं वस्त्रे । छपन्नदेशीचीं विचित्रे । कृष्णहस्तीचीं पवित्रे । पर्वतप्राय पाडियेलीं'—कारलीं, चंद्रकळा, साड्या, चुनड्या, चौकड्या किती सांगाव्या?

तैलंग त्रिगुण मल्याळीचीं । सिंहलकोशलवैदर्भीचीं ।

गौडगुर्जरबंगालीचीं । बहुवर्णांची सावुलीं (लुगडीं) ॥

प्रावरणाचा पीतांबर । शेट्टीं नेसवी जगदीश्वर ।

तेजें ग्रीष्मींचा दिनकर । किंवा वीज प्रळयाचीं ॥

असो याप्रमाणे भगवंताने तन्हतन्हेचीं लुगडीं नेसवून आपली बहीण व भक्त जी द्रौपदी तिची लाज राखिली कीं जेणेकरून ' उघडें न पडे अंगुष्ठ नख । न दिसे मुख अपवित्रा. ' कौरव फजीत पावले.

१४ सृष्टिवर्णनाची बहार.

२४ मुक्तेश्वराच्या वर्णनशैलीचे प्रकार आपण येथवर पुष्कळ पाहिले. वर्णनीय वस्तु कोणतीही असो, आंतरिक मनोविकाराचें वर्णन असो कीं बाह्य सृष्टींतल्या सजीव निर्जीव पदार्थांचें वर्णन असो, मुक्तेश्वर तें वर्णन इतकें हुबेहुब करितो कीं त्या त्या वस्तूचे साक्षादर्शन झाल्याप्रमाणे वाचकांस वाटतें व वाचकही देशकालादिकांचे भान विसरतो. मुक्तेश्वराच्या कवितेंत सृष्टिवर्णने बहुत आहेत. मनुष्याचीं, मनुष्याच्या स्वभावाचीं व कृती-

चीं वर्णनें हींही सृष्टिवर्णनांतच येतात; कांकीं मनुष्यप्राणी सृष्टीच्या बाहेर थोडाच आहे ! पण अशा प्रकारचीं वर्णनें आपण येथवर बरोच पाहिलीं आहेत म्हणून सृष्टिवर्णन असें ज्याला अलीकडे रसिक लोक समजतात त्यां जातीचे कांहीं नमुने दाखवितो. पूर्वीं शकुंतलाख्यानांत [पृ० ५५ ते ५७] असा एक उत्कृष्ट नमुना आपण पाहिला आहे.

पंडुराजा उभय स्त्रियांसह हिमाचलावर गेला तेव्हांचें हिमाचलाचें सुंदर वर्णन [आदि० अ० २७] मुक्तेश्वरानें तो प्रदेश स्वतः पाहिल्याप्रमाणे केले आहे:—

सेवेसि घेऊनि उभय पत्नी । जटाधारी वल्कलवसनी ।
 कंदमूळफळसेवनी । महारण्यां प्रवेशला ॥ ३९ ॥
 हिमालयाचेनि परिसरें । सिद्धाश्रमगुहागव्हरें ।
 हिमोदकाचीं कासारें । स्फटिक तैसीं भासती ॥ ४३ ॥
 हिरेकनकाचें वाळवंट । खडक सोमकांती निघोट ।
 माजी जान्हवीजळाचे लोट । दुग्धवर्ण भासती ॥ ४४ ॥
 तेथें तापसांचा मेळ । दृष्टीं देखिला निर्मळ ।
 ज्याचेनि दर्शनें तात्काळ । चित्तशुद्धी पापिया ॥ ४५ ॥
 तेथूनि पुढां अतिशोभित । गंधमादन पर्वत ।
 जेथें औषधी अमृतभरित । महाभूर्ती रक्षिल्या ॥ ४६ ॥
 इंद्रद्युम्र सरावर । दृष्टी देखिलें मनोहर ।
 हंसकूट लंघूनि वीर । शतशृंगा पातला ॥ ४८ ॥
 ताभ्ररजतसुवर्ण भूमिका । पद्मरागपाषाण देखा ।
 चिंतारत्न—सरोवर वापिका । मठमंडप उभविले ॥ ५२ ॥
 शतशृंगगिरिपरिसरी । काननें लागलीं चौफेरीं ।
 वृक्ष लवले फळसंभारीं । तृप्ती देती परिमळे ॥ ५४ ॥
 पर्वतनितंबाहूनि देखा । सरिता वाहती अधोमुखा ।
 जैशा मेखळे पल्लवसडका । गजाननातें शोभती ॥ ५५ ॥
 ह्या सर्व वर्णनाला मुळांतल्या एकाच श्लोकाचा आधार आहे:—
 महानदीनितंबांश्च गहनान् गिरिगव्हरान् ।
 सन्ति नित्यहिमादेशान्निर्वृक्षमृगपक्षिणः ॥ अ० १२०—१२॥

पण या मूळ चित्राला मुक्तेश्वराने आपल्या प्रातिभेचे रंग भरून ते किती उठावदार केले आहे ! या वर्णनावरून मुक्तेश्वर बद्रिकेदाराकडे जाऊन आल्यावर त्याने आपले भारत रचिले असावे असे वाटते. प्रस्तुत लेखकालाही हिमाचलाकडचे अतीव रम्य भूभाग पाहण्याचा प्रसंग असल्यामुळे वरील वर्णनाची यथार्थता जाणवत आहे.

आतां एका भीषणरात्रीचे व नंतरच्या प्रभाताचे वर्णन पहा [आदि० अ० ३६]:—

भीमसेन पाहे दृष्टी । तंव अंधकारे कोदली सृष्टी ।

गुल्मलता वृक्षदाटी । तृणे मार्ग लक्षेना ॥ ५४ ॥

निशाचरी श्वापद पक्षी । थोर गर्जना करिती कर्क्षी ।

वोळकंबली महावृक्षी । आस्वले आणि वावुळे ॥ ५५ ॥

वनदेवता यक्षिणीपाळे । धुमस घालिती गदारोळे ।

दीपिका लावुनि भंबाळे । गुप्त होती एकसरा ॥ ५६ ॥

प्रेतगण स्मशानवासी । रूपे धरुनि भ्यासुरवेषी ।

छळिती अशुचि मानवांसी । झोबती मांस भक्षावया ॥ ५७ ॥

दिवाभीतांचे घुंघाट । पिंगळियांचे किलकिलाट ।

भालू भुंकती सैराट । टिटिवे थोर टिवटिवती ॥ ५८ ॥

चक्रवाकांचे आर्तस्वरी । कुमुदीं भ्रमरांचे झुंकारी ।

मस्तकमणीतेजविखरी । जीव आहारा शोधिती ॥ ५९ ॥

असो हे निशा दाटली काळी । जेवीं काळपुरुषाची कांबळी ।

ब्रह्मांडदेवतेवरी सगळी । पांघुराविली आसत्वे ॥ ६० ॥

ऐसे देखोनि तयेकाळीं । भीमसेन बळियांबळी ।

धैर्यकांस घालोनि कवळी । पांचांतही एकला ॥ ६२ ॥

१ रत्न झांकणे समुद्रीं पाडिलें । ब्रह्मांडकरंडा काजळ भरलें ।

विश्वलोचनीं भरोनि उरलें । अपरिमित दशादिशा ॥ —आदि० अ० ४०।४

२ गडद अंधकारावर 'काळपुरुषाची कांबळी' असें मुक्तेश्वराने रूपक केले आहे. शेक्सपीअरनें अगदीं हेच रूपक मॅकबेथ नाटकांत (अंक १ प्र० ५) केले आहे ! त्यानेंही तेथे Blanket of the Dark असाच उद्धार काढला आहे !

खांदी वाहूनियां जननी । कडिये माद्रीकुमर दोनी ।
 धर्मार्जुना बाहुस्थानीं । पाणितळें कवळिले ॥ ६३ ॥
 पाठी देऊनि ध्रुवमंडळा । अगस्तिक्रा लक्षूनि डंळां ।
 वामी कृत्तिकांचा मेळा । याम्यदिशे चालला ॥ ६४ ॥
 झडपाआड मोढीत झाडें । तळवा चूर्ण करीत धोंडे ।
 श्वापदसर्पांचीं जुंबाडें । पायातळीं रगडीत ॥ ६६ ॥
 शेष वेचिता अठरा घटिका । पूर्व दिशेनें क्षाळिलें मुखा ।
 कुंकुम रेखिलें त्या तिलका । अरुणोदय बोलिजे ॥ ६८ ॥
 मार्गवाचार्य उदया येत । तरे अपार क्रमूनियां पंथ ।
 पुढें जान्हवीजळाचा वात । शीतळ मंद पातला ॥ ६९ ॥
 हस्त आवरितां कुमुदीं । अवमान मानिला षट्पदीं ।
 त्यांतें आदरे कोकनदीं । पाचारिलें जवळिके ॥ ७० ॥
 गाढालिंगने पडली गांठी । सोडिता दंपत्ये होती कष्टी ।
 वस्त्रे वेढिती परी पोटीं । अपूर्णकामें जळजळ ॥ ७२ ॥
 वेश्यागारा सोडोनि विट । लोकाचारा मिनले निकट ।
 वामी कौळिक धूर्त शठ । वेष घेती शिष्टांचे ! ॥ ७४ ॥

हे सर्व वर्णन अत्यंत मनोहर आहे. भाषाशैली, कल्पनाशक्ति व सृष्ट्य-
 वलोकन या तीनहि दृष्टींनीं वरील अत्युत्कृष्ट उतारा जगांतील कोणत्याही
 कवीच्या उत्तमोत्तम सृष्टिवर्णनाशीं यशस्वी रीतीने सामना देईल.

वर्षाकाळ म्ह० पावसाळा, त्याचें वर्णन (वन० अ० १०) : —

यावरी पातला वर्षाकाळ । पंचम ऋतु झाला प्रबळ ।
 सुटला पश्चिमेचा अनिळ । मेघमाला मोकली ॥ १९२ ॥
 इंद्रचाप धरुनि मुष्टी । रोहिणीमृगाचिया पाठी ।
 मेघधारा जीवनवृष्टि । करीत वेगें पातला ॥ १९४ ॥
 विद्युल्लतांचे कडकडाट । वनगर्जना गडगडाट ।
 गंगादिसरितांचे संघाट । महापूर माजले ॥ १९८ ॥
 अठराभार वनस्पती । अंकुरवसनें वेढिली जगती ।
 फळशाका धान्यसंपत्ति । पृथ्वी पिके जगाते ॥ १९९ ॥

मुक्केश्वराला सृष्टिसौंदर्याची मनःपूर्वक आवड असून वनें, उपवनें,

वृक्षवल्ली, पशुपक्षी यांचे रम्य देखावे त्याच्या प्रतिभेला उत्तेजवीत असा-
वेत असे जागजागच्या वर्णनांवरून दिसते. वर्णनौघांत वनोपवनांचा संबंध
आला कीं चार दोन सुरस ओव्या बोलल्याशिवाय त्याला राहवतच नाही.
' गगनचुंबित तरुवर । माजी तुंबळ सरितापूर ' हे यायचे. ' पीयूषातुल्य
शीतळोदके । अक्षोभ तडागे अनेके ' त्याला दृष्टिसमोर दिसायचेच. मुक्तेश्वराला
अरण्य म्हटले कीं ' नाना वने नाना द्रुम । नाना सरितांचे संगम ।
नाना श्वापदे विहंगम । नानावर्ण भासती ' (वन० १०-३२) ही
सारी सृष्टीची रम्यता त्याच्या दृष्टीसमोर उभी राहते, आणि मौज ही कीं
तो जसा निर्जन वनोपवनांत रमतो तसाच राजेरजवाडे, त्यांचे दरबार,
राष्ट्रांत चाललेल्या उलाढाली यांचींहि वर्णने तो मनापासून सुंदर करितो.
दुष्यन्त, नळ व हरिश्चंद्र यांच्या वर्णनांत व राज्यपद्धतींत मुक्तेश्वराला
उत्कृष्ट राजकारणकौशल्य दाखवितां येते.

समुद्रवासीय नानायवनी । रत्ने वसने अनेकवर्णी ।

विशाळ कांचेच्या रांझणी । सुविचित्र फळाते ॥ (सभा० १२-१७२)

ही ओवी पाहिली कीं, मुक्तेश्वर १९२२ सालीं मुंबईच्या कोटांतून
फिरून गेला होता कीं काय अशी शंका येते !

नगरशृंगार !—बडा पाहुणा बड्यांच्या घरीं आला म्हणजे सारी न-
गरी शृंगारून त्याचा सत्कार कसा होतो याचे वर्णन सुभद्राविवाहानंतर
रामकृष्ण हस्तिनापुरास (दिल्लीस) आले तेव्हां केलेले पहा. (आदि० अ० ४८)

वार्तिक जाणविती गोष्टी । धर्मराजनृपाचे भेटी ।

घेऊनि यादवांच्या कोटी । रामकृष्ण पातले ॥ १ ॥

द्वारकेहानि बळ अचाट । पातले इंद्रप्रस्थानिकट ।

कुंजरभेटींचा बोभाट । जाणवीत धर्माते ॥ २ ॥

सन्मुख धाडोनि माद्रीकुमर । राये शृंगारिले नगर ।

मखरे तोरणे अपार । गुढिया नगरी उभविह्या ॥ ३ ॥

मंडप घातले अपार । अवघे तगटीं झगझगीत थोर ।

दिधलीं विताने विस्तार । अतिसुंदर साजिरे ॥ ४ ॥

श्रीगंध कस्तुरी केशर । शिंपोनि मार्ग केले सुंदर ।

स्थळोस्थळीं कृष्णागर । परिमळधूपे धूपिले ॥ ५ ॥

स्थळोस्थळीं मुक्ताझल्लरी । नानारंगीं रंगकूसरी ।
 चित्रीं चितारिलीं परोपरी । सुशोभित मंदिरें ॥ ६ ॥
 अवधीं घरे शृंगारिलीं । पटपाटावे बांधिली ।
 ध्वजपताका गगनमंडळीं । चित्रविचित्र शोभती ॥ ८ ॥
 उपायनें घेऊनि भेटी । पातल्या पौरांच्या कोटी ।
 अक्षवाणे कनकतार्ती ! वोवाळिती जनवधू ॥ ११ ॥

गोरक्षणकार्यांत पडलेल्या लोकांना गाई व बैल या मुक्या जनावरां-
 विषयीं करुणेनें भरलेला पुढील उतारा पाहून (वन० अ० १) बरे
 वाटेल. शेतकऱ्यापासून बैलाला फार त्रास होतो यामुळे कळवळून काम-
 घेनुनें इंद्राकडे गाऱ्यां नेले व इंद्राने पाऊस पाडून त्या कृश बैलाला
 कुशमुक्त केले एवढीच साधी गोष्ट मूळांत आहे. श्रीधराने हा प्रसंग गाळ-
 ला आहे व मोरोपंताने एकाच आर्येत त्याची बोळवण केली आहे पण
 मुक्तेश्वराने स्वतंत्र बुद्धीनें सर्व वर्णन पदरचें घालून गोघनांच्या कैवाराने
 फार कळवळ्याने लिहिले आहे. गाय इंद्रास म्हणते:—

माझे पुत्र वृषभ सकळ । कष्ट भोगिती सर्वकाळ ।
 दुःख देखोनि तळमळ । मज अपार वाटतसे ॥ १२० ॥
 नांगर, शकट, रथ, गोणिया । धान्यमळणीं तेलघाणिया ।
 पाठीं बहुभार वाहोनियां । अहोरात्र शिणताती ॥ १२१ ॥
 दगडमाती काष्ठभार । सदा मारिती निष्ठुर ।
 गाळीप्रदाने अपार । कष्ट करितां वोपिती ॥ १२२ ॥
 शीत उष्ण पर्जन्य वात । निराश्रये सर्व साहत ।
 भुके तृणोदक नेदित । उपेक्षिती निर्दय ॥ १२३ ॥
 वत्से बंधनीं तळमळती । भुकेल्या आकोशे बोभाती ।
 घेनुकांसेहूनि काढिती । पय प्राशितां मातेचें ! ॥ १२४ ॥

बैल नांगराला लावतात, शकटे म्ह० माल वाहून नेणाऱ्या गाळ्यांला
 चुंपतात, रथांला म्ह० युद्धोपयोगी सामान नेण्याचे कामीं योजतात,
 धान्याच्या गोण्या त्यांच्या पाठीवर घालून नेतात, शेतांत धान्यमळणीच्या
 कामीं किंवा तेलाचे घाणे ओढण्याचे कामीं त्यांचा उपयोग करितात, या-
 प्रमाणे बैलांना अहोरात्र राबवून हे कठोर लोक बैलांचे उपकार स्मरण्याचे

तर दूरच—पण त्यांना कठोरपणे दगडमातीकांठ्या यांनीं मारून वर वेढ्यावांकड्या शिव्या देतात ! लहान वत्सांना दुधाच्या लोभाने हे पोटमर ' मातेचें पयही पिऊं देत नाहीत ! ' कामधेनूची ही तक्रार ऐकून इंद्राने सहानुभूति दाखविली व " सर्वच बैलांना असे दुःख देणारे कूरात्मे भेटतात असे कांहीं नाही; बैलांतही इतर प्राण्यांप्रमाणे कांहीं सुखी व कांहीं दुःखी आहेत, दीनदुर्बळांसाठीं इतके कासावीस न होतां सभाग्य सुखी बैलांकडे पाहून आनंद मानीत जा " असे अधिकाराच्या तोऱ्याने उत्तर केले ! पण कोरड्या सहानुभूती दाखविणाऱ्या त्या सत्ताधीशाचें हें उत्तर ऐकून कामधेनूचें समाधान झालें नाही. शिवाय ती पडली आई. आईचें हृदय किती कोमळ असतें ! तिचा ' सकळांवरी समान स्नेह ' असतो कां कीं, ' मातृस्नेहाभीतरीं । भेदभावना असेना ' . आईला अनेक मुलें असलीं तरी—

त्यांमाजी सात्विकें भाग्यहीने । जें जें दुःख भोगिती दारुणें ।

त्यालागीं मातेचेनि मने । खेद अपार पाविजे ॥ १३१ ॥

कामधेनु महाबुद्धिमती. इंद्राने सर्व प्राण्यांविषयीं भूतदया दाखविण्याचें औदार्य प्रगट केलें, त्याला अनुसरून तिने पुन्हां उत्तर केलें कीं, " सर्वच प्राण्यांत जे जे कोणी उन्मत्तपणाने वागत असतील त्यांच्या तोंडीं दावण घालून त्यांना रस्त्यावर आणणें हें तुमचें काम आहे. बैलांनाही लाजविणारीं माणसे काय कमी आहेत? स्वेच्छ भक्षून काम व मद यामुळे बोकाळणारे व दुर्बळांना बडविणारे जे असतील त्यांना वेदाज्ञेची वेसण घालून विहिताचाराच्या दावणींत बांधून दंडावें असा तुम्हांलाही ब्रह्मदेवाचा हुकूम आहे कीं नाही ? " सुरेंद्र विचारा निरुत्तर झाला. त्याने या स्वटल्यावर अखेरचा निकाल लिहून टाकला:—

" पुत्रांतुल्य पशूते पाळी । त्यालागीं मेघ इच्छिले काळीं ।

पाडुनि पिकवी महीतळीं । तृणधान्य सर्वदा ॥ १३६ ॥

करिती वृषभांचें पीडण । त्यावरी पाडुनि अवर्षण ।

शेतीं न पिके तृण धान्य । नासे प्राण दुर्भिक्षीं ॥ १३७ ॥

स्वचक्र, परचक्र, टोळ, मूषक, । चिकट, तांबरा, आळिक ।

दुग्धश्रवादि अनेक । रोग उठती धान्यातें ॥ १३८ ॥

कष्ट घेउनी सर्वकाळ । न करिती वृषभांचा सांभाळ ।

त्या दोषाचें हें फळ । मी भोगवी तयातें ॥ १३९ ॥
 वत्सा अभ्यास नाही तृणीं । क्षुधित ओढिती कांसेहुनी ।
 तेणें दोषें मी क्षोभोनी । क्षय करी वंशाचा ” ॥ १४० ॥

मुक्तेश्वरासारखा कामधेनूंची फुकट वकीली करणारा असा सकरुण व बुद्धि-
 मान् वकील कोठें सांपडेल ? हा गोरक्षणाचा विषय त्याने थोडक्यांत इतक्या
 उत्कृष्ट रीतीने मांडला आहे कीं वार्डच्या चौडेबुवांना सुद्धां मुक्तेश्वराचे आ-
 मार मानावेसेच वाटेल. आपल्या कवीच्या बुद्धीची व्यापकता, चतुराई व
 मूतदया हे गुण अलौकिक आहेत असे कोण हणणार नाही ? जड सृष्टींत
 आपल्या प्रतिभेने चैतन्य ओतण्याचें सामर्थ्य जसे त्यांत आहे तसे सजीव पण
 खालच्या समजल्या गेलेल्या योनींतल्या जीवसृष्टीविषयीही त्याच्या मनांत
 अनुकंपायुक्त प्रेम आहे हें वरील गोष्टीवरून दिसून येते. मुक्तेश्वराचें बो-
 लणें नेहमीं शास्त्रशुद्ध असतें. त्याच अध्यायांत सूर्याच्या वर्णनप्रसंगीं “ र-
 स शोषी उत्तरायणीं । जळ मोकली दक्षिणायनीं । औषधी पोषी चंद्र-
 किरणीं । हें सामर्थ्य सूर्याचें ॥ ४३ ॥ सूर्यकिरणे होती घन । घनवृष्टी-
 पासाव अन्न । अन्नापासूनि प्रजा जाण । वेदप्रमाण निर्धारिं ॥ ४५ ॥ ”
 या महत्त्वाच्या शास्त्रीय गोष्टी सांगितल्या आहेत.

इंग्रजी काव्यांत घुबडाचें कोणी कोणी वर्णन केलेले आढळते व कांहीं
 अर्वाचीन कवींचा घुबड फार आवडता प्राणी आहे. रात्रीच्या वेळीं ज्या
 झाडावर कावळे बसले असतील त्या झाडावर झडप घालून घुबड कावळे
 मारून जातो. या प्रसंगाचें हुबेहुब वर्णन पहा. (सौप्तिक० अ० १)

प्रगटतां रात्रीचें मंडळ । उलूकभयें काककुळ ।
 न्यग्रोधपादपीं निश्चळ । सहस्रावधी राहिले ॥ ३५ ॥
 करुनि निद्रेसी सख्यत्व । अज्ञानासी विकिलें जीवित्व ।
 आयुष्यमर्यादेचें सत्व । काळ घेवोनी जातसे ॥ ३६ ॥
 त्याचसमयीं उलूक घोर । पातला ज्याचें दीर्घशरीर ।
 मुखें करीत विकृत स्वर । हर्यक्ष, चंचू पिंगळा ॥ ३७ ॥
 आयत ग्रीवा नखें तीक्ष्ण । वेगासी तुळावा सुपर्ण ।
 तेणें वायसांचें सैन्य । बहुत सांडिले मारुनी ॥ ३८ ॥

सती व सुगृहिणी द्रौपदीचें वर्णन [सभा. अ. १४]:—

त्रैलोक्यलावण्याची खाणी । सकळांविषयी कुशळ जनी ।
 इंद्रनीळकीळवर्णी । जे ओतिळी सुढाली ॥ १५९ ॥
 सुवर्णसौंदर्यचंपककळिका । परिमळमल्याचळमल्लिका ।
 लावण्यवर्नीची कनकलतिका । कुचमंडळीं विराजे ॥ १६० ॥
 वेदी(कृश)मध्या दीर्घकेशी । नित्यनूतना गुणैकराशी ।
 पर्वतकन्येहूनि विशेषी । कसा आगळी सुकुमारी ॥ १६१ ॥

ह्या प्रसंगीचे पंतांचे 'शरदुत्पलपत्राक्षी' इ० वर्णनही सरसच आहे.
 हरिश्चंद्राख्यानांत [अ० २] निद्रावर्णन दोनच ओव्यांत अति
 मार्मिकपणे केले आहे:—

अपरदेहीची सृष्टिजननी । मानसविलासराजधानी ।
 नसोनि साचोकार जनी । दावी जैसे मृगांबु ॥ २ ॥
 कीं श्रमसागरीं वडवानळी । मानसवृक्षीं कामनावळी ।
 सुरवाडोनि स्वप्नफळीं । सुखदुःखरसेसीं ॥ ३ ॥

नारदमुनि व विश्वामित्रादि ऋषि यांचीं वर्णनें बहुत ठिकाणीं आलीं
 आहेत तीं अगदीं स्वाभाविक आहेत. येथे एकच ओवी देतो. 'ज्ञान,
 वैराग्य आणि विवेक यांचा पुतळा' असें साधे गद्य आपण बोलूं. कवि-
 वर्य तेच काव्यात्मक भाषेत कसे वर्णितात पहा [हरिश्चंद्रा० अ० १]:—

जे ज्ञानारविंदमकरंदू । वैराग्यवल्लीचा मूलकंदू ।
 विवेकसागरीचा पूर्णदू । तो नारदू पातला ॥ १५ ॥

ह्या एका ओवींत उत्कृष्ट काव्य आहे या एका ओवीवर एक सुंदर
 व्याख्यान होईल. ज्ञानावर अनेक पाकळ्यांच्या कमळाचे रूपक कां केले,
 ज्ञानभोगाचा किंवा ज्ञानानंदाचा रसास्वाद कसा घ्यावा, शनैः शनैः वाढत
 जाणाऱ्या वैराग्यावर वल्लीचे रूपक कसे सपखल बसते व व्यासवाल्मीकि-
 शुकांचे गुरु जे नारद त्यांना वैराग्यवल्लीचा मूलकंद कां म्हटले, तसेच
 सागर व चंद्र यांच्या अन्योन्यसंबंधांत कवीला विवेकाची स्फूर्ति कशी झाली
 याचे वाचकांनी स्वतःच मनन करावे व नारदांचा दर्शनानंद भोगावा.

वनाचीं वर्णनें आपण पाहिलीं; आतां उपवन, किंवा उद्यान यांच्या
 वर्णनाचे एक स्थळ दाखवितो. हरिश्चंद्र विश्वामित्राच्या आश्रमांत आला
 तो तेथील 'वनश्रीशोभा पहातच राहिला':—

वनश्री वर्णावी कवणें ? । उपमे नंदनवन उणें ।
 नानावृक्षां फळें सुमने । रससुवासें दाटलीं ॥ १०६ ॥
 कर्पूरकदळी नारीकेळीं । चूतवृक्ष लवले फळीं ।
 कंटकी फळांची नव्हाळी । लागलीं मूळीं असंख्य ॥ १०८ ॥
 द्राक्षीमंडपातळीं दाट । धांवती अमृतरसाचे पाट ।
 फणसफळें त्यागूनि देठ । दाविती वाट सिंधूची ॥ १०९ ॥
 जाई जुई चंपक मालती । बकुळ मोगरे कांचन शेवती ।
 केतकविने मघमविती । पराग क्षिती सुगंधें ॥ ११० ॥
 अनेक वृक्षांचिया जाती । माजी पशुपक्षी क्रीडती ।
 कनककल्हारीं शोभती । पूर्ण जीवनीं तडाग ॥ ११३ ॥

अशा वनश्रीचीं वर्णनें गोवे प्रांतांतिल किंवा हिमाचलाकडील कित्येक
 अवर्णनीय स्थळें पाहून मला यथार्थ वाटूं लागलीं ! अशा एखाद्या वाटिकेत
 सर्व मृतांतरात्मा असा एखादा महात्मा जर वास करीत असला तर त्याच्या
 रूपप्रभावानें ' व्याघ्र वेनु एके स्थानीं । एकमेकां चाटिती ' हा दिव्य
 प्रसंग पाहतां येणें अशक्य नाहीं. ' नकुळ सर्प क्रीडती सुखें । मार्जारी—
 स्तना लागती मूषके । सिंह करिण कौतुकें । वनामाजी विचरती. ' चित्त-
 शुद्ध पुरुषाला व्याघ्रसर्प खात नाहींत हा तुकोबांना भंडारा डोंगरावर
 अनुभव आला होता. अंगांवर सर्प चालून व चढून येत असतांना त्यांशीं
 पुष्पमाळांप्रमाणें खेळणारा एक पुण्यपुरुष मी पाहिला आहे ! असो.—

मोक्षसिंहासनाची पायरी । प्रथम, नाम अयोध्यापुरी ।

धर्मस्वरूप जीमाझारी । राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १-५ ॥

असा धर्मशील राजा स्वप्रांत दान केलेले राज्य विश्वामित्रास देऊन टाकून
 सखीक नगरीबाहेर चालला असतांना त्याच्या नगरींतले प्रजाजनच काय पण
 पशुपक्षीही कसे शोकाकुल झाले याचें हृदयभेदी वर्णन (हरि० अ० २) पहाः—

राजा अवलोकीं सदनकडे । पशुपक्षी तितुका रडे ।

आहार विसरोनि तोंडें । शब्द करूं लागले ॥ ७३ ॥

वाजी वारण उष्टरे । पयोधरपशूंचीं खिल्लारें ।

शिकारी श्वापदे महाक्रूरें । तींही गहिंवरे दाटलीं ॥ ७४ ॥

कनकपंजरीं सारिका रावे । हंस तित्तिर मयूर लावे ।

त्यांतें सोडोनि म्हणे ' जावें । निजस्थाना आपुलिया ' ॥ ७५ ॥
तया सोडितां गगनोदरीं । पक्षी बोलती मंजुळस्वरीं ।

' आम्हां निरवूनी कवणा करीं । केउता जासी स्नेहाळा !' ॥ ७६ ॥
चित्रशाळेचीं निर्जीव लेपें । गहिंवरे बोलती विलापें ।

' आम्हां सांडोनि कवणापें । स्त्रीकारिसी प्रवासा ? ' ॥ ७७ ॥

या वर्णनप्रकाराला साहित्यशास्त्रज्ञ ' अतिशयोक्ति ' म्हणतात, इंग्रजीत याला Pathetic Fallacy म्हणतात; पण हरिश्चंद्रासारख्या निष्पाप व प्रेमार्द्र अंतःकरणाची ओळख सजीव सृष्टीला व कांहीं अंशाने निर्जीव सृष्टीलाही कशी पटते याचें हें उदात्त उदाहरण विचार करण्यासारखें आहे सर्व सृष्टि सचेतन आहे हा वेदशास्त्राचा सिद्धांत—अलीकडच्या प्रो. बोस यांनीही विद्वानांस पटविलेला सिद्धांत—आचरणांत आला तर सजीव व निर्जीव हा कृत्रिमभेद जाऊन आपल्या अंतःकरणाचा ध्वनिच सर्व विश्वांत प्रतिध्वनि उत्पन्न करूं शकतो असा अनुभव होणे काय अशक्य कोटीतले आहे ? हरिश्चंद्राचा सत्वधीरपणा पाहून छलक विश्वा-मित्रालाही वाटलें कीं:—

आतां याची कायावाहिनी । भरुनि चाले सत्वजीवनी ।

नाना विघ्नगिरी भंगूनी । कैवल्यसागरीं मिळेल ॥ २-११७ ॥

यांतील काया=नदी, सत्व=पाणी, विघ्ने=पर्वत व मोक्ष=सागर हें रूपक किती बहारीचें आहे व आंतील अर्थ तर त्याहून किती मनमोहक आहे हें रसज्ञ जाणतीलच.

जरेने खंगलेल्या क्षुधापीडित वृद्धब्राह्मणाचें चित्र पहा:—

ज्वरे करुनि व्यापिली वपू । तेणें कंधरा प्राप्त कंपू ।

संहनन लवोनि झाला चापू । आला खोकत टेंकीत ॥ २-१०१ ॥

उदरपृष्ठीची घडी । करुनि चरणांची वेंगडी ।

झोक सावरितां दंडीं । शब्द तोंडीं न बोलवे ॥ ४-७२ ॥

याहून अधिक हुबेहुब शब्दचित्र कोण काढूं शकेल ? मुक्तेश्वराची शब्दचित्रे अपार सुंदर आहेत, आणि मौज ही कीं इतक्या विविध प्रकारचीं शब्दचित्रे त्यानें इतकीं बेमालूम काढलीं आहेत कीं समर्थानीं म्हटल्याप्रमाणें तो खरोखरीच ' शब्दसृष्टीचा ईश्वर ' आहे असें म्हणावें

लागते. अगदीं हुवेहुब मनोरम शब्दचित्रे रेखाटण्याचें कार्मी मुक्तेश्वराची बरोबरी करणारा महाकवि पृथ्वीच्या वाङ्मयांत सुद्धा विरळच सांपडेल.

१५ वर्णनशैली.

२५ येथवर जें विवरण केले व प्रसंगोपात्त अवतरणेही दाखल केलीं त्या-वरून मुक्तेश्वराच्या वर्णनशैलीची व भाषाशैलीची वाचकांस कल्पना आलीच असेल, तथापि सिंहावलोकनानें या विषयाची पुन्हा एकवार छाननी करूं.

(१) मुक्तेश्वराची कविता प्रासादिक आहे याविषयीं शंका नाहीं. समर्थींनीं धीटकवि, पाठकवि, व धीटपाठकवि असे गौण कवींचे तीन प्रकार सांगितले असून जातिवंत कवि प्रासादिक असतात असें म्हटले आहे. इतर कलाप्रमाणें काव्यकलाही श्रमसाध्य आहे, पण काव्यांत प्रसाद नसेल तर तें चिरकाल टिकत नाहीं. व्युत्पत्तीच्या जोरावर जी ग्रंथरचना होते तिचा लोकांच्या अंतःकरणावर परिणाम होत नाहीं व ती दीर्घकाळ टिकतही नाहीं. प्रसाद ही ईश्वरी देणगी आहे; हा सत्यनिष्ठ, सच्छील, पवित्र व अकृत्रिम अशा मानवावर होणारा ईश्वराचा थोर अनुग्रह आहे. जगांतले महाकवि प्रासादिक आहेत व म्हणूनच त्यांच्या कवितेची जनतेवर छाप बसली आहे. महाकवि जन्मावा लागतो, तो बनवून बनत नाहीं. त्याच्या अंगीं काव्यशक्ति उपजत असते. विद्वत्ता, देशाटण, समागम यांनीं त्या शक्तीचा विकास होईल पण मूळांत नसल्यास ती उत्पन्न होणार नाहीं. मुक्तेश्वराच्या अंगीं ही काव्यशक्ति निसर्गतः होती व परिस्थितीनें त्या शक्तीचा प्रादुर्भव झाला. मुक्तेश्वराची भगवद्भक्ति, त्याची न्यायनीतिप्रियता, आणि उन्नतत्व सौंदर्य व पावित्र्य याविषयींची त्याची नैसर्गिक प्रीति या गोष्टी प्रसादाच्याच द्योतक आहेत. त्याची कविता प्रासादिक आहे हें कोणासही तिचा थोडासा समागम होतांच कळून येतें.

(२) मुक्तेश्वराची प्रतिभा उज्ज्वल होती व ती त्याच्या काव्यांत सर्वत्र दृग्गोचर होते. अत्युत्कृष्ट रूपकें, समर्पक दृष्टांत, सहज सुचलेल्या उपमा, या गोष्टी त्याच्या कवितेंत पदोपदीं सहज स्फुरलेल्या दिसतात. त्याच्या वर्णनशैलीचा हा मोठा गुण होय. पण हीं रूपकें दृष्टांत व

उपमा ज्यामुळे स्फुरत जातात, सामान्य दृष्टीला सहसा न दिसणारे गूढ प्रमेय ज्यामुळे सहज उकलत जाते व उकलतां, उकलतां वाणींत प्रसादाचा रंग भरत जातो तो गुण म्हणजे प्रतिभा होय. मुक्तेश्वराची प्रतिभा फार प्रभावशाली होती. प्रतिभा ही देखणी शक्ति आहे! कवीची वनोपवनांचीं वर्णने प्रतिभेशिवाय इतकीं रमणीय उतरलीं नसतीं. ज्या देखाव्यांचे, मनुष्यस्वभावांचे, प्रसंगांचे, स्थळांचे वर्णन करायचे असते त्यांशीं तन्मय होऊन जाणे व श्रोत्यांचीही तशी तन्मयता करणे हे प्रसाद व प्रतिभा ह्या दोन दिव्य शक्ति ज्याच्यांत नैसर्गिक आहेत त्यालाच सहजसुलभ आहे. मुक्तेश्वर प्रतिभावान् व प्रसादिक महाकवि होता ही गोष्ट त्याचे भारत वाचतां वाचतां कोणाच्याही मनाला तात्काळ पटते.

(३) तिसरा गुण त्याच्या भाषेसंबंधाचा. हा वरील दोन गुणांच्या मानाने गौण आहे, तथापि अर्थ व वाणी यांचा नित्यसंबंध घ्यानांत आणतां भाषेचेही महत्त्व कमी नाही. भाषा अर्थवाहक असणे ही गोष्ट सामान्य नाही. मुक्तेश्वराच्या मराठीचा अस्सलपणा हा त्याच्या लेखनशैलीचा तिसरा मोठा सद्गुण आहे. जेथे अस्सल शब्द लोकभाषेत रूढ आहे, तेथे तोच शब्द नेमका पडणे याला भाषेचा अस्सलपणा म्हणतात. हा अस्सलपणा जे कोणी लोकांत मिसळतात, व लोकांच्या आचारविचारांशीं एकरूप असतात त्यांनाच साधतो. मराठीभाषेचा अस्सलपणा ज्ञानेश्वरींत आहे, नाथांच्या ग्रंथांत आहे, समर्थांच्या वाणींत आहे, नामदेवतुकोबांच्या अभंगांत आहे, लावण्यांत व पोवाड्यांत आहे. हा अस्सलपणा मुक्तेश्वराच्या भाषेत आहे, तसा व तितका तो मोरोपंतांत नाही, अर्वाचीन गद्यलेखकांत नाही—निबंधमालेत नाही व गीतारहस्यांत नाही. मुक्तेश्वररामदासांच्या मराठी भाषेचा अस्सलपणा पुष्कळ प्राचीन व बहुतेक अर्वाचीन कवींच्या व गद्यलेखकांच्या ग्रंथांत नाही. मराठी गद्याची भाषा बनत आहे, वाढत आहे व विष्णुशास्त्री-टिळकप्रभृति गद्यग्रंथकारांचे प्रयत्न थोर आहेत यांत शंका नाही अर्वाचीन राजकारणाची टिळकांनीं थोडी नवीन भाषा बनवून मराठी वाङ्मय समृद्ध केले आहे. जे शास्त्रीपंडित किंवा कवि पंचमहाकाव्ये किंवा साहित्यशास्त्र व छंदशास्त्र घेऊन नुस्तीं पोथ्यांचीं पाने उलथीत एकलकोडेपणांत काळ घालवितात त्यांना लोकभाषेचा अस्सलपणा माहीत नसतो; तसेंच

जे पंडित इंग्रजी वगैरे पाश्चात्य भाषांच्या वाङ्मयव्यवहारांत आयुष्य घालवि-
तात, ज्यांना इंग्रजी वाक्यरचनेनेच विचार करायची संवय झालेली असते,
ज्यांचे लेख व व्याख्याने पुण्यामुंबईसारख्या अर्वाचीन सुधारणेने डवर-
लेल्या शहरांत अर्धवट शिकलेल्या लोकांसाठीच होत असतात त्यांना
अस्सल मराठीची ओळख नसते. त्यांची भाषा पढिक व धेडगुजरी
असते. अस्सल मराठी भाषा इंग्रजीचा गंध नसलेल्या जुन्या वळणाच्या
बायकांत अजून थोडीफार जिवंत आहे, पण तसल्या बायकांचा
व्याप फार कर्मा म्हणून त्यांचा राष्ट्राच्या ग्रंथसंपत्तीवर फारसा परिणाम
होत नाही. इंग्रजी किंवा संस्कृत भाषेचा अडचणीच्या वेळीं आश्रय करून
मराठी गद्यपद्यलेखक व वक्ते वेळ मारून नेत असतात; पण तुकारामरामदास-
मुक्तेश्वरांच्या अस्सल मराठीची त्यांना ओळख नसते. असो. हा विषय
येथे असाच सुचवून सोडून देतो. मुक्तेश्वरांच्या मराठीचा अस्सलपणा हा
त्याच्या लेखनशैलीचा तिसरा प्रधानगुण आहे.

(४) मुक्तेश्वरांच्या कवितेत रूपकांची गर्दी असते व त्यांचीं रूपकेही
सर्वांगपरिपूर्ण असतात. ज्ञानेश्वराप्रमाणेच मुक्तेश्वर पूर्ण रूपके योजण्यांत
कुशल आहे. उत्तमांतले उत्तम रूपक कोणास पाहिजे असेल तर ते
ज्ञानेश्वरीच्या १६ व्या अध्यायाच्या मंगलाचरणांत (ओवी १ ते १६)
पहावे. असेच दुसरे सुंदर रूपक मुक्तेश्वरांच्या ' उठि रे गोपाळा ! उघडी
स्वरूपलोचना ' ह्या भूपाळींत पहावे. मुक्तेश्वरी रूपकांची उदाहरणे या
पुस्तकांत घेतलेल्या अवतरणांतही पुष्कळ येऊन गेलीं आहेत.

(१) संसारगजकेसरी श्रीकृष्ण जरासंधास (सभा अ० ७) म्हणतात:—

सरला सुकृताचा तंतु । आयुष्यतेला झाला अंतु ।
माझिये हस्ती व्यजनवातु । भीमरूपे उदला ॥ ३ ॥
तो झडपतां सत्वरगती । प्राणदीपक पंचज्योती ॥ ४ ॥
मालवोनि पडेल क्षिती । गात्रपात्र पालथे ॥ ४ ॥

(२) हरिश्चंद्राचे वर्णन पहा (सभा० अ० ५):—

हरिश्चंद्र नरकेसरी । एकरथी पृथ्वीवरी ।
भूपकुंजर कोटीवरी । विभांडूनि प्रतापे ॥ १६ ॥
मदगर्वाची कुंभस्थळे । भेदूनि संपदा—मुक्ताफळे ।

विखुरली तीं ब्राह्मणकुळें । अपार नेतां भागलीं ॥ १७ ॥
 नरव्याघ्रे आपुले अंगे । त्रासूनि मुपाळें कस्तुरीमृगें ।
 कीर्तिकस्तूरी भरलीं वेगें । या ब्रह्मांडकरंडीं ॥ १८ ॥

(३) नळाच्या सुराज्याचें वर्णन पहा:—

धरामंडळीं प्रतापतरणी । प्रसन्नवदना प्रजानलिनी ।
 धर्मसंपदा हीं दोन्हीं । चक्रवाके एकत्र ! ॥
 दारिद्र्यदोषाची हो राती । नाहींच केली सर्व जगती ।
 दुर्जनतारकांची वस्ती । पाहतां कोठेही दिसेना ॥
 पाषंडउलूकांचे धुंगाट । नाही कुतर्कतस्करवाट ।
 हंसकोकिल साधु श्रेष्ठ । विष्णुस्मरणे गुंजती ॥
 वसुधा पाळिली बहुतकाळ । कीर्तीने भरला ब्रह्मगोळ ।
 पुण्यश्लोक राजा नळ । स्मरणे अर्धे नासती ॥

(५) मुक्तेश्वराचीं रूपके बहारीचीं असतातच, पण प्रसंगी उपमा-
 दृष्टांतांचिही गर्दी उसळून देण्याच्या कामी त्याचा हातखंडा आहे. याचें
 एकच उदाहरण देतो. कौरवांनीं कपटप्रयोगानें पांडवांस जाळून टाक-
 ण्यासाठीं लाक्षागृह तयार केलें व तेथें त्यांस गौरवानें नेलें. त्या गृहाची
 रचना पाहून अज्ञजनांनीं दुर्योधनादिकांची वाहवा केली, पण कवि
 म्हणतो (आदि० अ० ३५):—

दांभिकजनांचा पसारा । आदर उपजवी नारीनरां ।
 अंतरीं दोषांचा थारा । तें एक जाणे ईश्वर ॥ १२८ ॥
 जेवीं मैदाचा पवित्राचार । प्रगट दिसे अतिसुंदर ।
 कीं वेश्येचा मुखशृंगार । भुली पाडी कामिका ॥ १२९ ॥
 बचनागाची कांडी गुळगुळी । सर्पाआंगीची मवाळी ।
 खदिरांगाराची सोज्ज्वळी । रत्नमाळा आभासे ॥ १३० ॥
 व्याघ्र दयाशीळ लोकीं । धेनु कुरवाळी निजनखीं ।
 फणार्गीं वाहूनि उदकीं । सर्प खेळवी बेडुकां ॥ १३१ ॥
 संवचोराची निर्लोभ सेवा । जाणतां विश्वास नुपजवी जीवां ।
 तेवीं तें गृह देखोनि पांडवां । गोड न वाटे मानसीं ॥ १३२ ॥

(६) मुक्तेश्वर सृष्टिसौंदर्याचा भोक्ता होता व त्याची सृष्टिवर्णन करण्याची

मनोहर शैली आपण यापूर्वी पाहिलीच आहे. लोककल्याणकर्ता राजा, सु-राज्य, सुंदर स्त्री, ब्रम्हर्षि, वने, उद्याने, घुबड, रात्र, प्रभात, निद्रा, कुस्त्या, मृगया, भोजनप्रकार, वस्त्रोपवस्त्रे इ० वर्णने अतीव रम्य आहेत. राजकारणी उपदेश, आपत्काळीं धैर्य, सामान्य नीति यासंबंधाचे त्याचे उदात्त विचार डोळ्यांपुढे नित्य ठेवण्यासारखे आहेत व ते पुढील एका प्रकरणीं एकत्र केलेले आढळतील. शृंगाररसाचे क्वचित् स्पष्ट उद्गार त्याचे तोंडून निघालेच तर ते नेहमीं विवेकवैराग्याच्या लगामीं लावलेले असल्यामुळे व त्याच्या एकंदर कथानकांचे घोरण नीतिधर्माचा विजय ठसठशीतपणे श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवावयाचे असल्यामुळे त्यांत फाजीलपणा विलकूल नाही. मुक्तेश्वराला ढोंगाची चीड फार असे म्हणून त्याच्या वेळीं खोट्या गुरूंचे प्रस्थ माजत चालले होते व स्त्रिया नेणतेपणाने त्यांच्या नादीं लागत या गोष्टीचाही त्यानें इनकार केला आहे. असो. असा प्रतिभाशाली व धर्मनीतीचा पुरस्कर्ता महाकवि महाराष्ट्रमाषेस लाभला हे आपले आग्र्य होय असे म्हणून हे मुक्तेश्वरी भारताचे निरीक्षण येथेच संपावितो.

रामायण व स्फुट प्रकरणे.

१ मुक्तेश्वरी भारताचा सर्व बाजूनीं विचार केला, व त्याचे अंतः-स्वरूपही आपण पाहिले; आतां मुक्तेश्वराच्या इतर कवितेचा थोडा विचार करूं. बाकीच्या कवितेत त्याचे रामायण संपूर्ण आहे. 'संक्षेपरामायण नाम याते । संक्षेपता ये श्रवणीं भवाते ' (४६६) याप्रमाणे कवीनेच याला संक्षेपरामायण हें नांव दिल्याचे स्पष्ट आहे. हें रामायण कवीने भारता-पूर्वी व आपल्या तारुण्यांत काव्यनाटकादि ललितवाङ्मयाचे संस्कार बुद्धी-वर ताजे असतांनाच लिहिलेले दिसते. हें रामायण विविध छंदांत लिहिलेले आहे, हाच याचा विशेष आहे. मुक्तेश्वराच्या पूर्वी विविधगणवृत्तांतले श्लोक फार करून कोणी लिहिले नाहीत. आज मराठी भाषेत ज्यांची श्लोक-बद्ध रचना प्रसिद्ध आहे ते सारे कवि मुक्तेश्वराच्या मागूनचे आहेत. राम-दास, वामनपंडित व मोरोपंत यांची श्लोकबद्धरचना मुक्तेश्वराच्या मागूनची आहे. समर्थांचे मनाचे श्लोक सुप्रसिद्ध आहेत. त्यांची घाटणी लोकप्रिय झालेली आहे. वामनी श्लोकांची माधुरी व सुश्लिष्टता सर्वजनमान्य आहे. मोरोपंताच्या १०८ रामायणांपैकी बहुतेक रामायणांत अनेक प्रकारच्या श्लोकांची केलेली रचना अत्यंत निर्दुष्ट असून त्याचे श्लोक रसभरित आहेत. मुक्तेश्वराला श्लोकबद्धरचना नीट साधलेली नाही व त्याचे रामायणही विशेष सरस उतरले नाही. मोरोपंताची बहुतेक रामायणे मुक्तेश्वरी रामायणापेक्षां सरस आहेत, तथापि भाषेचा साधेपणा व शुद्ध मराठी वळण हे मुक्तेश्वराचे गुण त्याच्या रामायणांतही दृष्टीस पडतात. मुक्तेश्वराला वीररस चांगला साधतो व त्याचे सुंदरकांड व युद्धकांड या दोन कांडांतले श्लोक समर्थांच्या या दोन कांडांतल्या श्लोकांशीं ताडून पाहण्यासारखे आहेत. एकनाथ व मुक्तेश्वर या दोन मराठी कवींची कविता समर्थांच्या पाहण्यांत आली असावी असे मानण्यास आधार सांपडतो. विविधगणवृत्तांत प्रथम रचना करण्याचा मान मुक्तेश्वरास मिळाला नाही तरी तो या प्रकारची रचना करणाऱ्या पहिल्या पंचकडींतच आला पाहिजे.

रामदासवामनमोरोपंतांचे श्लोक अधिक सरस, निर्दुष्ट व लोकप्रिय असले तरी ही प्रवृत्ति त्यांच्यापूर्वी मुक्तेश्वराने पाडली ही गोष्ट नजरेपुढून जाऊं देऊं नये. त्यांच्या भारतरचनेचा काळ शके १५४०-५० हा आपण ठरविला आहे. त्यापूर्वी म्ह० शके १५२५।३०च्या सुमारास म्ह० समर्थांच्या जन्मकाळापूर्वी मुक्तेश्वराचे रामायण झालेले असावे. असो. त्यांच्या रामायणाच्या मंगलाचरणांत पुढील सुंदर श्लोक आला आहे.

रघुकुलतिलकाचें नाम वाचे वसो दे
विषयरतिसुखाचा काम जीवीं नसो दे ।
मग तुज नलगे ती मुक्तिचिंता कराया
परमगति विमुक्ती आप लागे वराया ॥ ५ ॥

परशुरामरामाच्या कलहांत पुढील श्लोक मौजेचा आलेला आहे:—

(परशु०) ' परम अधम तूं रे ! क्षत्रियांमाजि रामा ! '
(राम) ' भृगुपति ! तव कर्म सांगती ब्रह्मकर्मा ! '
(परशु०) ' अनुचित कृत नष्टा ! मारिली मार झुंजीं '
(राम) ' शिव शिव ! परि नेहे ताटिका माय माझी ! '

(बाल० ११६)

परशुरामाने काढलेल्या वमाविर रामाने खोचदार उत्तर दिले आहे ! भरतमातुलगृहाहून परत आल्यावर त्याचा व कैकेयीचा झालेला संवाद (८३-८५) मूळ हनुमन्नाटकांतील एका श्लोकावरून घेतला आहे, ह्या श्लोकाचे पंतांनी केलेले भाषांतर अधिक सरस आहे (मो० च० पृ० ३७). मुखीं शब्द एकू, करीं बाण एकू । जर्गी पत्नि एकू, व्रते काम एकू । प्रतापी महीमंडळीं राम एकू । ह्यणे सोडिजेना कधीं नेम एकू ॥ ११६ ॥

या मुक्तेश्वरी श्लोकावर (अयोध्या०) मनाच्या श्लोकांतील समर्थांचा श्लोक:—
मजाया जनीं पाहतां राम एकू । करीं बाण एकू मुखीं शब्द एकू ।
क्रिया पाहतां उद्धरी सर्व लोकू । धरा जानकीनायकाचा विवेकू ॥ १३१ ॥

वामनाने पुढे जी यमकानुप्रासरचना इतकी लोकप्रिय केली तिचा उगम मुक्तेश्वरी श्लोकांत दिसतो:—

गजगती जगतीवरि चामके । मलमती लपती पतिसामुके ।
कपटणी नटणी वधु पातकी । रघुपती कुमती मन पारखी ॥

उदारा कुदारा त्यजी रामदारा । झणी मानिसी हे सुधेची सुधारा ।

भरे काळजी कल्पितां काळधारा । मणी भूषणीं सर्पिणीचा उबारा ॥

पहिला श्लोक अरण्यकांडांतला व दुसरा युद्धकांडांतला आहे.

युद्धकांडांत मुक्तेश्वराच्या वाणींतही खणखणाट भरला आहे, पण त्याची उदाहरणे देण्यास स्थलावकाश नाही. आतां स्फुट प्रकरणांकडे वळू.

२ स्फुट म्हणून जीं प्रकरणे स्वतंत्र छापलीं आहेत तीं खरोखरीच स्फुट आहेत कां भारतभागवतांतलीं असून कवीने वेळोवेळीं स्वतंत्र लिहून ठेवलेलीं आहेत हे सांगतां येणे आज कठिण आहे. या स्फुटांपैकीं १ मूर्खाचीं लक्षणे २ शुकरंभासंवाद व ३ हरिश्चंद्राख्यान हीं तीनच विचार करण्यासारखीं आहेत. भारताच्या उद्योगपर्वीतील अ० ३३ मध्ये जीं मूर्खाचीं लक्षणे सांगितलीं आहेत त्यावरूनच मुक्तेश्वरांस व रामदासांस हीं सुचलेलीं आहेत. मूळांत हीं मूर्खलक्षणे थोडीच दिलीं आहेत, पण मुक्तेश्वर व समर्थ यांनीं लोकव्यवहारनिरीक्षणाने तीं पुष्कळ वाढवून सांगितलीं आहेत व तीं परस्पर व मूळाशीं ताडून पाहण्यासारखीं आहेत. मुक्तेश्वराच्या मूर्खलक्षणाचा नमुना पहा :—

अर्थ लोभियाचे घरीं । पुस्तके ठेवी पांडिताचे घरीं ।

स्त्री ठेवी जारशेजारी । तो एक मूर्ख जाणावा ॥ २३ ॥

पांक्तिभेद करूनि कदन्न वाढी । आपण एकला मिष्टान्न झोडी ।

‘ मज न साहे ’ हे संपादी प्रौढी । तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ५१ ॥

पुढे स्तुति मागे निंदा । स्वल्पअपराधे चढे क्रोधा ।

समयीं जो न मिळे संवादा । तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ५४ ॥

उत्तरवयीं करी लग्न । जो जीविकेवीण बांधी सदन ।

प्राणत्यागीं न वेचीं धन । तो एक मूर्ख जाणावा ॥ ८९ ॥

संन्यासी आणि सालंबी । गृहस्थ आणि निरालंबी ।

सत्यशील आणि दंभी । हे तिघे मूर्ख जाणावे ॥ १०७ ॥

मूर्ख लक्षणे अपार आहेत, तीं कोठवर सांगावीं ? मुक्तेश्वराची भगवद्गीता छापली आहे पण ती त्याची आहे किंवा नाही याविषयी मला तरी संशय वाटतो. ती अत्यंत नीरस आहे. तिला नाही मंगलाचरण, नाही

तिच्यांत कांहीं अर्थ ना अलंकार ना रस ! असली रचना मुक्तेश्वराची नसावी असेच वाटते. शुकंभासंवाद हें प्रकरण सुंदर आहे. त्यांत शृंगार आहे, जुगुप्सा म्ह० विषयनिंदा उर्फ वैराग्य आहे, शुद्ध परमार्थही आहे. शृंगाराचा उठावही रंभेच्या भाषणांत चांगला साधला आहे, पण शुकाच्या उत्तरानें तो शृंगारभाव मोडून वैराग्याचाच बोध होतो अशी या प्रकरणाची मांड झाली आहे. सुशील सासूच्या नजरेखाली नांदणाऱ्या कुलवंत सुनेच्या शृंगारासारखा या प्रकरणांतील शृंगार आहे; म्हणजे प्रकरण वाचतांना शृंगाररसाचा उद्धोध होतो पण तो लगेच वैराग्याच्या उठावणींत लय पावतो व याच कारणामुळे प्रस्तुत प्रकरण कोणीही पाहण्यासारखें प्रौढ झाले आहे.

‘ विष्टामूत्राचें भाजन ’ अशा स्त्रीदेहाची निंदा करितांनाः—

स्त्रीच्या देहीं दोषदृष्टी । देखिजे जैसे विवेकनिष्ठी ।

तैसेच आत्मदेहानिकर्ती । विचारवंते पाहिजे ॥ ३६४ ॥

असे सुचविण्यास आपला उदारमनस्क कवि विस्तरला नाहीं. वेश्येच्या देहाचें वर्णन व विनियोग (४११-४२४) वाचून हाडाची वेश्याही आपल्या निंद्यकर्मावद्दल अनुताप पावेल. शुकानें स्वात्मसुखाचें जें अनुपम वर्णन (३२४-३५८) केले आहे तें मात्र सर्व अवश्य वाचोवेंः—

स्वगतभेदातीत म्हणिजे । ब्रह्मी ब्रह्मत्व विसरिजे ।

जैसे सैधव सिंधु होईजे । वेगळेपणें नुरोनी ॥ ३२७ ॥

तो नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त । सत्यस्वभाव निर्गुणवंत ।

निरावेव सर्वगत । निष्कळंक स्वरूप ॥ ३२८ ॥

निरामय मायातीत । सर्वकल्पनाव्यतिरिक्त ।

तया अंतरीं अनंत । सुखसंवाद साधका ॥ ३३० ॥

तया सुखासी नाहीं अंत । यालागीं बोलिजे अनंत ।

ज्याचा अळुमाळ स्पर्शतां वात । संसारभाव विसरिजे ॥ ३३१ ॥

ज्या सुखाचेनि स्वानंदें । विषय भोगाचीं आस्पदें ।

सर्वमौमादि महेंद्रपदें । विरस मानिलीं विरक्तीं ॥ ३३२ ॥

पृथुपुरूरवायुधिष्ठिर—। जडभरतादि नृपवर ।

राज्य सोडूनि अपार । गेले वना वीतरागें ॥ ३३३ ॥

ज्या सुखाच्या प्राप्तीलागीं । जाले सर्पव्याघ्रसंगी ।

वैराग्याचे प्रबळ आंगी । इंद्रिये करिती इंधने ॥ ३३४ ॥

महायोगाचे सागर । गोष्पदप्राय मानिती नीर ।

अवघड तपाचे डोंगर । उडोनि मागा सांडिले ॥ ३३५ ॥

ऐशिया सुखाचेनि बोधे । ठावीं नव्हती देहदंढे ।

म्हणोनि आघात प्रल्हादे । न लेखितां साहिले ॥ ३३६ ॥

याच प्रकरणांत दृष्टांतांची गदीं झालेली पाहणे असल्यास ओव्या ३८०-४०० पर्यंत पहाव्यात. मुक्तेश्वराचे हरिश्रंद्राख्यान त्याच्या मताने मूळ भारतवनपर्वातर्गत आहे, पण ते भारताच्या वनपर्वात आज सांपडत नसल्यामुळे स्वतंत्र छापलेले आहे. हे आख्यानही त्याच्या शाकुंतलाख्यान किंवा नलोपाख्यान असल्या उंची आख्यानाच्या तोलाचेच अतिशय मधुर व रसपूर्ण उतरले आहे. यांतील कांहीं अवतरणे पूर्वी येऊन गेली आहेत. महापुरुषांवर संकटे आलीं असतां तो समुद्रासारखे वाढ पोट करून तीं कशीं सोसतो व आपल्या सत्यनिष्ठेच्या जोरावर शेवटीं यश-कीर्ति पावतो हे हरिश्रंद्राच्या कथेवरून सर्वास माहीत आहेच. हरिश्रंद्रकथा ही मार्कंडेयपुराण (अ० ७।८) व देवीभागवत (अ० १७ ते २७) यावरून घेतलेली आहे; तथापि मुक्तेश्वराने संक्षेपविस्तारकुशलता खर्चून कथा फारच मनोरम वर्णिली आहे. मुक्तेश्वराच्या कांहीं पदांत त्याचा निर्भीड स्वभाव चांगला दिसतो. ' सांग पा वैराग्य कोठे रे । सर्व विटंबले पोटे रे ' ह्या पदांत व ' गुरु गुरुपणे गाजे रे । शिष्य शिष्यपणे लाजे रे ' ह्या पदांत लबाड गुरूंचा व नालायख शिष्यांचा त्याने खरपूस समाचार घेतला आहे व ' जीवत्व दवडुनि शिवत्व प्रगटवी । तोचि एक सद्गुरु रांवे रे ' असे सद्गुरूचे लक्षण सांगून ज्ञानेश्वरएकनाथांच्या गुरुशिष्यत्वाचे वर्म ओळखून सत्यमार्गाने उद्धरून जा असा बोध केला आहे.

मुक्तेश्वरनीतिरत्नमाला.

(ह्या ग्रंथांत घेतलेल्या अवतरणांत येऊन गेलेलीं नीतिरत्ने लक्ष्यांत ठेवावींच, पण त्याशिवाय आणखी संस्मरणीय अशीं जीं विचाररत्ने मुक्तेश्वर-कवितार्णवांत आढळलीं तीं पुढे एकत्रित केलीं आहेत. तरुणांच्या नीति-शिक्षणास ह्या रत्नमालेचा फार उपयोग होईल. मनाशीं गुणगुणावयाचा अभ्यास लागला असतां ही माला सहज कंठगत होईल.)

१ तो नारायण नररूपें.

जो ऐश्वर्ये न चढे मदा । दरिद्रे दीनत्व न शिवे कदा ।
निंदी त्याची न करी निंदा । तो नारायण नररूपें ॥ १ ॥
कामक्रोधाच्या भूतसंचारीं । न चळे सुविचारपंचाक्षरी ।
परधनपरस्त्रीपासूनि दूरी । तो नारायण नररूपें ॥ २ ॥

२ मृत्यूची सर्ववशता

अग्ने वितुळलीं निराळीं । नाना बुद्धुद विराले जळीं ।
तैसें अचूक काळानळीं । भस्म झाले असंख्य ॥ ३ ॥

३ चतुर कोण !

वेदशास्त्रींच्या अर्थविचारें । आचार्यांचेनि वाक्यनिर्धारें ।
प्रपंचापासूनि बुद्धि चतुरे । स्वरूपनिष्ठा करावी ॥ ४ ॥
देहेसी विश्व मिथ्या सकळ । जाणेनि, ब्रह्म चिंती निर्मळ ।
तेणें शमेल शोकजाळ । स्वानंदसुख पावसी ॥ ५ ॥

४ हें दुर्लभ तिहीं लोकीं.

विवेकासारिखा जोडणें गुरु । जीवासारिखा मित्र उदारु ।
चित्तासारिखा शिष्य चतुरु । हे दुर्लभ तिहीं लोकीं ॥ ६ ॥
कुलीन सुरूप पतिव्रता । धनिक उदार प्रियबालता ।
सर्वज्ञतेवरी अगर्वता । हे दुर्लभ तिहीं लोकीं ॥ ७ ॥
पुत्र गुणाढ्य पितृभक्त । शास्त्रवेत्ता वैराग्यभरित ।
ब्रह्मज्ञानी शुचिष्मंत । हे दुर्लभ तिहीं लोकीं ॥ ८ ॥

५ तोचि शंकर म्हणों ये.

वनिता मनोरम एकांती । आपण होऊनि पुरुषा प्रार्थी ।
तेथें जो निर्विकल्प चितीं । तोचि शंकर म्हणों ये ॥ ९ ॥
विजनीं भरलीं कनकें पाहे । देखिल्यावरी लोटी पाये ।
ऐसी निर्लोभता आहे । तोचि शंकर म्हणों ये ॥ १० ॥
जया आधीन मन इंद्रियें । न मनी सुखदुःखाचे घाये ।
छळितांहे पर क्रोधा न ये । तोचि शंकर म्हणों ये ॥ ११ ॥

६ परोपकारी पुरुष धन्य होय.

जेणें घडे परोपकार । घडे तोचि गा पवित्राचार ।
परांतें पीडाकारक थोर । तोचि अधर्म जाणिजे ॥ १२ ॥
जिहीं आपुल्या सर्वयत्ने । पराचे क्लेश परिहरणें ।
श्रमोनि पुढिल्या सुख दावणें । तो एक धन्य संसारीं ॥ १३ ॥
प्रेरणा न करितां संकर्षीं । कृपेने अनाथ घाली पोटीं ।
केला उपकार न बोले वोठीं । तो एक धन्य संसारीं ॥ १४ ॥

७ विरोधबीज.

श्रेष्ठ दुर्लभ जो पदार्थ । त्यावरी सकळांचीही आर्त ।
तेथें एकेंचि केलिया स्वार्थ । विरोध उपजे सहजचि ॥ १७ ॥

८ थोरपणाचें लक्षण

करणी करुनियां लपवी । महिमा दुजियाची वाढवी ।
महायशाची तो पदवी । आपेआप पावतू ॥ १६ ॥

९ विवेकीहि चुकतात.

ईश्वरमायेचा बडिवार । कीं पूर्वकर्माचा बलात्कार ।
विवेकवंतही अविचार । राहाटे विचार असतां कीं ॥ १७ ॥
मोहिनीनें छळिला गिरिजावर । मायामृगे श्रीरामचंद्र ।
कीं कपटपाश युधिष्ठिर । ढाळिता झाला आदरें ॥ १८ ॥

१० दारिद्र्य.

दारिद्र्यें जीताचि प्रेत जाण । दारिद्र्यें योग्यता तृणासमान ।
दारिद्र्यें विद्यासमुद्र द्रोण । द्रुपदे छळोनि दवडिला ॥ १९ ॥
दारिद्र्यें उदास पुत्रदारा । दारिद्र्यें सुहृद पाठिमोरा ।

दारिद्रे नैषधयुधिष्ठिरा । रानोरान भवंडिलें ॥ २० ॥

११ परस्त्रीपरधन.

परस्त्री आणि परधन । अखंड वांछी ज्याचें मन ।

तो जिताचि प्रेतासमान । त्यासी सज्जन नातळती ॥ २१ ॥

१२ आपले आपण !

विवेकें आप आपणां मित्रु । कुबुद्धी आपआपणां शत्रु ।

आपणां आपण गुरु स्वतंत्रु । शिष्यहि आपणां आपण ॥२२॥

१३ कुलवतीनें काय टाकावें ?

स्वये नर्तन गायन । गीतनृत्यअवलोकन ।

शृंगारकामशास्त्रश्रवण । हें कुलक्षण कुलवंते ॥ २३ ॥

परघरअटण परघरवस्ती । जारजारिणींची संगती ।

एकटशय्या एकटपंथी । हें कुलक्षण कुलवंते ॥ २४ ॥

बहु हांसणें बहु बोलणें । सदा हांसत गोष्टी करणें ।

परतपरतोनि निरखणें । हें कुलक्षण कुलवंते ॥ २५ ॥

१४ क्रोध.

क्रोध आधीवीण आधी । क्रोध तोचि महाव्याधी ।

क्रोधें सुदले हे प्रमादी । सारासार जाणते ॥ २६ ॥

क्रोध तोचि अपस्मार । क्रोध तोचि मूतसंचार ।

क्रोधें कीजे पिशाच नर । परमचतुर विवेकी ॥ २७ ॥

१५ दुरुक्तीचा संताप. (आदि० १८).

बहुकाळींचा मित्रसंबंधु । तोडी एक वोखटा शब्दु ।

जैसा कांजीचा स्वल्पबिंदु । घटाचि नाशी दुधाचा ॥ २८ ॥

नाना तपाचिया जोडी । स्वल्पकामना नासती कोडी ।

परगृही घड्रसांची गोडी । दवडी एक हेळणा ॥ २९ ॥

ज्वर वन्ही ग्रीष्मातप । यांचा उष्मा अत्यंत स्वल्प ।

त्याहूनि बोलाचा संताप । आगळा ऐसा मज वाटे ॥ ३० ॥

हृदयीं तप्त लोहाचें सळ । साहों येईल चिरकाळ ।

परी दुष्ट शब्दाची जळजळ । मरणांतही शमेना ॥ ३१ ॥

सोनें अथवा हस्तचरण । मोडिल्या सांधिती विचक्षण ।

फुटलें मोतीं, तुटलें मन । सांधूं न शके विधाता ! ॥ ३२ ॥

१६ दुर्वाक्य न बोलावें. (आदि० १९).

छळितां क्रोध नुपजे ज्यातें । तेणें जोडिलीं सर्वसुकृते ।

कोपिष्टार्ची सुपुण्ये बहुते । भस्म होतीं क्षणार्धे ॥ ३३ ॥

कठोर वाग्वाण वर्माठार्यी । मरणांत शल्य पराचे हृदयीं ।

राहे, ऐसें दुरुक्तिवाई । मरण न कीजे कवणातें ॥ ३४ ॥

परवर्मभेदनी दुरुक्ती । ते अकीर्तीं अवलक्ष्मी अवगती ।

ते प्रत्यक्ष राक्षसी व्यक्ती । हिंसा करी अशस्त्रे ॥ ३५ ॥

म्हणोनी दुर्वाक्य न बोलावें । परांचें आपण साहीत जावें ।

याहूनि श्रेष्ठ साधन बरवें । भुवनत्रयीं असेना ॥ ३६ ॥

साधु सद्भावें पूजावे । सज्जन संकटीं रक्षावे ।

खळापवाद साहोनि जावे । तेचि वर्तन श्रेष्ठांचें ॥ ३७ ॥

सत्य विनीत मधुरभाषी । सकळ प्राणी वश्य त्यासी ।

कोणापासोनि तयासी । अपाय कांहीं असेना ॥ ३८ ॥

मुखें सत्य अंगे विनीत । तेणें जिंकिले जन समस्त ।

इहीं सद्गुणीं अलंकृत । चतुरे जालें पाहिजे ॥ ३९ ॥

१७ कर्मफलभोग.

जीव कर्माधीन सकळ । कर्म पावती सुखदुःखफल ।

सुखापेक्षेची जळजळ । व्यर्थ वाहे आविवेके ॥ ४० ॥

‘सर्व नश्वर’ जाणती ज्ञानी । तेथ कायसा लाभ? कायसी हानी?!

स्वप्नीं दारिद्र्य लक्ष्मी दोनी । जागृती यतां केउती? ॥ ४१ ॥

१८ समानाशीं मैत्री, विषमाशीं नाहीं. (आदि० ३०)

धनिका आणि द्रव्यहीना । उदार आणि परमकृपणा ।

हृदयशुद्धा चित्तमलीना । मैत्री नाहीं परिसिली ॥ ४२ ॥

कर्मभ्रष्टा आचारशीळा । मूर्खा आणि शास्त्रकुशळा ।

सज्जना आणि कुटिला खळा । मैत्री नाहीं परिसिली ॥ ४३ ॥

क्लीबा आणि झुंजारशूरा । अधैर्यवंता परमधीरा ।

अश्रोत्रिया आणि श्रोत्रिया नरा । मैत्री नाहीं परिसिली ॥ ४३ ॥

रत्न रत्नाचिये पंक्ती । मित्र भूपाचा भूपती ।

(११४)

योग्य शर्करा समरस घृती । लवण तक्रें नेमिलें ॥ ४४ ॥
कुळशीळ ज्ञानवैभव । समान योग्यता मित्रभाव ।
सखा पार्थिवा पार्थिव । भणगा मणग सोयरा ॥ ४५ ॥

१९ अहंकार.

मद्यप्याहार्ती नागवें खड्ग । झाडितां निवटी आपलें अंग ।
तेविं अहंकार मिरवितां चांग । मूळ होय नाशातें ॥ ४६ ॥

२० वाह्यरंगाला मुल्लं नये.

दांभिक भजनाचा पसारा । आदर उपजवी नारीनरां ।
अंतरीं दोषांचा थारा । तें एक जाणे ईश्वर ॥ ४७ ॥
बचनागाची कांडी गुळगुळी । सर्पाआंगीची मवाळी ।
खदिरांगाराची सोज्ज्वळी । रत्नमाळा आभासे ॥ ४८ ॥
व्याघ्र दयाशीळ लोकीं । धेनु कुरवाळी निजनखीं ।
फणार्थी वाहूनि उदकीं । सर्प खेळवी बेडुका ॥ ४९ ॥

२१ जगाची नश्वरता.

एका आधीं एका पाठीं । प्रत्यक्ष नाश देखिजे दृष्टीं ।
हे मृत्युलोकींची राहाटी । कोण अक्षयी उरलासे ? ॥ ५० ॥
गेलें अंतवंत ह्यणावें । दिसतें साच केविं मानावें ? ।
संसारस्वप्नीचे राणिवें । भुलों नये सर्वथा ॥ ५१ ॥

२२ कृतघ्नतादोष.

जेणें जन्मावरी प्रतिपाळिलें । दिव्य मंत्रातें उपदेशिलें ।
संकटीं प्राणातें रक्षिलें । आणि पोसिलें दुर्भिक्षीं ॥ ५२ ॥
जळतां राखिलें वैश्वानरीं । बुडतां तारिलें महापूरीं ।
त्यातें विसरे तो अघोरीं । नरकीं पडे दुरात्मा ॥ ५३ ॥
कृतघ्नदोषें दोषभरित । आपुल्या कोटिकुळांसहित ।
जोवरी तपती चंद्रादित्य । तोंवरी पचे रौरवी ॥ ५४ ॥

(आदि० अ० ३६)

२३ परोपकार.

आपला सांडूनियां स्वार्थ । यत्नें पुरवी परांचें आर्त ।
तोचि ईश्वर मूर्तिमंत । सत्य सत्य जाण पां ॥ ५५ ॥

२४ चित्त द्विधा नसावें.

युक्त अथवा अयुक्त । कार्यजातीं द्विधा चित्त ।
केलियां स्वार्थ ना परार्थ । एकही अर्थ साधेना ॥ ५६ ॥
कार्याकार्थी एक पक्ष । अंगिकारी तोचि पुरुष दक्ष ।
जितां अर्थ, मेल्या मोक्ष । साधूनि जाय प्रतापें ॥ ५७ ॥

२५ दारिद्र्याचा गुण.

मनुष्यलोकीं जन्मल्या जना । नरकभोग यमयातना ।
दारिद्र्य ऐसें माझिया मना । विचारितां मानलें ॥ ५८ ॥
दरिद्री आंधळा देखतां नयनीं । परी तो डोळस एके गुणीं ।
सुमित्रकुमित्रांचीं नाणीं । पारखूं जाणें निवाडें ॥ ५९ ॥

२६ नारदनीति ऊर्फ राजकारण (सभा० अ० ३).

नारद ह्मणे “ धर्मराजा ! । धर्मस्वरूप धर्मात्मजा ।
नामासारिखी सुतेजा । करणी निर्मळ असे कीं ? ॥ ६० ॥
ऐश्वर्य लाधल्या संपूर्ण । धर्मो वर्तत असे कीं मन ? ।
राज्यमदें दुरभिमान । तुज संचरला नाहीं कीं ? ॥ ६१ ॥
वडील आचरले जो धर्म । तोच चालविशीं कीं नेम ?
विहितभंगाचा कर्दम । तुज लेपला नाहीं कीं ? ॥ ६२ ॥
धर्मासीं अविरोधी जो काम । तोचि सेविशीं कीं सुगम ।
इंद्रियलोलुपतेचा भ्रम । प्राप्त झाला नाहीं कीं ? ॥ ६३ ॥
अनायासीं हो कीं सायासीं । भाग्यें जोडिल्या संपत्तीसी ।
विभागूनि समस्तांसी । सेविशीं कीं सुजाणा ? ॥ ६४ ॥
अनुकूल अथवा प्रतिकूल । अदृष्ट झालियाही विकळ ।
धर्मापासून बुद्धि अचळ । भ्रंश कांहीं न पवे कीं ? ॥ ६५ ॥
अखंडैकनामस्मरणीं । देव केला असे कीं ऋणी ? ।
जो पावोनि देहभरणीं । दास्य करी निजांगें ॥ ६६ ॥
काम नसावा परस्त्रियेचा । लोभ नसावा शरीराचा ।
क्रोध नसावा सत्पुरुषाचा । मोह पुत्राचा बाधक ॥ ६७ ॥
मद नसावा सुहृज्जातीं । मत्सर नसावा सर्वाभूतीं ।
तुष्टी वर्तणुकीची शक्ती । सांग ऐसी आहे कीं ? ॥ ६८ ॥

काम असावा ईश्वरभजनीं । क्रोध असावा इंद्रियदमनीं ।
तीर्थप्रसादशेषग्रहणीं । लोभ अपार असावा ॥ ६९ ॥
मोह असावा सज्जनासी । मद असावा दुर्जनासी ।
मत्सर संसारशत्रूसी । असावा तो असे कीं ? ॥ ७० ॥
आज्ञा कीर्ति द्विजपालन । दान भोग मित्रसंरक्षण ।
साही गुणीं तव प्रधान । सालंकार असती कीं ? ॥ ७१ ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ पर्दीं । योग्यायोग्य विचारनिधी ।
परीक्षुनि विशाळबुद्धी । योजिस्त्री कीं नरेद्रा ? ॥ ७२ ॥
अचाट कार्य साधी भृत्य । वेतनाहूनि कोटिगुणित ।
द्रव्य देऊनि त्याचे चित्त । तोषवीत अससी कीं ? ॥ ७३ ॥
परगुणपरीक्षा जाणणें । चित्त कळवळे परवेदन ।
हीं मुख्य प्रभूचीं लक्षणें । तुझ्या ठायीं असतीं कीं ? ॥ ७४ ॥
मंत्रियांच्या राहटी कैशा । देती यशा कीं अपेशा ।
चारमुखें नित्य नरेशा । विचारीत अससी कीं ? ॥ ७५ ॥
नेमाहूनि आगळें धन । वेऊन प्रजांतें पीडन ।
करिती जे अयोग्य प्रधान । ते पदातीत करिती कीं ? ॥ ७६ ॥
वनचरदूतांचिया गोष्टी । राष्ट्र अवलोकिसी कीं दृष्टी ? ।
नष्टां तस्करांचिया राहटी । मंगिसी कीं ऐकतां ? ॥ ७७ ॥
सांगावया क्लेशगोष्टी । दुर्बळ येऊं इच्छिती भेटी ।
तयां येतयां आडकाठी । तुझ्या द्वारीं नाहीं कीं ? ॥ ७८ ॥
परराष्ट्र घ्यावया धाडिसी सैन्य । जुंझती त्यांचें करुनि कंदन ।
त्यावांचूनि प्रजांतें नागवण । तुझेनि होत नाहीं कीं ? ॥ ७९ ॥
अंगींचें एक रोम उपडे । तें जैसे हृदयांत ठाउकें पडे ।
तेवि प्रजा पावतां पीडे । जाणसी कीं तात्काळ ? ॥ ८० ॥
तुझिया राज्यामाजी प्राज्ञा ! । पुत्र पाळिती पितृ-आज्ञा ? ।
न करितां पुरुषांची अवज्ञा । स्त्रिया स्वधर्म असती कीं ? ॥ ८१ ॥
अंगबळ, सेनाबळ, । कोशबळ, दुर्गबळ, ।
शस्त्रबळ, मंत्रप्रधानबळ, सुहृद्बळ, आठवें ॥ ८२ ॥
वेदत्रय, बुद्धिबळ, । ब्राह्मणशेषसुकृतबळ, ।

अन्य रायांचें साह्यबळ ऐसीं । चौदा जाणावीं ॥ ८३
श्रोत्रिय कुटुंबी निर्धन । साधू सात्विकवृत्ति क्षीण ।
त्यांचें परिह्रूनि दैन्य । सदा पाळण करिशी कीं ? ॥ ८४
रोगी प्रवासें पीडिले । कारागृहीं जे कां आटकले ।
ते ते सांभाळूनि भलें ! कुशातीत करिशी कीं ? ८५
जितेंद्रिय ज्ञानवंत । परम पवित्र साधुसंत ।
सदाचारी सभेआंत । निकटवर्ती असती कीं ? ॥ ८६ ॥
जागा होवोनि अपररातीं । सारासाराविचारनीति ।
मोक्षोपायें भवनिवृत्ती । विचारीत असती कीं ? ॥ ८७ ॥
अजिंक्य शत्रूतें जिंकावें । जिंकिल्यातें प्रतिपाळावें ।
शरणागतातें रक्षावें । ऐसें करीत असती कीं ? ॥ ८८ ॥
सहस्र मूर्खातें दवडून । एक पंडित ज्ञानसंपन्न ।
संग्रहून त्याचें मन । स्वस्थ ऐसें करिशी कीं ? ॥ ८९ ॥
आढ्य व्यसनी अनुरक्त । मित्र उदासीन शत्रु अमात्य ।
या सातांचें चित्ताकर्षित । जाणसी कीं सुजाणा ? ॥ ९० ॥
तुवां अथवा प्रधानीं । रहस्य बोलिजे एकांतस्थानीं ।
ते बाहेर लोकांचे कर्णीं । प्रगट होत नाहीं कीं ? ॥ ९१ ॥
एक उघड बोलिजे जनीं । एक प्रेरिजे महंतकर्णीं ।
एक ठेविजे मनींचे मनीं । हें जाणत आहेस कीं ? ॥ ९२ ॥
वैरिवर्गांचें वर्तन । क्षणक्षणा व्हावया ज्ञान ।
गुप्त ठेवूनि चारगण । विचारीत असती कीं ? ॥ ९३ ॥
घुज दावूनि आपता । शत्रूसी पाठविसी वार्ता ।
ऐसें कोण ते तत्त्वता । बोळखोनी असती कीं ? ॥ ९४ ॥
नापेक्षितां मेघजळें । सर्वदा पिके पिकती सकळें ।
अभंग तडागे पाटस्थळें । पै निर्मिळीं असती कीं ? ॥ ९५ ॥
कृषीवळें खंगलीं भणंगें । धनधान्य वोपूनि अंगें ।
शेताचेनि राजभागें । पाळिसी कीं नरेंद्रा ? ॥ ९६ ॥
उदरपीडेचिया महामारीं । उत्तमंही करितां चोरी ।
धरूनि आणितां राजहेरीं । माने मुक्त करिशी कीं ॥ ९७ ॥

औषधनेम शरीराते । वृद्धसेवन मानसाते ।
दोप्रकारे आपणाते । रक्षिती की सुजाणा ? ॥ ९८ ॥
अग्नि सर्प चोर व्याघ्र । रोग राक्षस कां परचक्र ।
यांपासूनि आपले राष्ट्र । रक्षिती की बलिष्ठा ? ॥ ९९ ॥
अंध मुके पंगु व्यंग । आतुर संन्यासी अध्वांग ।
पितया ऐसे सांगोपांग । पाळण त्यांचे करिती की ? ॥ १०० ॥
निद्रा आलस्य भय क्रोधता । अमार्दव आणि दीर्घसूत्रता ।
साही अनर्थाचिया माथा । पाय देउनी असती की ? ॥ १०१ ॥
परद्वीपीच्या अमोत्य पदार्था । वणिक आणिती इच्छुनि अर्था ।
त्यांच्या पुरवूनि मनोरथा । लाभ चौगुणी देती की ? ॥ १०२ ॥
वैद्य चिकित्सक मर्दक । हडपी साळी नापिक ।
निकटवर्ती विश्वासिक । हितकारक असती की ? ॥ १०३ ॥
एवं सर्वापरी जाण । राजा असावा सावधान ।
होचि विस्तारे निरूपण । पुण्यश्लोका! बोधिले ॥ १०४ ॥

२७ पहिलीचा काळ, दुसरीचा प्रतिपाळ.

नूतन भार्येची कामकळा । वाढिल्या नर होय आंधळा ।
सुकल्या सांडिजे सुमनमाळा । जीर्ण भार्या त्या रीती ! ॥ १०५ ॥
कनिष्ठ भार्येची आवडी । पुत्रोत्पादनी इच्छा गाढी ।
ज्येष्ठ स्त्रियेचीं बाळें सांडी । कडुक फळांसारिखीं ! ॥ १०६ ॥

२८ सत्पुत्र.

श्रावण पुंडलीक श्रीराम । भर्गारथ मारुती भार्गवोत्तम ।
यांचे पंक्ती राजा धर्म । सुपुत्र ऐसें जन म्हणती ॥ १०७ ॥
जितां पाळी पितृवचन । वर्षीं श्राद्धीं द्विजभोजन ।
गयेसी वोपी पिंडदान । तो एक धन्य सुपुत्र ॥ १०८ ॥
पिता गुरु पिता देवो । पितृसेवे शरीर जावो ।
ऐसा जयाचा निश्चयभावो । तो एक धन्य सुपुत्र ॥ १०९ ॥

२९ पांडवांची कृष्णभक्ति.

धर्म म्हणे ' गा ! पुरुषोत्तमा ! । तुझी कृपा कवच आम्हां ।
'पांडवरक्षिता' ऐसा महिमा । लोकत्रयी प्रसिद्ध ॥ ११० ॥

तूं कूर्म हे अवयव । तूं पादप हे पल्लव ।

कृष्ण आत्मा हे पांडव । पंच प्राण पै तुझे ' ॥ १११ ॥

३० निस्पृहाची रीत.

तुझी तुष्टी आणि रुष्टी । दोन्ही तृणप्राय माझिये दृष्टी ।

जैसी निर्धनिकाची मुष्टी । झांकली उघडी समान ! ॥ ११२ ॥

३१ व्यासाचा धर्मराजास उपदेश (समा० अ० १२).

राजा नेऊनि एकांतीं । व्यास वदे निजहितार्थीं ।

म्हणे "पुत्रा ! विचित्र गती । प्रारब्धाची कळेना ॥ ११३ ॥

ईश्वर निष्ठर कीं कृपाळु । काय करील कीं केव्हां काळु ।

याचा निश्चय विवेककुशळु । करूं नेणे सर्वथा ॥ ११४ ॥

नकळे विष्णुमायेचा महिमा । जे विचार हिरोनी पाडी म्रमा ।

म्हणोनि नळा आणि रामा । अपाय घडले जाणतां ॥ ११५ ॥

पुण्यमार्गीं खेळतां निखिळ । दुःखे प्राप्त होती प्रबळ ।

पाप करितां क्षेमकुशळ । दिसे ये काळीं वाटते ॥ ११६ ॥

पाप करितां पाविजे दुःख । सुकृते भोगिजे अक्षयी सुख ।

ऐसें बोलती मन्वादिक । वेदवाक्य प्रमाण ॥ ११७ ॥

नकळे पापपुण्याचें रूप । पापी पुनःपुन्हा करी पाप, ।

पाप करितांही अमूप । पुण्यफळे भोगिती ! ॥ ११८ ॥

अधर्मेचि धर्म एकांते । विहित ते अविहित सर्वांते ।

दिसे सर्वत्र बहुतांते । समाधानासारिखे ॥ ११९ ॥

यालागीं कांहीं नेणवे मने । ईश्वराचे ईश्वर जाणे ।

ऐशा वेदवाक्याप्रमाणे । पुरुष जाणते वर्तती !! ॥ १२० ॥

विचारें पाहतां न मिळे साक्षी । म्हणोनि मिळिजे प्रारब्धपक्षीं ।

जैसा समुद्रीं भ्रमोनि पक्षी । नौकास्तंभीं आरूढे ॥ १२१ ॥

सर्वास अदृष्ट प्रमाण पाहीं । आणीक वदावया आश्रय नाहीं ।

ज्ञानदृष्टीं पाहतां देहीं । मिथ्या मायिक कल्पना ॥ १२२ ॥

जीवांसि जीवित्व अभिमान । तंवचि वर्ते कर्माधीन ।

स्वरूपीं लागल्या अनुसंधान । सुखदुःख असेना ॥ १२३ ॥

असो युक्तीचे जाळमाळ । सूचना सांगतसे अळुमाळ ।

धैर्यापासुनि अचळ । बुद्धी विकळ होऊं नेदी ॥ १२४ ॥
 तेरा वर्षेपर्यंत राया ! । पडेल अवदशेची छाया ।
 मांडवल उरेल काया । कौपीनेसी दिसतसे ! ॥ १२५ ॥
 होईल ऐश्वर्याचा नाश । चिरकाल घडेल अरण्यवास ।
 तेथेही क्षणक्षणा त्रास । दुराचारो देतील ॥ १२६ ॥
 इतके सोसून धरिल्या धीर । कृपा करील जगदीश्वर ।
 होईल शत्रूंचा संहार । पुढती राज्य पावाल ॥ १२७ ॥
 दुर्योधनाचेनि अपराधे । भीमार्जुनांच्या बळविषादे ।
 कौरव आणि नृपांचीं वृंदे । क्षया जाती जाण पां ॥ १२८ ॥
 पृथ्वी होईल निःक्षेत्री । अशुद्धे रंगेल सर्व धरित्री ।
 मृत्तिका भिजोनि भूमिपात्री । गोठोनि होईल गोळिका ॥ १२९ ॥
 विवेकबुद्धीने जितुके टळे । तितुके टाळिजे विवेककुशळे ।
 यालागीं माझीं हीं प्रांजळे । वचने हृदयीं धरावीं ! ॥ १३० ॥
 पुढे वोढवूनि प्रारब्धा । जो टाकी प्रयत्नधंदा ।
 तो पुरुष मतिमंदा— । माजी गणिती जाणते ॥ १४१ ॥
 न कीजे कोणाची हेळणा । न बोलावे दुष्टवचना ।
 जाणेनि पराची वेदना । परोपकारीं भजावे ॥ १३२ ॥
 घ्यावे ऋषींचे आशीर्वाद । भूतीं न करावा विरोध ।
 वर्मस्पर्शाचे कुटिल शब्द । न बोलावे कवणार्ते ॥ १३३ ॥
 उगेचि न जावे परसदना । विनोदेही न कीजे परछळणा ।
 दुरुक्ती बोलतां दुर्जना । प्रत्युत्तर न द्यावे ॥ १३४ ॥
 संसर्ग न करावा नीचाचा । विश्वास न मानावा गोत्रजाचा ।
 क्रोधमदमत्सर यांचा । विटाळ मानी मानसे. ॥ १३५ ॥
 द्यूतव्यसनीं न धरी गोडी । हेचि करूनि सांगे गोडी ।
 द्यूते नासे पुण्यजोडी । दुःखकोडी सांगणे ॥ १३६ ॥
 जो जो प्राप्त होईल भोग । त्याचा मानू नको उबग ।
 तेणे सत्वर रमारंग । कृपा करील निर्धारें ॥ १३७ ॥

३२ भक्ताची निर्विघ्नता.

जेथे श्रीकृष्णकथाश्रवण । मुखीं श्रीकृष्णनामस्मरण ।

हृदयीं श्रीकृष्णमूर्तिचिं ध्यान । तेथे विघ्न स्पर्शना ॥ १३८ ॥

३३ वंशतिलकाचा हर्ष.

आपणांमाजी सुहृद एक । भाग्ये झाला वंशतिलक ।

त्याचा आसलोकीं हरिख । सांग कां पा ! न मानावा ? ॥ १३९ ॥

३४ उत्तम पुरुषलक्षण.

विदुर म्हणे “ धर्मराया ! । ईश्वरीं निश्चयो असे ज या ।

एकमार्गीं वर्तती तयां । अपाय कांहीं असेना ॥ १४० ॥

अपकारियाचें लक्षण अपार । आपण केला कोटिउपकार ।

न बोले तो उत्तम नर । उत्तम पुरुष बोलती ॥ १४१ ॥

गेलें हृदयीं नाठवावें । केलें मुखीं न बोलावें ।

सत्य सर्वथा न सांडावें । साधुवर्तन या नांवें ॥ १४२ ॥

३५ नांव मोठें लक्षण खोटें !

घत्तूर पुष्पातें कनकफळ । पृथ्वीपुत्राचें नाम मंगळ ।

दिवाभीतालागीं बरळ । कौशिकशब्दे बोलती ॥ १४३ ॥

विषनागाचें नाम अमृत । कुंभकारातें भार्गव म्हणत ।

तेवीं करणीवीण व्यर्थ । नाममाहिमा वाउगा ॥ १४४ ॥

३६ कन्यादान.

देव ब्राह्मण वेद वन्ही । साक्षी करूनि पिता जननी ।

कन्या वोपिती पाणिग्रहणीं । वराहातीं स्वधर्में ॥ १४५ ॥

३७ वडिलांचा अपमान.

श्रेष्ठवृद्धाचा अपमान । तेंचि अवलक्ष्मीचें स्थान ।

विघ्ने येती तेथे ठाकून । जेथे दुर्वचन वडिलांतें ॥ १४६ ॥

३८ भोग सुटत नाहीं.

ठाकूनि आलें जें कपाळें । भोगिल्यावीण सुटेना ! ॥ १४७ ॥

३९ आपत्काळीं धैर्य.

शोकभयाचे आघात । क्षणक्षणां होती प्राप्त ।

मूर्ख होती व्याकुळचित्त । ज्ञाने पंडित भ्रमेना ॥ १४८ ॥

आपत्काळ देखोनि पुढें । ज्ञानिया आंगीं वीरश्री चढे ।

कोटिदुःखांचे दळवाडें । विवेकलता विभांडी ॥ १४९ ॥

ज्ञाने नासे संसारभ्रम । विष्णुस्मरणे पातके भ्रम ।
कळिकाळ अतिदुर्गम । धैर्यबळे लोटावा ॥ १५० ॥

४० ब्राह्मण व क्षत्रिय.

पर्वन पावक एकमेळीं । कानने जाळिती समूळीं ।
तेविं मंत्रे शस्त्रे होळी । शत्रुकुळांतें होतसे ॥ १५१ ॥

४१ शिव विष्णु एक.

शिव म्हणतां विष्णु जाण । विष्णु म्हणतां महेश पूर्ण ।
नोळखोनि मूढश्वान । भेदवादे भूकती ॥ १५२ ॥

४२ प्रारब्ध.

औपण करूं जावे एक । प्रारब्ध घडवी आणिक ।
ईश्वरी मायेचे कौतुक । ब्रह्मादिकां न कळे ॥ १५३ ॥

४३ उत्तम पुरुष.

बोलिला बोल उत्तम पुरुष । चळो सहसा नेदिती ॥ १५४ ॥

४४ परोपकारी.

आपुला सांडूनियां स्वार्थ । यत्ने पुरवी पराचे आर्त ।
तोचि ईश्वर मूर्तिमंत । सत्य सत्य जाण पा ॥ १५५ ॥

४५ ब्रह्मसूत्र.

ईश्वरे प्रेरिलें प्रारब्धातें । प्रारब्धे प्रेरिलें मनातें ।
यास्तव घडेल तेंचि निरुतें । ब्रह्मसूत्र जाणावे ॥ १५६ ॥

४६ ब्राह्मण.

ब्राह्मणांचे आशीर्वचन । ते क्षत्रियां शस्त्र जाण ।
ब्राह्मणकृपेचे आंगवण । वज्रकवच अक्षयी ॥ १५७ ॥
जया सर्वत्र ब्रह्मसृष्टी । ब्रह्मबोधे तोषले पोटीं ।
ब्रह्म जाणोनि लोकीं राहाटी । सदाचारें वर्ततां ॥ १५८ ॥

१ या मुक्तेश्वराच्या उद्गारासारखेच उद्गार 'पवनाग्निसमागमोद्यः सहितं
ब्रह्म यदस्रतेजसा' [कालिदास] व 'दुरासदंच तत्तेजां क्षात्रंच ब्रह्मसंयुतम्' [भव-
श्रुति] ह्या संस्कृत कवीश्वरांनीं काढले आहेत. शिवाजीसमर्थीसारख्या क्षत्र-
ब्राह्मणांचा संग राष्ट्रोन्नतिकारकच असतो.

२ ' Man proposes, God disposes '

हृदयवृत्ती वृत्तसंपन्न । अग्निसेवा वेदाध्ययन ।
शमदमयुक्त तपोधन । सुखसंतोषे ब्राह्मण ॥ १५९ ॥

४७ तीर्थस्वरूप कोण?

जो शुचिभूत शुद्धमती । ईश्वरभावना सर्वभूती ।
तो वसे सर्वदा तीर्थी । तीर्थे वसती त्यासंगी ॥ १६० ॥
इंद्रियनेमाचा व्यसनी । सत्यमधुर असे वाणी ।
अहंकार ज्याचिया मनी । संचरेना सर्वथा ॥ १६१ ॥
परधनीं अंधत्व नयना । परस्त्री पाहतां क्लृप्तत्व मना ।
परापवादीं मूकत्व वदना । तो जनक जाण तीर्थाचा ॥ १६२ ॥
सकल तीर्थाचा धात्रा । तीर्थे करिती त्याची यात्रा ।
पादोदकालागीं पवित्रा । तीर्थे माथा वोढवती ॥ १६३ ॥
तीर्थीं असोनि इच्छारहित । प्रतिग्रहा न घाली हात ।
यथालाभे संतोषभरित । तो तीर्थस्वरूप जाणावा ॥ १६४ ॥

४८ कोणाचें तीर्थ कोणतें ?

सुबुद्ध शुद्ध विद्या-तीर्थी । साधु सुस्नात सत्य-तीर्थी ।
कुलांगना लज्जा-तीर्थी । पवित्र होती जाण पा ॥ १६५ ॥
धनाढ्य निर्दोष दान-तीर्थी । पाप निःपाप गंगा-तीर्थी ।
क्षत्रिय राजे धारा-तीर्थी । प्रक्षाळिती अघाते ॥ १६६ ॥
योगी आत्मज्ञान-तीर्थी । आत्मस्वरूप स्वर्थे होर्ता ।
श्रवणादिक नवही तीर्थी । भक्त होती हरिरूप ॥ १६७ ॥

४९ दया.

त्रास देणे सकळां जीवां । हा कोण पुरुषार्थ पार्थिवा ? ।
दयावंत तोचि देवा । मान्य होय सर्वस्वे ॥ १६८ ॥

५० ब्राह्मण कोण ?

जातिमात्र ब्राह्मण नाम । आचरे हिंसकाचें कर्म ।
तो श्वपचाहूनि अधम । नरकधाम त्या वस्ती ॥ १६९ ॥
जो ओतिला सत्वगुणें । कामादि दोषां नातळे मने ।
तोचि ब्राह्मण निश्चय जाणें । जातिमात्र तो नव्हे ॥ १७० ॥
सत्य ज्ञान क्षमाशीलता । अनृशंसता तपोधनता ।

ज्याचे ठार्यी तो तत्वता । ब्राह्मण ऐसे जाण पा ॥ १७१ ॥

५१ प्रारब्धाचें प्राबल्य.

आपण करुं जावें एक । प्रारब्ध घडवी आणिक ।

ईश्वरमायेचें कौतुक । ब्रह्मादिकां न कळे ॥ १७२ ॥

काळ ईश्वर आणि प्रारब्ध । सहा-शास्त्रे चार वेद ।

प्रमाण बोलती ते शब्द । काय कृत्रिम मानावे ? ॥ १७३ ॥

आपुले केले पावे सिद्धी । हे मूर्खाची मूर्खबुद्धी ।

ईश्वरें प्रेरिलियां प्रारब्धीं । जसें असेल तेंचि होतसे ॥ १७४ ॥

उत्तम सन्मार्गीं वर्तावें । होईल तें उगेचि पाहावें ।

इच्छल्यासारखें फळ व्हावें । हें सर्वथा अज्ञान ॥ १७५ ॥

५२ मनार्चें उदाहरण.

वोखटें गोमटें स्वभावें । मनुष्यापासूनि घडे आवेवें ।

समयीं वर्मीं जरी खोचावें । तरी पुरुषार्थ कायसा ? ॥ १७६ ॥

५३ आपसांतला भेद दाखवूं नये.

ज्ञातियांमाजी असलिया भेदू । बाह्य दाखवणें अभेदू ।

ऐसें बोलती वचन साधू । तैसें तुह्मीं वर्तावें ॥ १७७ ॥

५४ परोपकारी.

चंदन झिजोनी परातें निववी । अगरु जळोनि परिमळ दावी ।

आपण शिणोनि परातें जीववी । परोपकारी तो नर ॥ १७८ ॥

५५ ब्रह्मप्राप्तीचा सोपान.

सांडोनियां देहाभिमान । सर्वभूतीं समसमान ।

ते पावती पद निर्वाण । कैवल्यधाम ज्या म्हणती ॥ १७९ ॥

कर्म अर्पितां भगवंतीं । तात्काळ चित्तशुद्धीची प्राप्ती ।

चित्तशुद्धीनें वैराग्यशांती । निर्धारितीं पाविजे ॥ १८० ॥

वैराग्यशांतीनें अचल ज्ञान । ज्ञानें कैवल्यनिधान ।

ब्रह्मप्राप्तीलागीं सोपान । सर्व सिद्धांतीं बोलिजे ॥ १८१ ॥

५६ सती.

रूपवंत गुणवंत कुलवंत । भ्रतारसेवनीं सदा निरत ।

ते मार्यारूपें मूर्तिमंत । महासिद्धी जाण पा ॥ १८२ ॥

५७ सावित्रीचा निर्धार.

येरी म्हणे “न घडे ऐसे । एकदां वरिला जो मानसे ।
ते मन आणिका स्पर्श । तो व्यभिचार स्वधर्मा ॥ १८३ ॥
मरण पावो तात्कालिक । अथवा वांचो कल्प एक ।
सत्यवानावीण आणिक । वरणे नाहीं सर्वथा ॥ १८४ ॥
अभाग्यभाग्याचीं आभाळे । येती जाती आपुल्या काळे ।
निश्चयाचा ध्रुव अचल । चळत्व सर्वथा न पविजे ॥ १८५ ॥
कृपेने अवलोकीं श्रीहरी । तरी अविवेकचि विवेक करी ।
सुकृत असल्या आपुले पदरीं । सर्व अरिष्टे नासती ” ॥१८६॥

५८ सत्संगती.

तरावया संसार—अपांपती । नौका एक सत्संगती ।
चारी पुरुषार्थ चारी मुक्ती । दासी होती सत्संगी ॥ १८७ ॥

५९ अविनाशी धर्म.

कर्ण म्हणे निजनिर्धारिं । “धर्मकार्जीं परोपकारिं ।
शरीर वेचितां रणचत्वरिं । तो चढे शिरीं शक्राच्या ॥ १८८ ॥
स्वप्नप्राय संसार क्षणिक । धर्म तोचि सत्य एक ।
येर सर्वही माइक । दिसे ते ते जाण पां ॥ १८९ ॥

६० पांडवांनीं विराट राजापारीं कसें रहावे याबद्दल

धौम्यमुर्तीचा उपदेश (विराट० अ० १).

नामरूपथोरपण । कोणां न कळो द्यावे ज्ञान ।
दीनांहूनि परमदीन । ऐसे लोकां दाखवावे ॥ १९० ॥
असत्य न बोलिजे सर्वथा । धरिजे निर्लोभ निर्मळता ।
इंद्रियनियमीं नित्य वसतां । तोचि बल्लभ रायाते ॥ १९१ ॥
राजस्त्रीसंवाद । राजमित्रांशीं विरोध ।
राजपुरोहितासी विनोद । जाणते पुरुषीं न करावा ॥ १९२ ॥
मागां सरे अंतःपुरीं । पुढां ठाके रणचत्वरिं ।
दिधली आज्ञा वंदी शिरीं । तोचि बल्लभ रायाते ॥ १९३ ॥
कीजे सर्वांचे आर्जव । कोठे न दाखवी वक्रभाव ।
सर्वापासोनि गौरव । तोचि पावे निर्धारें ॥ १९४ ॥

करणी करूनियां लपवी । महिमा दुजियाची वाढवी ।
महायशाची तो पदवी । आपेआप पावतु ॥ १९५ ॥
रायें नेमिलिये व्यापारीं । सावधान अहोरात्रीं ।
आळसनिद्रा दवडूनि दूरी । तोचि रायातें आवडे ॥ १९६ ॥
झालियाही मानापमान । हर्षविषादीं न घालीं मन ।
क्षमाशीळ सुप्रसन्न । तोचि पावे महिमेतें ॥ १९७ ॥
राज्यपैशून्य नायके कारीं । राजनिंदा न बोले वदनीं ।
राजमान्यांतें सन्मानी । तोचि मान्य नृपातें ॥ १९८ ॥
आपुलें प्रकटूं नेदीं ज्ञान । नेणत्यातें न ह्मणे जो अज्ञान ।
ज्याचिये मुखीं मधुरवचन । तोचि मान्य विश्वातें ॥ १९९ ॥
प्रभूनें बोलविल्या बोलणें । प्रभू पुसेल तें सांगणें ।
न पाचारितां न जाणें । तोचि पावे प्रतिष्ठा ॥ २०० ॥

६१ ईश्वरी लीलेचा खेळ.

गौतमी (कृप) बोले 'ऐका सकळ । संकल्प करा तितुका निर्फळ
ईश्वरइच्छेचा विचित्र खेळ । मौन्यदृष्टीं पहावा ॥ २०१ ॥
इच्छावें तें सहसा न घडे । न घडावें तें अंगा जडे ।
कर्मभोगाचें कुवाडें । कोणा नुमगे सहसा ॥ २०२

६२ काळ कर्म ईश्वर.

ईश्वरइच्छेनें वडे सकळ । वाउगी मनाची तळमळ ।
अज्ञानाचें होचि फळ । जें सुखदुःखें प्रलपिजे ॥ २०३
काळाकाळ अपेशयशें । घडती जावळेफळाऐसे ।
नसतें प्राणियां भासे पिसें । सुखदुःखें पाविजे ॥ २०४
वेष्टूनि पांचभौतिक चर्में । जीव कोंडिला त्रिविधकर्में
त्यासी देह ऐसिया नामें । देहाभिमानी मानिती ॥ २०५
कृमी मृत्तिका अथवा राख । शेखीं होवोनि जाती देख ।
त्या देहा अभिमानी मूर्ख । 'मी मी' ऐसें भाविती ॥ २०६
जें जें घडे, जिये काळीं । तें तें मानें वेइजे मौळीं ।
भोगविते तिघे बळीं । काळ कर्म ईश्वर ! ॥ २०७
येथें आपुला उपाय यत्न । सहसा करूं न शके आन ।

हरिहरदेवांचीही क्षीण । शक्ती येथें भासती ॥ २०८

६३ विवेकविचार.

विवेक आणि सुविचारू । ईश्वरें नेमूनि दिधले गुरु ।

त्यांचिया बुद्धी वर्ततां नरू । आघातातें न पविजे ॥ २०९

हरिगुरुसज्जनांची करी निंदा । आग्रह विषाद न संधी कदा ।

त्यातें पद्मनाभाची प्रमदा (लक्ष्मी) । त्यागूनि जाय तत्काळीं ॥ २१०

वडिलवृद्धांचें वचन पाळी । नीती न सांडी आपत्काळीं ।

विजयलक्ष्मी त्यातें कवळी । कल्पांतींही सोडीना ॥ २११

६४ दैव आणि पौरुष.

दैवें आणि पुरुषाकारें । ग्रथिलीं मानवांचीं शरीरें ।

विवेकें विलोकतां तिसरें । देहाच्या ठायीं मिळेना ॥ २१२

परी दैवावीण चतुरा ! । निर्फळता पुरुषाकारा ।

कर्म करितां नित्य वीरा । अमचि प्रांतीं उरताती ॥ २१३

दैवाधी करोनि नमस्कार । विचारीं होवोनि चतुर ।

उद्योगीं ठवूनि अंतर । वृद्धालागीं सेवावें ॥ २१४

पद.

(हें एका जुन्या वाढांत सांपडलें.)

आपुली करि सुटका । करि सुटका ।

भवभ्रम अवघा लटिका ॥ आपु० ॥ घु० ॥

आधींच नरदेह फुटका । शाश्वत मानुं नको क्षण घटिका ॥१॥

गुरुचरणांबुजघुटका । सेवुनि मनासि लावी चटका ॥२॥

करुनि मनाचा सुटका । मुक्तेश्वर चुकवी यमझटका ॥३॥

पुरवणी.

‘ महाभारताचे मराठी अवतार ’ ह्या प्रकरणांत (पृ० २६-३०) २०।२५ मराठी कवींनी महाभारतावर ग्रंथरचना केल्याचे सांगून १८।२० कवींची नावे दिली आहेत, व आणखीही कित्येक कवि सांदीकोपऱ्यांत पडलेले असतील असे म्हटले आहे. वरील नाममालिकेत ६ वे नांव माधवकवीचे आहे. या माधवाचे मारत ग्वाल्हेरीस रा. भास्करराव भालेराव यांचे संग्रहास असलेले त्यांजकडून मला समजले आहे. तसेच बाळकृष्णनाथ राजूरकर यांचे उद्योगपर्व (ओवी संख्या १८।२० हजार) उपलब्ध असून कर्णपर्व व स्वर्गारोहणपर्व या दोन्ही पर्वांची कांहीं पृष्ठे सांपडली आहेत असे रा. भालेराव यांनी कळविले आहे. बाळकृष्णनाथांची आणखी बरीच कविता असून त्यांची माहिती ‘मुमुक्षु’ वर्ष १३ अंक ४८ मध्ये रा. भालेराव यांनीच दिली आहे. बाळकृष्णनाथांचे संपूर्ण मारत असले पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. सदर उद्योगपर्व शके १७२० च्या फाल्गुन वद्यंता समाप्त झाल्याचा उल्लेख शेवटीं आहे. आणखीही कांहीं मारतग्रंथ यापुढे उपलब्ध होतील. सर्व मराठी मारतग्रंथांत मुक्तेश्वरी भारत, मोरोपंती भारत व श्रीधरी पांडवप्रताप हे तीन ग्रंथ महाराष्ट्रांत लोकप्रिय झालेले आहेत. मुक्तेश्वरी भारताचे स्वरूप आपणांस प्रस्तुत ग्रंथावरून समजलेच आहे. मोरोपंती भारतावर मोरोपंतांच्या चरित्रांत १५ व्या प्रकरणांत पृ० २९८-३५१ मीं स्वतंत्र विवरण केले असून ह्या ग्रंथांत मोरोपंत व मुक्तेश्वर ह्या उभय कवींच्या भारतांतले तारतम्य प्रस्तुत ग्रंथांत जागोजाग दाखविले आहे. श्रीधराच्या पांडवप्रतापाची अशीच धूळभेट या पुरवणींत मी करून देणार आहे. याशिवाय मुरारी व गोपाळ (पृ० २९) यांचीही नवीनच ओळख मराठी वाचकांस करून द्यावयाची आहे. मराठींतल्या सर्व मारतग्रंथांचा सामग्र्याने विचार करावयाचा प्रसंग आल्यास या माझ्या टांचणांचा पुढे उपयोग होईल. असो. प्रथम श्रीधराकडे पाहू.

१ श्रीधरकृत पांडवप्रताप (इ. से. १७१२)

श्रीधरस्वामिनीं आपला पांडवप्रताप शके १६३४ मध्ये पंढरपुरक्षेत्रीं संपविला. ' पांडुरंगनगरीं श्रीविठ्ठलमूर्तीसमीप पांडवप्रताप निपजला ' (अ. १). श्रीधराच्या आईबापांचीं नांवे ' ब्रह्मानंद महाराज पिता । सावित्री नामें माझी माता ' [अ. २]. श्रीधराचे वडील ब्रह्मानंद हे ' पूर्वाश्रमीं पंढरीहून चार योजनें दूर नैर्ऋत्यकोणीं असलेल्या नाझरे गांवचे देशपांडे ' होते. पुढे पंढरीस संन्यास घेऊन ते समाधिस्थ झाले, त्यावर वाळवंटांत वृंदावन बांधले आहे [अ. ६४]. पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय, जैमिनीअश्वमेध, इ० श्रीधरांचे ग्रंथ खेड्यापाड्यांतून वृद्धस्त्रियासुद्धां सर्वत्र सर्व लोक वाचतात. त्यांचा गुरु त्याचा पिता ब्रह्मानंदच होय:—

महाराज ब्रह्मानंद दिनमणी । उदय पावला हृदयचिद्रगनीं ।

श्रीधरसूर्यकांतीं अवनीं । पूर्ण ज्ञानाग्नि प्रकटला ॥ २४८ ॥ [अ. १३]
त्यांनीं आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. ती अशी:—श्रीदत्तात्रेय—त्यांचे शिष्य सदानंद—त्यांचे रामानंद [त्यांची समाधि काशीस आहे]—त्यांचे अमलानंद—त्यांचे गंभीरानंद—त्यांचे ब्रह्मानंद—त्यांचे सहजानंद [कल्याणास समाधि आहे]—त्यांचे पूर्णानंद—त्यांचे दत्तानंद [नाझरे गांवीं समाधि आहे]—त्यांचे ब्रह्मानंद यति व—त्यांचे शिष्य श्रीधर हे होत. यांचीही समाधि पंढरीस आहे. श्रीरामदासपंचायतनातले प्रसिद्ध रंगनाथस्वामी वडगांवकर यांचे श्रीधरस्वामी हे पुतणे होत. श्रीधर गृहस्थाश्रमी होते. शके १६५१ माघ वद्य ३ सोमवारीं हे समाधिस्थ झाले. यांच्या स्त्रींचे नांव पार्वतीबाई, यांस दत्तोबा व मनोहर हे दोन पुत्र होते.

' पांडवप्रताप ' ग्रंथ रचीत असतांना मुक्तेश्वराप्रमाणे श्रीधरांनींही व्यासकृत भारत पुढे ठेवले होते व दंतकथा, अन्य मराठी कवींचीं काव्ये व आख्यायिका यांची कास न धरण्याचा व व्यासांच्याच आधारे ग्रंथ रचण्याचा संकल्प केला होता:—[अ० ५३]

ज्या मूळभारतीं कथा । त्याच येथे लिहिल्या तत्त्वता ।

प्राकृत कवींचे संमता । नाहीं कदा धरियेले ॥ १८० ॥ (अ० ६४)

कवीने ' संकोच पाल्हाळ ' टाकून मुख्य धोरण पांडवांचे प्रतापवर्णन करण्याकडे ठेवल्यामुळे ' पांडवप्रताप ' हें नांव या ग्रंथाला फार साजतें. हा ग्रंथ स्त्रीशूद्रांस कळावा या हेतूने फार सुलभ केला आहे:—

(१) बोलसी ध्वनित गुह्यार्थ । तरी अबळांस न कळे यथार्थ ।

तरी थोडक्यांत रस अद्भुत । कथा समस्त आवरीं ॥४३॥ (अ० १)

(२) प्राकृतभाषा हे आरुष । म्हणोनि न ठेवावा दोष ।

मूळभारतीचा सारांश । अर्थ चतुरीं विलोकावा ॥ ८ ॥

बहुत बोलतां वाढेल ग्रंथ । ध्वनित बोलतां न कळे अर्थ ।

पाल्हाळ संकोच टाकूनि परिमित । रस सुरस वर्णिला ॥९॥ (अ० ३६)

या दोन उताऱ्यांवरून कवीने कोणत्या हेतूने व धोरणाने प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला, हें चांगलें समजते. एक लक्ष भारताचा विस्तार केला असता तर ४।५ लाख ओव्या झाल्या असत्या; पण असा ग्रंथार्णव तरून जाण्याचें सामर्थ्य प्राकृत वाचकांत आढळणे कठीण असें ओळखून कवीने अवांतर कथा गाळून मुख्य गोष्टीही संक्षेपाने वर्णिल्या आहेत. द्रौपदी-वस्त्रहरणासारख्या लोकप्रिय कथांचा संक्षेप केल्यास ' कथा विचित्र दिसणार ' नाही व श्रोतृजनांची उत्कंठा जागृत होणार नाही, म्हणून अशा कांहीं प्रसंगी कवीने विस्तार केला आहे. ' फार पाल्हाळ केला नाही व फार संकलित ' ही केले नाही. ही कसोटो पांडवप्रतापाला लावून पाहिली असतां मोठ्या आनंदाने म्हणतां येतें कीं, कवीने रेखलेले धोरण संभाळलें आहे, ' मूळ भारतीचा सारांश सुरस रस वर्णून ' आणला आहे व मोठ्या भाविकांकरितां व अबलांकरितां ग्रंथ रचिला आहे. ' ध्वनित गुह्यार्थ बोललों तर अबळांस यथार्थ कळणार नाही ' म्हणून सुबोध ग्रंथ त्यांनीं लिहिला आहे.

संस्कृत इक्षुदंडीं रस गुप्त । न कळे भोळियांसी अत्यंत ।

त्याचा प्राकृतीं रस काढोनि देत । श्रीधर म्हणे भाविकां ॥४॥ अ० ५०

प्राकृत भाषेच्या अभिमानाचे उद्धार कवीने जागोजाग काढले आहेत.

' प्राकृत भाषा हे साचार । परी अर्थसंग्रहमांडार ' (अ. ४७) असें वामनादि कवींसारखेंच श्रीधराचें मत आहे.

श्रीधराने अनेक आख्यानांना फांटा दिला आहे. वेदांतपर, उपदेशपर,

नीतिबोधक प्रसंगही बहुतेक गाळले आहेत; तरी जेथे जेथे प्रसंग सांपडेल, तेथे तेथे समाजातील दोषांचे आविष्करण करण्यास व प्राकृतजनांस सदुपदेश करण्यास त्याने कर्मी केले नाही. महाभारतांतल्या ठोकळ गोष्टी व त्यापासून शिकण्यासारखी समाजनीतीचीं अत्युदात्त तत्त्वे सहज लीलेने समजून घ्यायची ज्याला इच्छा असेल, त्याने श्रीधराचा पांडवप्रताप ग्रंथ अवश्य वाचावा. उदाहरणार्थ, अ. २८ मध्ये सावित्रीआख्यानांत कवीने स्त्रीधर्म कसे वर्णिले आहेत ते पहावे.

हा मोठा ग्रंथ कसा संपेल अशी कवीला मोठी काळजी वाटत होती. एकदां तर त्याने काम अर्धवट टाकून दिले होते; पण भगवंताने त्याला थापटून जागे केले व ग्रंथ समाप्तीस नेला:—

(१) साह्य होवोनि पंढरीनाथ । त्यांतील सारांशकथा वदवित ।
 एरवीं समुद्रा ऐसा ग्रंथ । महाभारत व्यासोक्त हा ॥१४१॥
 मनुष्याचे आयुष्य क्षणिक जाण । केव्हां सरेल न कळे खूण ।
 त्यांत संसारव्यथा परम दारुण । आधिव्याधि पीडिती ॥१४४॥
 (२) चंचु भरोन टिटवा । समुद्र रिता करील केव्हां ।
 भारत अद्भुत रुक्मिणीधवा । माझेनि कैसे वर्णवे ? ॥ २३३ ॥
 तूं जरी राखशील पाठी । तरी ग्रंथ जाईल शेवटीं ।
 श्रीधरवरदा जगजेठी । कृपादृष्टी पाहे पां ॥२३४॥ (अ० ३५)

याच कारणास्तव श्रीधराने पहिल्या पहिल्या पर्वांना पुष्कळ अध्याय देऊन शेवटीं एकेक पर्व एकेक अध्यायांत आटोपले आहे. आदिपर्व १४ अध्यायांत; सभापर्व ८ अध्यायांत; वनपर्व ९ अध्यायांत; विराटपर्व ४ अध्यायांत; उद्योगपर्व ५ अध्यायांत; भीष्म द्रोण व कर्ण हीं तीन पर्वे प्रत्येकीं ३ अध्यायांत; शांतिपर्व २ अध्यायांत; अश्वमेधपर्व ६ अध्यायांत व बाकीचीं सात पर्वे प्रत्येकीं १ अध्यायांत; याप्रमाणे सारे महाभारत ६४ अध्यायांत आणले आहे. श्रीधराने स्वर्गारोहणपर्व मात्र गाळले आहे. जैमिनी अश्वमेध श्रीधराने स्वतंत्रपणे मराठीत केला आहेच; पण अश्वमेधपर्व रचतांनाही तो ग्रंथ त्याने पुढे ठेवला (अ० ६३) होता:—

जैमिनीअश्वमेध पाहोन । कथा त्याच काथिल्या संपूर्ण ॥

वाउग्या दंतकथा ऐकोन । नाहीं लिहिल्या ग्रंथी या ॥ १४७ ॥

दुंदुभी विभ्रवंशी आख्यान । मूळग्रंथीं नाहींच जाण ।

इतर कवि बोलले सत्कारून । कशावरून तें न कळे ॥ १४८ ॥

गीतोपदेशकथनाचा ४१ वा अध्याय पाहण्यासारखा आहे.

‘ अवधी गीता वर्णावी । तरी हा—ग्रंथ—विस्तार होईल ’ म्हणून कवीनें तो केला नाहीं; तरी पुढे दिलेल्या ४।५ ओव्या पाहिल्या म्हणजे त्यांत गीतेचे सारच आणलेले दिसले:—

तूं मारिशी तरीच हे मरती । नाहीं तरी काय चिरंजीव होती ।
कालत्रयीं क्षय न पावती । सांग मज तूं आतां हे ॥ १२७ ॥

तुझे करून निमित्तमात्र । मी उतरितो हा भूभार ।

कर्ता हर्ता पाळिता सर्वत्र । मीच व्यापक सर्व असे ॥ १२८ ॥

या ब्रह्मांडाची राहाटी । मजपासूनियां जाहली किरीटी ।

लया पावोनि शेवटीं । मजमार्जीं सर्व मिळे ॥ १२९ ॥

माण ओविले जैसे सूत्रीं । तैसा मी व्यापक सर्वांतरीं ।

आदि अंतीं मध्ये निर्धारिं । मजवांचून नसे दुजे ॥ १३१ ॥

ऊठ घेई धनुष्यबाण । पाहसी काय माजवीं रण ।

तूं माझे स्वरूप ओळखून । होई निमग्न मजमार्जीं ॥ १३६ ॥

मूळ भगवद्गीतेच्या श्लोकांची वांटणी श्रीधराने अशी दाखविली आहे:—धृतराष्ट्रोक्त १ श्लोक, दुर्योधनाचे ९, संजयाचे ३२, अर्जुनाचे ८४ व भगवंताचे ५७४ मिळून ‘ सप्तशत गीता निःशेष । महापुरुष उपासिती. ’ ओव्या ५२--६३ मध्ये भगवद्गीतेची सुंदर स्तुति केली आहे व पुढे आपण स्वतः गीतेवर टीका करावी:--

तरी ज्ञानेश्वराहुन निश्चितीं । माझी नव्हे कीं आगळी मती ।

तेचि पाहावी सर्व संतीं । दिनरातीं अत्यादरे ॥ १६५ ॥

गीता हे पदक निर्धारें । वरी ज्ञानेश्वरें जोडिले हिरे ।

इतर जडतील तीं खापरें । मार्गे अथवा पुढेही ॥ १६६ ॥

पुढे ‘ ज्ञानेश्वरी निंदिती साचार । ते नर नव्हेत प्रत्यक्ष असुर ’ असे म्हटले आहे. ज्ञानेश्वरीची निंदा करणारे कोणी मतवादी श्रीधर-स्वामींच्या वेळेला होते काय ? मराठी कवींनीं ज्ञानेश्वरीचीं अनेक वेळां स्तोत्रे गायिली आहेत, पण तिच्यावर दोषारोप करणारा कोणी कवि

आढळत नाही, मग वरील टोला कोणास अनुलक्षून दिला असेल तो असो!

मूळ व्यासकृतभारताप्रमाणेच मुक्तेश्वरी भारतही श्रीधराने काळजी-पूर्वक वाचले होते यांत शंका नाही. कांहीं उतारे दिले आहेत त्यावरून वानकांचीही खात्री होईल; पण मुक्तेश्वराचे नांवही कोठे पांडवप्रतापांत येत नाही, हे मात्र थोडे आश्चर्यकारक दिसते !

(१) वनिता मनोरम एकांती । आपण होऊनि पुरुषा प्रार्थी ।
तेथे जो निर्विकल्प चिती । तोचि शंकर म्हणो ये ॥ ७८ ॥
विजनीं भरलीं कनके पाहे । देखिल्यावरी लोटी पाये ।
ऐशी निर्लोभता आहे । तोचि शंकर ह्मणो ये ॥ ७९ ॥

मुक्तेश्वर -आदिपर्व, अ. २

रूपवती सभाग्य उदार तरुण । एकांती प्रार्थी स्वये येऊन ।
ज्याचे विकार न पवे मन । तरी तो नारायण नर नव्हे ॥ १०७ ॥
एकांत बनीं एकला फिरत । महारजता लोह देखत ।
पाये ढकलून पुढे जात । तरी तो नारायण नर नव्हे ॥ १०८ ॥

श्रीधरकृत पांडवप्रताप, अ. १

(२) दुष्यंतवर्णनारंभीं मुक्तेश्वर (आदिपर्व, अ. १५) :—

प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तर । घारी दिशा चतुःसमुद्र ।
आक्रमूनि मही महेंद्र । सुरेंद्र जैसा भूलोकीं ॥ १ ॥

त्याच प्रसंगी श्रीधर (अ. ३)—

प्राची प्रतीची उत्तरं दक्षिण । चान्ही दिशा आक्रमून ।
पृथ्वीचे राज्य संपूर्ण । आजेंत चालवी राव तो ॥ १ ॥

(३) बहुकाळीचा मित्रसबंधू । तोडी एक वोखटा शब्दू ।

जैसा कांजीचा स्वल्प बिंदू । घटचि नाशी दुग्धाचा ॥ ४८ ॥

मुक्तेश्वर, आदि. अ. १८.

ओखटे बोलतां उत्तर । तुटे बहुकालींचा मित्र ।

दुग्धीं कांजी पढतां बिंदुमात्र । घट नाशी दुग्धाचा ॥ १५२ ॥

पांडवप्रताप, अ. ५.

विस्तारभयास्तव ज्यास्त उतारे देतां येत नाहीत. कुलस्त्रियांचीं दूषणे उभयतांनीं दिलीं आहेत: (मुक्तेश्वर, आदिपर्व अ. १६ ओवी ९१—१०३

ष पांडवप्रताप अ. ४ ओवी १९-३९)। नारदनीति उभयतांनीं विस्तृत-पणें सांगितली आहे (मुक्तेश्वर, सभापर्व अ. ३ व पांडवप्रताप अ. १५; कालविपर्यासाचा दोष करून उभयतांनीं परराष्ट्रांचीं नांवें सांगितलीं आहेत (मुक्तेश्वर आदिपर्व, अ. १५, सभापर्व अ. ८ व पांडवप्रताप अ. १७ आणि २१)। हीं सर्व फार बारकाईनें वाचून पाहतां श्रीधरानें मुक्तेश्वरी भारत फार काळजीपूर्वक वाचलें होतें, यांत मुळींच शंका उरत नाही. अशा प्रसंगीं उभयतांच्या ओव्यांची तुलनाही चांगली करतां येते. श्रीधराची ओवी अत्यंत सुलभ व रसाळ आहे; मुक्तेश्वराची ओजोगुण-विशिष्ट असून ठसकेबाज आहे. मुक्तेश्वराची कविता, एकंदरीनें पाहतां, सर्वगुणसंपन्न आहे. मुक्तेश्वराची दृष्टि अधिक व्यापक व विशाल; त्याचें वर्णन अधिक चटकदार; त्याची घाटणी सर्वतोपरी लोकोत्तर. वाणी रसाळ व वर्णनें हृदयंगम हा मुख्य गुण श्रीधराच्या वाणीचा. अर्वांतर कथांना फांटा देऊन पांडवांच्या मुख्य कथा सरळ व रसाळ वाणीनें वर्णन केल्यामुळे श्रीधराचा पांडवप्रताप लोकप्रिय झाला आहे, पण कवींचे जे श्रेष्ठतम मुख्य गुण, त्यांच्या वाजूनें विचार करितां मुक्तेश्वर अतुल्यच दिसतो.

२ मुरारिकृत भीष्मपर्व. (इ. स. १७५४)

हे पर्व पंढरपुरक्षेत्रीं एका सुखवस्तु कोमठ्याचे घरचीं दसरे चाळीत असतां २० वर्षापूर्वीं माझ्या पाहण्यांत आले. याचे १८ अध्याय असून ओवीसंख्या २३१२ आहे. याची ओवी फार सरळ व सुबोध असून हे पर्व चांगले, उतरले आहे. ग्रंथाचा समाप्तिकाळ "शके १६७६, भावनाम संवत्सर माघ शुद्ध ७ रथसप्तमी भानुवासर रेवती नक्षत्र सिद्धयोग माघ्यान्हासी येतां दिन ग्रंथ समाप्ती पावला. " मुरारी कवीनें भीष्मपर्वाशिवाय इतर पर्वे मराठींत रचिलीं असावीत, असें वाटत नाही. कारण त्यानें या पर्वाचे आरंभी व अंती जे उपोद्धात व उपसंहार दिले आहेत, ते तसे व तितके विस्तृत-त्याचीं अन्य पर्वे असतीं तर-आपणास मिळाले नसते. त्यानें ग्रंथारंभीं नमनानंतर पूर्वकालीन मराठी कवि व मराठी भाषा

यांविषयीं व स्वतःविषयीं जे उद्गार काढले आहेत, ते असे आहेतः—
ज्ञानदेवो येकनाथ । टीकाकारांमाजी समर्थ ।
त्यांसी माझे दंडवत । ग्रंथारंभीं पावो कां ॥ ५३ ॥
कृष्णदास याज्ञवल्की । कृष्णदास मुद्रल लेखी ।
रामदास वंद्य लोकी । ग्रंथकर्ते नमियेले ॥ ५४ ॥
नामा पाठक नामदेवो । महाभक्त तुकोरावो ।
त्यांच्या चरणीं धरुनि मावो । ग्रंथारंभीं नमियेले ॥ ५५ ॥
महाराष्ट्रवाणी अमान । त्यासीं जे कां देती मान ।
ते म्यां पंडित दैदीप्यमान । निरभिमानी वंदिले ॥ ५६ ॥
ज्यापासोनि माझे जनन । जेही दाविले मनुष्यपण ।
ते मातापितरे दोषेजण । राधाकृष्ण नमियेलीं ॥ ५७ ॥
जैशी पक्षीण पिलियांप्रती । रक्षितसे नानायुक्ती ।
तैसें रक्षिलें अति प्रीती । ते पितृमातां नमियेली ॥ ५८ ॥
जो कां केवळ कृपासिंधु । गुरुभक्तीचा ज्यासी वेधु ।
तो म्यां नमिला वडिलबंधु । केशवनामें साजिरा ॥ ५९ ॥
सुजाण राजा पौरवंशी । सत्यशीळ सद्गुणराशी ।
पवित्र कमलापुरवासी । प्रिय भक्त शिवाचा ॥ ६० ॥
त्याच्या नगरामाजी जाण । शांडिल्यगोत्री आश्वलायन ।
परम पवित्र प्रवर तीन । कवि किंकर संतांचा ॥ ६१ ॥
तो मुरारी नामें ब्राह्मण पाहीं । इच्छा उदेली त्याच्या देहीं ।
जे महाराष्ट्र कविता करावी कांहीं । कृपावळें गुरूच्या ॥ ६२ ॥
तेणें आरंभ केला ग्रंथा । मीष्मपर्व महाराष्ट्रकविता ।
वोवियाबद्ध ईश्वरसत्ता । सर्व सिद्धी जाईल ॥ ६३ ॥
सकळ श्रोत्यां जोडोनि पाणी । वरद मागे मंजुळवाणी ।
चित्त दीजे ग्रंथश्रवणीं । अन्हेर कोणीं न करावा ॥ ६४ ॥
घवल अथवा कपिला गाय । भिन्न वर्णें दिसती पाहे ।
परी दुग्धवर्णभिन्नता नोहे । स्वादीं ऐक्य सारिखें ॥ ६५ ॥
तैसा संस्कृतीं जो कां अर्थ । तोचि प्राकृतीं जालिया प्राप्त ।
मग कां तेथ धरावें दैत । श्रवणीं सादर असावें ॥ ६७ ॥

देवें संस्कृत भाषा केली । म्हणोनि विश्वा वंद्य जाली ।
 तरी देवाविरहित काय आली । प्राकृत भाषा आज हे ? ॥६८॥
 गौतमें आणिलें गौतमीसी । प्रथम स्नान घडलें त्यासी ।
 तरी काय लोकीं वर्जिजे तीसी । उच्छिष्ट उदक म्हणोनी ॥७१॥
 तैसा वदला श्रीगुरुव्यास । तोचि अर्थ महासुरस ।
 महाराष्ट्रभाषे वदतों त्यास । वंद्य सर्वां करावें ॥ ७३ ॥ (अ०१)
 सुवर्णपार्लीं क्षीर दुहिलें । तें काय रुची दुणावलें ? ।
 तोचि मृद्घटीं घातलें । तें काय अरुची होतसे ? ॥१३०॥ (अ९)

मुरारी कवीनें याप्रमाणे स्वतःची माहिती दिली आहे. हे भीष्मपर्व
 त्यानें इ. स. १७५४ मध्ये म्हणजे मोरोपंती भारताच्या पूर्वी रचिलें
 आहे. त्यानें ज्ञानदेव, एकनाथ, कथाकल्पतरूचा कर्ता कृष्ण याज्ञवल्की, एका
 काळीं महाराष्ट्रांत बराच गाजलेला रामायणकर्ता कृष्णदासमुद्रल, नामा-
 पाठक, नामदेव, रामदास व तुकाराम इतक्या कविसंतांस नमिलें आहे.
 हा कमलापूर म्हणजे कोल्हापूरचा राहणारा असून कांहीं महाराष्ट्र कविता
 करावी अशी इच्छा त्याच्या देहीं उदेली ' म्हणून त्यानें हे भीष्मपर्व
 रचिलें. त्याचे आईबाप राधाकृष्ण व वडील बंधु केशव. त्यास आजीचा
 फार लळा होता. हा त्रिप्रवरी ऋग्वेदी ब्राह्मण. याचे गोत्र शांडिल्य
 (अ० ७-१३८). पुष्कळशी मराठी कविता वाचल्यामुळे आपलें कांहीं
 काव्य असावें अशा बुद्धीनें व मराठी कवितेविषयी उत्पन्न झालेल्या प्रेमा-
 नें व अभिमानाने प्रेरित होऊन याने हे भीष्मपर्व रचिलें. याची ओवी
 आटपसर, लहान असून रसभरित व मधुर आहे.

३ गोपाळकविकृत महाभारत. (इ. स. १७६८)

हे भारत अथवा या भारताचीं पुढील चवदा पर्वे मला श्रीपंढरीसच
 मिळालीं. पहिलीं चार पर्वे मुक्तेश्वराचीं व पुढील १४ पर्वे गोपाळकवीचीं,
 याप्रमाणे १८ पर्वाची भरती करून हा संपूर्ण भारती ग्रंथ रा. बेरी यांनीं
 संग्रहित केला होता. त्यांस गोपाळकवीचीं पहिलीं चार पर्वे मिळालीं
 नव्हतीं, कां गोपाळकवीनेच मुक्तेश्वराचीं पहिलीं चार पर्वे उपलब्ध

यांविषयीं व स्वतःविषयीं जे उद्गार काढले आहेत, ते असे आहेत:-
ज्ञानदेवो येकनाथ । टीकाकारांमाजी समर्थ ।
त्यांसी माझे दंडवत । ग्रंथारंभीं पावो कां ॥ ५३ ॥
कृष्णदास याज्ञवल्की । कृष्णदास मुद्रल लेखी ।
रामदास वंद्य लोकीं । ग्रंथकर्ते नमियेले ॥ ५४ ॥
नामा पाठक नामदेवो । महाभक्त तुकोरावो ।
त्यांच्या चरणीं धरुनि मावो । ग्रंथारंभीं नमियेले ॥ ५५ ॥
महाराष्ट्रवाणी अमान । त्यांसीं जे कां देती मान ।
ते म्यां पंडित दैदीप्यमान । निरभिमानी वंदिले ॥ ५६ ॥
ज्यापासोनि माझे जनन । जेहीं दाविले मनुष्यपण ।
ते मातापितरे दोषेजण । राधाकृष्ण नमियेलीं ॥ ५७ ॥
जैशी पक्षीण पिलियांप्रती । रक्षितसे नानायुक्ती ।
तैसे रक्षिले अति प्रीती । ते पितृमातां नमियेली ॥ ५८ ॥
जो कां केवळ कृपासिंधु । गुरुभक्तीचा ज्यासी वेधु ।
तो म्यां नमिला वडिलबंधु । केशवनामै साजिरा ॥ ५९ ॥
सुजाण राजा पौरवंशी । सत्यशीळ सद्गुणराशी ।
पवित्र कमलापुरवासी । प्रिय भक्त शिवाचा ॥ ६० ॥
त्याचिया नगरामाजी जाण । शांडिल्यगोत्री आश्वलायन ।
परम पवित्र प्रवर तीन । कवि किंकर संतांचा ॥ ६१ ॥
तो मुरारी नामे ब्राह्मण पाहीं । इच्छा उदेली त्याच्या देहीं ।
जे महाराष्ट्र कविता करावी कांहीं । कृपाबळे गुरुच्या ॥ ६२ ॥
तेणें आरंभ केला ग्रंथा । भीष्मपर्व महाराष्ट्रकविता ।
वोवियावद् ईश्वरसत्ता । सर्व सिद्धी जाईल ॥ ६३ ॥
सकळ श्रोत्यां जोडोनि पाणी । वरद मागे मंजुळवाणी ।
चित्त दीजे ग्रंथश्रवणीं । अवेहर कोणीं न करावा ॥ ६४ ॥
धवल अथवा कपिला गाय । भिन्न वर्णे दिसती पाहे ।
परी दुग्धवर्णभिन्नता नोहे । स्वादीं ऐक्य सारिखें ॥ ६५ ॥
तैसा संस्कृतीं जो कां अर्थ । तोचि प्राकृतीं जालिया प्राप्त ।
मग कां तेथ धरावें द्वैत । श्रवणीं सादर असावें ॥ ६७ ॥

देवें संस्कृत भाषा केली । म्हणोनि विश्वा वंद्य जाली ।
तरी देवाविरहित काय आली । प्राकृत भाषा आज हे ? ॥६८॥
गौतमें आणिलें गौतमीसी । प्रथम स्नान घडलें त्यासी ।
तरी काय लोकीं वर्जिजे तीसी । उच्छिष्ट उदक म्हणोनी ॥७१॥
तैसा वदला श्रीगुरुव्यास । तोचि अर्थ महासुरस ।
महाराष्ट्रभाषे वदतों त्यास । वंद्य सर्वां करावें ॥ ७३ ॥ (अ०१)
सुवर्णपार्वीं क्षीर दुहिलें । तें काय रुची दुणावले ? ।
तेचि मृद्घटीं घातले । तें काय अरुची होतसे ? ॥१३०॥ (अ९)

मुरारी कवीने याप्रमाणें स्वतःची माहिती दिली आहे. हें भीष्मपर्व
त्याने इ. स. १७५४ मध्ये म्हणजे मोरोपंती भारताच्या पूर्वीं रचिलें
आहे. त्याने ज्ञानदेव, एकनाथ, कथाकल्पतरूचा कर्ता कृष्ण याज्ञवल्की, एका
काळीं महाराष्ट्रांत बराच गाजलेला रामायणकर्ता कृष्णदासमुद्गल, नामा-
पाठक, नामदेव, रामदास व तुकाराम इतक्या कविसंतांस नमिलें आहे.
हा कमलापूर म्हणजे कोल्हापूरचा राहणारा असून कांहीं महाराष्ट्र कविता
करावी अशी इच्छा त्याच्या देहीं उदेली ' म्हणून त्याने हें भीष्मपर्व
रचिलें. त्याचे आईबाप राधाकृष्ण व वडील बंधु केशव. ह्यास आजीचा
फार लळा होता. हा त्रिप्रवरी ऋग्वेदी ब्राह्मण. याचे गोत्र शांडिल्य
(अ० ७-१३८). पुष्कळशी मराठी कविता वाचल्यामुळें आपलें कांहीं
काव्य असावें अशा बुद्धीने व मराठी कवितेविषयां उत्पन्न झालेल्या प्रेमा-
ने व अभिमानाने प्रेरित होऊन यानें हें भीष्मपर्व रचिलें. याची ओवी
आटपसर, लहान असून रसभरित व मधुर आहे.

३ गोपाळकविकृत महाभारत. (इ. स. १७६८)

हें भारत अथवा या भारताचीं पुढील चवदा पर्वे मला श्रीपंढरीसच
मिळालीं. पहिलीं चार पर्वे मुक्तेश्वराचीं व पुढील १४ पर्वे गोपाळकवीचीं,
याप्रमाणें १८ पर्वाची भरती करून हा संपूर्ण भारती ग्रंथ रा. बेरी यांनीं
संग्रहित केला होता. त्यांस गोपाळकवीचीं पहिलीं चार पर्वे मिळालीं
नव्हतीं, कां गोपाळकवीनेच मुक्तेश्वराचीं पहिलीं चार पर्वे उपलब्ध

आहेत व पुढील नाहींत हें पाहून ग्रंथ साग्र होण्यासाठी पुढील चवदा पर्वे रचिलीं, हें कांहीं सांगतां येत नाहीं. कदाचित् गोपाळकवीचें समय भारत दुसरें कोठें सांपडेल. उद्योगपर्वाच्या प्रारंभीच गोपाळकवि म्हणतो:—

विराटपर्व समाप्त मार्गे । आतां उद्योग अवलंबिला उद्योगे ।
जेवीं पूर्णिमेसीं कुमुदरंगे । मावळतां होय सूर्योदयो ॥ २२ ॥

हें गोपाळानें रचलेलें भारत फार विस्तृत आहे. खालीं तेरा पर्वांची ग्रंथसंख्या देतो:—

१ उद्योगपर्व	अध्याय २१—	ओव्या ३४६९.
२ भीष्मपर्व	” २०—	” २८७३.
३ द्रोणपर्व	” ३४—	” ४७९९.
४ कर्णपर्व	” १८—	” २५९४.
५ शल्यपर्व	” ६—	” ८२९.
६ गदापर्व	” ७—	” १०१५.
७ शांतिपर्व	” ७९—	” १२६८०.
८ अनुशासनपर्व	” ५०—	” ९७७०.
९ अश्वमेधपर्व	” १५—	” २५१०.
१० आश्रमपर्व	” ६—	” ८९९.
११ मौसलपर्व	” २—	” ३६२.
१२ महाप्रस्तानिक	” १—	” १६७.
१३ स्वर्गारोहणपर्व	” २—	” २४७.

एकूण पर्वे १३

अध्याय २६१

ओव्या ४२२१४.

शांतिपर्वाचा गोपाळकवीने अतिविस्तार केला आहे. या पर्वाचीं तीन कांडे केलीं आहेत. (अ) राजधर्म, अ. २८, ओव्या ४३२०; (आ) आपद्धर्म, अ. १५, ओव्या २०४७; (इ) मोक्षधर्म, अ. ३६, ओव्या ६३१३. एकूण अ. ७९, ओव्या १२६८०. मधलीं सौप्तिक व स्त्रीपर्व हीं दोन पर्वे नाहींत. बाकीचीं तेरा—किंवा शल्यगदा एक धरल्यास बारा—पर्वे मिळून २६१ अध्याय व ४२२१४ ओव्या आहेत. बाकीचीं

सहा पर्वे सांपडल्यास हा भारतग्रंथ ६० हजारांवर सहज जाईल ! एवढा या भारताचा प्रचंड विस्तार आहे.

गोपाळकवीने अनुशासनपर्वांमध्ये [अ. ५०] स्वतःविषयी थोडी माहिती दिली आहे. त्यावरून त्याने आपले भारत शके १६९० मध्ये नेवासे मुक्कामी रचले असे दिसते:—

पुण्योदके या मेदिनी । प्रवरानामे वरतटिनी ।
 मोहनीरूपे चक्रपाणी । साक्षात् असे तटाकीं ॥ १ ॥
 महालया नामे सत्क्षेत्र । भूमंडळीं परम पवित्र ।
 सर्वपुराणांतरीं चरित्र । वर्णिलें असे द्वैपायने ॥ २ ॥
 मोहनीचरणपद्मभ्रमर । असे तेथे कविकिंकर ।
 सेवूनियां प्रवरातीर । देवीलागीं ध्यातसे ॥ ३ ॥
 शके सोळाशे नवती । सर्वधारीं संवत्सर क्षितीं ।
 फाल्गुनमास उत्तरतिथी । वद्य पंचमी जाणिजे ॥ ४ ॥
 वारांमाजी उत्तमवार । सोमनामे परम सुंदर ।
 दानधर्म हा सविस्तर । मेदिनीं समाप्ती^२ पावला ॥ ५ ॥

कवीने कर्णपर्व अ. १ मध्ये:—

मातापुरनिवासिनी । भावे स्मरली कुलस्वामिनी ॥
 कवीचे गुरु अनंत नांवाचे होते, त्यांबविषयी गोपाळाने जागोजाग प्रेमो-
 द्दार काढले आहेत:—

अनंतकृपेच्या पाल्हाळें । भारत वर्णिजे गोपाळें ।
 ज्ञानदेवाच्या कृपाबळें । जैसा म्हैसा श्रुतीतें ॥१५७॥उद्योग.७॥
 सर्व भारतपर्वे रचनाच्या कवीप्रमाणे गोपाळानेही मूळ भारत रचनाच्या श्रीव्यासांची व भारताची योध्य स्थिति प्रसंगवशात् केली आहे. “ श्री-
 भारतं नंदनवन । विद्वज्जनांचे क्रीडास्थान ” गोपाळकवीचा हा अभिप्राय कोणास मान्य होणार नाही? अनुशासनपर्वांमध्ये (अ. ४०) कवि ह्मणतो--

१ गोपाळकवीने भारताशिवाय रचलेलीं तीन प्रकरणे मजपाशीं आहेत. [अ] महालयामाहात्म्य, अध्याय २०; [ब] महारीमाहात्म्य, अ. ८; [क] व्यंकटेश-
 माहात्म्य, अ. १०.

२ प्रस्तुत भारताची प्रत शके १७२० सालीं 'नथु भागवताने' लिहून घेतली होती.

भारत कथारत्नांचे भांडार । निर्मळदशे क्षीरसागर ।

प्रमेय सुगंधाचा सुंदर । मलयागिरी त्रिलोकीं ॥ १ ॥

श्रवणे, सर्वेद्रियां तृप्तता । सायुज्यमुक्ती चढे हाता ।

तेवींच जन्ममरणवार्ता । स्वप्नांतरीं नाढळे ॥ २ ॥

इति भारतसमुद्र । जेथे जन्मला चातुर्यचंद्र ।

साहित्यकिरणे हा समुद्र । श्रोते चकोर तोषती ॥ ३ ॥

आपले भारताचे ग्रथन व पुराण चालले असतां श्रोत्यांना ते कसे मानवले, याविषयी बोलतांना कवि बोलतोः--

प्रफुल्लित साहित्यकमळे । घमघमीत अर्थपरिमळे ।

सज्जनम्रमर भक्तिमेळे । आमोद घेती आवडीने ॥ १ ॥

येणे परमानंद निरंतर । विसरले विषयव्यवहार ।

सार्वकाळ प्रेमे उद्गार । हरिहरस्मरणाचे ॥ २ ॥ [अनुशासन.अ.१]

द्रोणपर्वाला बराच मोठा उपोद्घात जोडला आहे. देवाला प्रथमच कवीने विनविले आहे कीः—

ताम्रनाणे कनकाचळा । थिल्लरोदके गंगाजळा ।

सन्मुख मार्तंडमंडळा । दर्पण जेवीं दाविजे ॥ १ ॥

तेवीं हे माझी आर्षवाणी । नित्य रुळी तुझ्या चरणीं ।

मज मूढाचिया वदनीं । कवित्ववैभव सांठवीं ॥ २ ॥

पुढे कवीने खालील कवींस नमन केले आहेः—

व्यासवाल्मीकिवसिष्ठ । जैमिनी गौतम श्रेष्ठ ।

श्रीधर शंकराचार्य वरिष्ठ । गौडपाद कपिलऋषी ॥ १ ॥

प्राकृत कवि ज्ञानदेव । सिंधूसारिखे बुद्धिवैभव ।

एकनाथ जनार्दन स्वयमेव । जातवेदाही मुक्तेश्वर ॥ २ ॥

यांत भारतकर्ता मुक्तेश्वरही आहे. मुक्तेश्वरीभारत गोपाळकवीने श्रीधरा-प्रमाणे काळजीपूर्वक वाचल्याचे दिसते. मुक्तेश्वराने सभापर्वात नारदनीति, उद्योगपर्वात विदुरनीति व भीष्मपर्वात भगवद्गीता नांवाची कृष्णनीति अशा तीन नीतींचा उल्लेख (स० अ० ३) केला आहे. गोपाळकवीने उद्योगपर्वामध्ये (अ. ५) असेच सांगितले आहे. मोरोपंताने या तीनही नीति आपल्या भारतांत गाळल्या असून मुख्य कथाभागावरच लक्ष दिले आहे. श्रीधर-

कवीने पांडवकथाभागाकडेच मुख्य लक्ष ठेवले आहे, तर त्याचा प्रधान हेतु नीत्युपदेशाचा असल्यामुळे त्याने हे प्रसंग वाया जाऊ दिले नाहीत. मुक्तेश्वराने आदिपर्वांमध्ये [अ. ४४] पांडवप्रतापावर तरण्या पुरुषांचे व कौरवसेनेवर नववधूचे सुंदर रूपक केले आहे. तोच उतारा गोपाळकविही उचलतो:—

अवला वधू कुरुचमू । नूतन पुरुषार्थ विक्रमू ।
रणासनसंघट्टणीं श्रमू । पावोनि पळे लागवेगे ॥ १ ॥
लज्जावसन ते गळाले । धैर्यकेश मोकळे झाले ।

शूरत्वताबोल त्यागिले । त्रास भावोनी भूपाळा ॥ २ ॥ (भीष्म० १०)
गोपाळकवि अन्य थोर कवींप्रमाणे आपल्या ग्रंथांचे श्रेय संतश्रोत्यांना देतो. ग्रंथटीका हा बडिवार । संतमहंतस्नेहाचा ॥ १ ॥ (शांति० अ० २३)

गोपाळकवीचे भारत वाचण्यास योग्य आहे. त्याच्या पहिल्या पर्वापेक्षा पुढचीं पर्वे अधिक सरस आहेत. शांतिपर्व व अनुशासनपर्व या दोन पर्वांचा तर कवीने विस्तार फारच केला आहे, तीं पर्वेही चांगलीं उतरलीं आहेत. भीष्मपर्वातली समओवी गीता व अनुशासनपर्वातली (अ. ४४) विष्णुसहस्रनामावरची विस्तृत टीका (ओवी १११९), ही याचीं प्रकरणे तर स्वतंत्रपणे वाचण्यासारखी आहेत. ' विश्वं विष्णुर्वषट्कारो ' या श्लोकांतल्या ' विश्वं ' पदावरच्या ओव्या पहा:—

विशती नमो प्रवेशकर्ता । कारणांतरी ज्याची सत्ता ॥
संहारकाळी जग समस्त । जे माजी रिघे ते ब्रह्मस्वस्त ।
।वर्धनीं विस्तारिले अपरिमित । घृतकाणिका यापरी ॥ २ ॥
कार्यरूपे तोचि कारण । परी कारणाहूनि असे भिन्न ।
हृदयीं निष्कामता पूर्ण । यालागीं विश्व बोलिजे ॥ ३ ॥

अनुशासनपर्व अध्याय १० मध्ये स्वर्गगामी व निरयगामी यांचा विस्तृत विचार केला आहे; अ. ११ मध्ये गंगामाहात्म्य वर्णिले आहे; अ. १४ मध्ये स्त्रियांचे वर्णन केले असून अ. ४२ मध्ये त्रीधर्म उत्तम प्रकारे सांगितले आहेत. मुक्तेश्वरासारखी रूपके योजण्याचाही कवीने क्रम सर्वत्र ठेवला आहे. जसे:—“ उदरबिळी क्षुधासर्पिणी । पीडा करिते सर्वालागूनी । ” गोपाळकवीच्या भारतासंबंधाने इतकेच पुरे.